

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Б. А. Абдукаримов

Ички савдо иқтисодиёти

Ўзбекистон Республикасининг Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан «Иқтисодиёт» таълим йўналиши талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этилган

Тошкент – 2008

Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик II қисм Т., «Fan va texnologiya», 2008.

Тақризчилар: и.ф.д.проф. Аҳмаджон Солиевич Солиев, и.ф.н., доц.Эркин Сайдиевич Файзиев.

Ушбу дарсликнинг мақсади талабаларга савдо корхоналари фаолияти бўйича чуқур билимлар бериш; уларнинг кўсаткичларини таҳлил қилиш усулларини чуқур ўрганишни таъминлаш; бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг прогнозлаш ва режалаштириш усул-услугларини баён этиш; уларни амалиётда қўллаш йўллариини талабаларга тушунтириш, бозор конъюнктурасидаги ўзгаришларни баҳолай билаш; тижорат муаммоларини ҳал қилишга ижодий ёндошиш; ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ислохатларни савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларида амалга оширилиши юзасидан стратегик ва жорий қарорларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётда ижросини таъминлаш, савдо ва оммавий овқатланишни ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллариини аниқлаш каби масалалар тўғрисида назарий ва методологик билимларга, кўникмаларга эга бўлишини таъминлашдан иборат.

Дарсликдан профессор-ўқитувчилар, аспирантлар, аспирант-тадқиқотчилар, магистрлар, малака ошириш курслар тингловчилари, раҳбарлар ва мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Целью настоящего учебника является обеспечение получения научно-методологических знаний и навыков в области анализа деятельности торговых и предприятий общественного питания: методов прогнозирования и планирования сферы деятельности всех форм предприятий сферы обращения в условиях формирования рыночных отношений; их умелое использование в практической деятельности; уметь оценивать конъюнктуру рынка; творчески подходить к решению коммерческих проблем; принимать стратегические и тактические решения по социально-экономическим, правовым реформам, проводимым в сфере торговли и общественного питания; их реализовать на практике; повышать их социально-экономическую эффективность и т.д.

Учебником могут пользоваться преподаватели высших и средних специальных учебных заведений, аспиранты, аспирант-соискатели, магистры, слушатели курсов повышения квалификации, руководители и специалисты.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., профессор Ирисбек Иватов.

«Fan va texnologiya» нашриёти, 2008.

Ушбу дарслик менинг марҳум
отам Абдукарим Мадалбой ўғли
ва онам Орзухон Шокирхон қизи
хотирасига бағишланган.

Кириш

Дарсликни чоп этиш икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида фаннинг намунавий дастуридаги ўнта мавзу ёритилган (Тошкент. «Фан ва технологиялар», 2007.). Дарсликнинг иккинчи қисми «Савдода иш ҳақи», «Муомала харажатлари», «Даромад, фойда ва рентабеллик» ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналарининг иқтисодиётини хусусиятларини ёритишга бағишланган.

Дарсликда барча мавзулар бозор иқтисодиёти хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий ислоҳатларни савдо ва оммавий овқатланиш соҳасида жорий қилиниш жараёнини намунавий дастур талабларидан келиб чиққан ҳолда ёритиш, муаммолари ва ечимлари тўғрисида муаллифнинг фикр ва мулоҳазаларини билдириш асосида ёзилди.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш, кўпмулкчиликни ташкил қилиш, уларнинг асосида бозорнинг инфратузилмасини яратиш, жамиятни иқтисодий механизмини тубдан янгилашга олиб келди. Бу жараёнда савдо ва оммавий овқатланиш соҳасини иқтисодий муносабатлари, ахборот тизими ва ҳуқуқий муҳити бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилмоқда.

Ушбу шароит савдо ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шаҳобчаларининг моҳияти, табиати, товарлар ва хизматлар бозоридаги ўрни, мавқеини ва аҳамиятини тубдан янгиланишга олиб келди.

Бу жараёнда рўй бераётган айрим ходисаларни мисолга келтирамиз.

Улар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, савдо ва оммавий овқатланиш соҳасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич даврида мулк муносабатлари тубдан ўзгартирилди, хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш соҳада амалга оширилди;

иккинчидан, ушбу соҳаларда давлат ва кооператив тизимларни монополь фаолиятига барҳам берилди;

учинчидан, савдо ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларининг мақсад ва вазифалари, олдинги маъмурий-бошқарув тизимидагига нисбатан бутунлай янги тус олди;

тўртинчидан, бозор иқтисодиёти савдо ва оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари ва шаҳобчалари фаолиятни юритиш тартиби янгилади ва бу соҳаларда тадбиркорлик бизнеси шаклланди;

бешинчидан, ушбу соҳаларда ҳар хил ташкилий-ҳуқуқий шакллар вужудга келди;

олтинчидан, бу соҳалар фаолиятида ташқи муҳит ўзгарди, уларнинг микро, мезо ва макро даражадаги алоқалари бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилди;

еттинчидан, ушбу соҳаларнинг иқтисодий механизми тубдан ўзгарди. Булар фаолиятида маъмурий тарзда товар тақсимотлари кўрсаткичларини режалаштириш ўрнига иқтисодий усулларни ишлатиш, иқтисодий эркинлик, мустақил бошқариш, мулкни тасарруф қилиш ва унга эгалик, ўз ресурсларини мустақил ишлатиш, иқтисодий ва ҳуқуқий жавобгарлик кабилар кириб келди.

Бундай шароитда корхоналар ва шаҳобчаларнинг иқтисодий-молиявий барқарорлиги, тижорий ютуқлари улар фаолиятининг самарасига боғлиқ.

Ушбу масалани ҳал қилиш соҳадаги кадрлар малакаси, касбий маҳорати ва кўникмаларига боғлиқ.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, ушбу соҳалар учун юқори малакали иқтисодчилар ва менежерлар, маркетингларни тайёрлаш, уларга

бошқарув ва иқтисодиёт тўғрисида чуқур билимлар ва кўникмалар бериш муҳим аҳамият топади.

Шу билан боғлиқ ҳолда «Ички савдо иқтисодиёти» фанини ўқитиш, бозор иқтисодиётига мос ҳолда унинг таркибини шакллантириш ва мазмунини ёритиш муҳим аҳамиятга эга. Буларнинг ҳаммаси муаллифни «Ички савдо иқтисодиёти» фанидан ўзбек тилида илк бор ушбу дарсликни тайёрлашга ундади.

Ушбу дарслик келтирилган вазифаларни адо этиш борасида соҳа кадрларини иқтисодий билимлар даражасини оширишда баҳоли қудрат хизмат қилади деган умиддамиз.

Ушбу дарслик бўйича фикрлар ва мулоҳазалар бўлса, сиз ўқувчиларнинг холис таклиф ва тавсияларингизни кутиб қоламиз ва олдиндан миннаддорчилик билдирамыз.

11-Боб. Савдода иш ҳақи.

11.1 Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.

11.2 Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.

11.3 Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.

11.4 Иш ҳақи фондини таҳлили (омиллар).

11.5 Иш ҳақи фондини режалаштириш.

11.1 Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.

Иш ҳақи иқтисодиётда ташқи кўринишдан бажарилган ишни иш берувчи томонидан, меҳнат харажатлари натижасига қараб, пул сифатида тўланадиган, ишчини рағбатлантиришнинг пулдаги ифодасидир. Лекин, бундай тариф юзаки ва уни ички табиатининг моҳиятини ёритмайди.

Социалистик жамият даврида иш ҳақида давлат томонидан ишчиларни моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун меҳнатни сон ва сифатига қараб тақсимланадиган миллий даромаднинг бир қисми сифатида қаралган. Бундай тариф ўша даврнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари тавсифига ва маъмурий бошқарув тизимига мос келган.

Бозор иқтисодиёти ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг мазмунини тубдан ўзгартиришга олиб келди ва бозор иқтисодиётига мос иқтисодий дастакларни вужудга келтирди. Лекин ҳозирги иқтисодий ва оммавий адабиётларда иқтисодий категорияларга, жумладан иш ҳақида нисбатан ягона фикр йўқ. Уларнинг мазмунига ҳар қил таърифлар берилиши, турли хил ёритилишга олиб келмоқда. Шу сабабли биз иш ҳақида берилган айрим таърифларни келтиришни лозим топдик. О.Е. Лучинин «Статистика в рыночной экономике» (Ростов-на-дону. «Феникс», 2006) иш ҳақида қуйдагича таъриф беради: «Иш ҳақи – ижтимоий зарурий меҳнатнинг сон ва сифатига боғлиқ ҳолда ишчининг меҳнат даромадидир» (382 б).

Г.Х. Гендер, Н.И. Ведерниковалар «Оплата труда в упреждениях бюджетной сферы» (Санкт – Петербург, «Питер», 2003) иш ҳақининг

моҳиятини ёритишда «... бозор иқтисодиётида иш ҳақи меҳнат ресурси баҳоси (ишчи кучи)» деб таърифлайди.

Ўзбекистон Макроиқтисодиёт ва Статистика Вазирлигининг 1998 йил 26 октябр №33 қарори билан тасдиқланган «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по найму» да (Тошкент, 1999) иш ҳақи қуйидагича таърифланган: ««Иш ҳақи» тушунчаси пул ва натурал шаклдаги барча турдаги маошларни (ва ҳар хил мукофотлар, устамалар, қўшимчалар, ижтимоий имтиёзлар)ни... қамрайди».

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодексида иш ҳақи атамаси ишлатилмаган, унда «Меҳнат ҳақи» иш ҳақи мазмунида ишлатилган. Кодекснинг 153-моддасида «Меҳнат ҳақининг миқдори иш берувчи билан ходим ўртасидаги келишувига биноан белгиланади деб таъкидланади.

Меҳнат ҳақи шакли ва тизимлари, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарздаги тўловлар, жамоа шартномаларида, шунингдек иш берувчи томонидан касабга уюшмаси қўмитаси томонидан қабул қилинадиган бошқа локал ҳужжатларда белгиланади. Меҳнат ҳақи, қоида тариқасида пул шаклида тўланади. Меҳнат ҳақини натура шаклида тўлаш тақиқланади. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланган ҳолда бундан мустасно» - деб ёзилган.

Иш ҳақиға таълуқли чет эл адабиётларда берилган бошқа таърифларнинг айримларини келтирамиз. Уларда:

Иш ҳақи – бу меҳнат баҳоси; бу ишчи кучи баҳоси; бу меҳнат хизматлари баҳоси; бу иқтисодий рентанинг шакли; бу ишчи кучини ижараси учун тўлов каби таърифлар келтирилган.

Бундай таърифларни юзлаб келтириш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, иш ҳақи ниҳоятда мураккаб иқтисодий категория эканлигига шубҳа туғилмайди.

Ушбу масала юзасидан биз ўз мулоҳазаларимизни билдириб ўтамиз.

Иш ҳақи назарий жиҳатдан тарихий, ижтимоий-иқтисодий категориядир.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил моддий неъматлар қаторида ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида меҳнат бозори объектига айланади. Ишчи кучи олди-сотди предмети сифатида истеъмол қийматга ва қийматга эга бўлиши керак. Ушбу тушунчалар бошқа моддий неъматлар истеъмол қиймати ва қиймати тушунчаларига нисбатан фарқ қилиб, жуда мураккаб ва иқтисодий-статистик нуқтаи назардан ҳисобга олиниши алақанча мураккабдир.

Кўп ҳолларда ишчи кучи ва меҳнат товар деб ишлатилади. Аслида товарнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятидан келиб чиқилса, ишчи кучи ва унинг меҳнати бошқа товарлардан шаклан ва мазмунан фарқ қилади.

Товар деб ўзи учун эмас, сотиш учун ишлаб чиқилган маҳсулотни тушунамиз. Олди-сотти натижасида товарнинг эгаси, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқи ўзгаради. Товар айрибошлаш жараёнидан чиқиб, истеъмол жараёнига ўтади ва истеъмол предметига айланади. У истеъмолчиларнинг эҳтиёжини қондирувчи моддий неъмат сифатида хизмат қилади.

Ишчи кучи биринчидан, шаклан моддий неъмат эмас, у ишлаб чиқариш қуввати сифатида фаолият кўрсатувчи жонли омилдир;

иккинчидан, у олди-сотди жараёнида ўзи сотилмайди, унга эгалик қилиш ҳуқуқи ўзгармайди, бозорда меҳнат ресурси, меҳнат жараёнида ишлатиладиган унинг касбий маҳорати, қуввати, яъни унинг меҳнат қобилияти сотилади;

учинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёнида тўла қиймати (бу ерда тўла қиймат деганда, унинг ҳақиқий қиймати эмас, ижтимоий-зарурий қиймати, яъни унинг барча омиллар таъсири натижасида шаклланган қийматининг пулдаги ифодаси, яъни баҳоси эътиборга олинган), айрибошланади, сотилади. Ишчи кучи атамасига келсак, унга меҳнатининг тўла қиймати тўланмайди, аксинча қийматини бир қисми тўланади. Чунки, унинг меҳнати натижасида қўшимча қиймат яратилади.

Ишчи кучи меҳнатининг зарурий қисмига иш ҳақи тўланади, кўшимча қиймат яратувчи қисмининг қиймати иш берувчи, яъни мулк эгаси (давлат, жамоа, корхона, иш берувчилар) ҳамда жамият тараққиёти учун зарур бўлган қисмида қолади;

тўртинчидан, моддий неъматларнинг олди-сотди жараёни бирор бир лаҳзада содир бўлади, ишчи кучи меҳнатини олди-сотди жараёни узоқ даврда содир бўлади.

Ушбулар нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ишчи кучи, меҳнат алоҳида, ўз хусусиятига эга бўлган, олди-сотди жараёнининг предмети сифатида қаралиши лозим.

Бу борада иш билан меҳнатни фарқлаш зарур. Ишни ишчи кучи, яъни унинг меҳнати, меҳнат қилиш қобилияти бажаради. Иш берувчи ишчининг бажарган иши учун ҳақ тўлайди. Шунинг учун ҳам расмий ҳужжатларда иш ҳақи атамаси ишлатилади.

Умуман олганда бозорда ишчининг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти сифатида, унинг тўла қиймати тўланмайди, аксинча уни қийматинг бир қисми - баҳоси меҳнат қилиш жараёнида тўланиб борилади.

Меҳнат (6.4 мавзуга қаралсин) бу ишчиларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга ошириладиган онгли фаолиятидир.

Шундай қилиб, ишчи кучи ёки унинг меҳнатини умуман товар сифатида тарифлаш илмий-назарий нуқтаи назардан тўғри бўлмайди. Ишчи кучининг онгли фаолияти, унинг жисмоний ва интеллектуал меҳнат қилиш қобилияти бозорда сотилади ва ана шу қобилият товар бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақиға эса юқорида келтирилган товар қийматининг бир қисмининг (зарурий меҳнат) пулдаги ифодаси нуқтаи назардан қараш лозим.

Иш ҳақи ишчи меҳнати мотивациясини ва рағбатлантиришнинг шакли сифатида намоён бўлади.

Иш ҳақи, меҳнат ҳақи категориялари адабиётларда кўп ишлатилади, айримлар уларни синоним қаторида ишлатади¹, айримлар уларни фарқлайди. Бунга тегишли фикрларни биз юқорида ҳам келтирдик. Масалан, Ю.Ф. Елизаров «Экономика организации» дарсликида (М., «Экзамен», 2005) «... иш ҳақидан, меҳнатга тўлов (меҳнат ҳақи) кенгрок тушунча бўлиб, у иш ҳақидан ташқари ҳар хил тўловлар ва имтиёзларни ўз ичига олади» - деб таъкидлайди (115 бет). Муаллифнинг ушбу фикрларига қисман қўшилган ҳолда қуйидаги назарий фикрларни эътироф этиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Ҳақиқатдан олганда ҳар хил қўшимча тўловлар иш ҳақининг элементи ҳисобланади. Иш ҳақини бир неча хил элементларга бўлиш мумкин. Улар асосан (базали) иш ҳақи, устамалар, қўшимча тўловлар ва иш ҳақининг ўзгарувчан қисмидир (ҳар хил рағбатлантирувчи тўловлар).

Асосан иш ҳақи ишчининг функционал вазифаларини ҳар қандай шароитда ўз вақтида ва сифатли бажариши учун тўланадиган, белгилаб қўйилган, доимий тўланадиган пул тўловидир (айрим ҳолларда натурал ҳолда бўлиши ҳам мумкин).

Устамалар ва қўшимча тўловлар ишчи меҳнатининг алоҳида шарт шароити ва мазмуни учун тўланади. Масалан, меҳнат стажи, қўшимча функцияларни бажарганлиги, кечқурун, дам олиш ва байрам кунларида ишлаганлиги учун, ишламаган вақтлари учун тўлов, ҳудудий коэффициентлар, оғир шароитлардаги ишлар учун қўшимчалар ва ҳакозолар.

Иш ҳақининг ўзгарувчан қисми режадан юқори даражада бажарилган иш натижалари учун тўланади. Унга ҳар хил мукофотлар киради. Масалан, товар айланиши режасини ортиқча бажаргани учун, бирон давр (квартал, йил) натижалари учун тўланадиган мукофотлар, бонус тўловлар ва ҳакозолар учун.

¹ Раицкий К.А. «Экономика предприятия». М., ИВЦ «Маркетинг», 1999.; Экономика предприятия (фирма). Коллектив авторов. М., ИНФА-М., 2004.; Ворст Й., Ревентлоу П., Экономика фирмы, М., Высшая школа, 1994.

Расмий статистикада «Ишчи кучини сақлаш учун кетган харажатлар» кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткични бизнинг фикримизча меҳнат ҳақининг зарурий қисмининг қийматига тенглаштириш мумкин.

Меҳнат ҳақиға иш ҳақидан ташқари маданий-оқартув, соғломлаштириш, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ижтимоий суғурталар, махсус тўловлар ва бошқа харажат кабилар киради.

Меҳнат ҳақининг ижтимоий пакети таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ҳар хил ижтимоий тўловлар;
- номоддий (пулсиз) имтиёзлар (ҳар хил имтиёзлар, иш вақтини мослаштириш, қўшимча меҳнат таътилини бериш, эрта нафақага чиқариш ва ҳ.к.);
- фирма, корхонанинг акцияларни ўз ишчиларига сотиш;
- меҳнат шароити ва мазмунини яхшилаш;
- ишда яхши ижтимоий, психологик муҳитни яратиш;
- ишчиларни хизмат поёналаридан кўтарилиб борилишини таъминлаш;

Шундай қилиб, «иш ҳақи» миқдори «меҳнат ҳақи» миқдоридан («Ишчи кучини сақлаш учун харажатлар») таркиби билан фақланади

Мотивация деганда ишчининг фаолият учун ички дунёвий қизиқишини тушуниш керак. Мотивация инсон эҳтиёжини ўз меҳнати фаолияти орқали қондиришга интилишидир. Меҳнат фаолияти орқали инсон ўзининг нафақат моддий эҳтиёжларини, ҳамда ижтимоий эҳтиёжини ҳам қондиришга интилади (масалан, ўзини ҳимоя қилиш, дўстона муносабатлар, бошқалар ҳурматига сазовар бўлиш, шон-шарафга эга бўлиш, нуфуз кабилар).

Иш ҳақи категориясини назарий ва амалий нуқтаи назардан номинал иш ҳақи ва реал иш ҳақиға ажратиш зарур. Чунки иш ҳақининг реал миқдорига инфляция, баҳо каби омиллар салбий таъсир кўрсатади. Улар натижасида номинал иш ҳақи - иш ҳақи пул ҳисобида ўзгармай турса, реал

иш ҳақи - олинган пулга сотиб олинадиган товарлар ва хизматлар миқдори камайиб боради. Шунинг учун ҳам жаҳон амалиётида иш ҳақини индексация қилиш қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ҳақи ёки иш ҳақини талқин қилганда, бизнинг фикримизча қуйидаги назарий масалаларни эътиборга олиш зарур.

Иш ҳақи юридик шахс мақомига эга бўлган хўжалик субъектлари фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у ёлланма ишчиларга тўланади. Якка тартибдаги ёки оилавий тадбиркорларда фаолият (иш) юритувчилар учун меҳнат натижаси қандай тўланади? Меҳнат натижаси иш ҳақи сифатида намоён бўладими ёки бошқачами, деган саволлар туғилади. Ушбу масала бўйича биз ўз фикр мулоҳазамизни билдирмоқчимиз.

Ушбу масалага назарий нуқтаи назардан ёндашсак бундай хўжалик субъектлари учун иш ҳақи катигорияси мазмунан мос келмайди.

Улар учун меҳнат фаолияти натижасидан олинган даромад категориясини ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, якка тартибда ишлаётган тадбиркорнинг даромади, оиланинг иш фаолиятидан олган даромади. Ушбу даромадни назарий ва амалий жиҳатдан ёритишда уларни икки қисмга бўлиб қараш керак. Яъни, даромаднинг бир қисми шахсий истеъмол учун ишлатилади. Уни шахсий истеъмол фонди деб юритиш ва уларнинг иш ҳақиға тенглаштириш мумкин.

Даромаднинг иккинчи қисми фаолиятни кенгайтириш ёки такомиллаштириш учун мўлжалланган бўлиб, уни жамғариш фонди деб аташ мумкин.

Худди шундай шахсий томорқаларда қишлоқ хўжалиги махсулотларини ишлаб чиқаришда махсулотга тўлов сифатида уларни натурал махсулотлари хизмат қилади. Бунда махсулотнинг бир қисми бозорга чиқарилиб қиймат шакли (пул)да намоён бўлиши, иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қилади. Ёки махсулот оилади натурал шаклда

ишлатилиб, бир қисми истеъмол фондини иккинчи қисми уруғлик фондини ташкил қилади.

Булар ҳам меҳнат ҳақи (тўлови) билан иш ҳақини ўртасидаги фарқларни англатувчи белгилардан ҳисобланади.

Иш ҳақининг моҳияти ва аҳамияти унинг иқтисодий жараёнда бажараётган функцияларидан келиб чиқади.

Иш ҳақи биринчидан, меҳнатни моддий рағбатлантириш функциясини бажаради. Бу функцияни иқтисодий деб ҳам айтиш мумкин. Бу функция иқтисодий деб юритилса иш ҳақини рағбатлантириш функциясига кенгрок қараш зарур бўлади. Масалан: иш ҳақининг табақаланиши ҳамда аҳолининг даромади, харид қобилияти, минимал эҳтиёж саватчасининг шаклланиши масалаларини киритиш мумкин. Ушбу функцияни бажариш орқали иш ҳақи меҳнат мотивациясини кўтарилишини таъминлайдиган омил сифатида хизмат қилади;

иккинчидан, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш функциясини бажаради. Иш ҳақи ҳақиқатда ишчи кучини (умуман инсониятни) такрор ишлаб чиқариш учун моддий омил яратувчи восита сифатида хизмат қилади; **учинчидан, ижтимоий функцияни бажаради.** Иш ҳақи аҳолининг нафақат моддий, балки ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун ҳам хизмат қилади. У орқали ижтимоий ҳақиқатни таъминлаш мумкин, аҳолининг юқори ҳаёт даражаси, ишчилар ва улар оиласи ҳаётини сифати таъминланишига эришилади;

тўртинчидан, ҳисоб китоб функциясини бажаради. Иш ҳақи орқали ишчининг меҳнат қилиш қобилияти, қуввати ҳисоб-китоб қилинади, баҳоланади. Жамиятда фаолият кўрсатаётган ҳар хил тармоқ, соҳадаги ишчиларнинг меҳнат қобилиятини, уларнинг мураккаблиги ёки соддалигини солиштириш имконияти туғилади. Ишлаб чиқариш (иш, хизмат) жараёнида жонли меҳнатнинг хиссасини аниқлаш имконини яратади. (масалан, товар (иш, хизмат) баҳосида, таннархида, савдода муомала харажатларида ва ҳ.к.);

бешинчи функциясига тақсимотни киритиш зарур. Бу функция орқали иш ҳақи жамиятда яратилган биринчидан, миллий даромадни аҳоли ўртасида, уларнинг меҳнатининг сон ва сифат жиҳатларидан келиб чиқиб пул ва натурал шаклда тақсимланишини; иккинчидан, товар ва хизматларни реал иш ҳақи сифатида аҳоли ўртасида тақсимланиши таъминланади;

олтинчидан, иш ҳақи жамиятни бошқаришда давлат томонидан тартибга солиш воситаси сифатида ишлатилади. Иш ҳақи товарлар ва хизматларни таркибининг асосий элементларидан бири. Қийматнинг классик формуласига эътибор берилса $c + v + m$ иш ҳақи товар ва хизматлар қийматининг иккинчи элементи «v» сифатида намоён бўлади.

Ушбулардан келиб чиқиб давлат «Минимал иш ҳақи»ни белгилаш орқали, баҳони, талаб ва таклифни тартибга солади, ҳамда инфляциянинг таъсирини чегаралайди;

еттинчидан, иш ҳақи сиёсий функцияни ҳам бажаради, масалан иш ҳақини камайтириш аҳоли томонидан норозичиликка, иш ташлашларга олиб келади, бу эса сиёсий муҳитни бузиб юборади. Шу сабабли иш ҳақининг даражасини, унинг ҳолатини нафақат иқтисодчилар, балки жамият ҳолатини ўрганувчи сиёсатчилар, давлат арбоблари, социологлар, психологлар ва бошқа мутахассислар ҳам чуқур ўрганиши зарур.

11.2 Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.

Иш ҳақининг шаклланиши, ҳисоб китоби, белгиланиши жараёнида бутун жаҳон амалиётида қабул қилинган, ишлатилаётган қоидалар мавжуд. Ушбу қоидаларга иш берувчи томонидан риоя қилиниши, давлат, жамият, касаба уюшма ташкилотлари ҳамда ҳар бир ишчи томонидан назорат қилиниши ва талаб қилиниши мукин.

Ушбу қоидаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- меҳнатни сифат ва сон жиҳатларини ҳисобга олиш, уни ишлаб чиқариш (хизмат) натижаларига қараб рағбатлантириш;

- иш ҳақини дифференциация қилиш. Ушбу қоида иш ҳақини ишчининг малакаси, меҳнатининг мураккаблиги ва соддалигига, ақлий ва жисмоний меҳнатга, меҳнат шароитига, меҳнатни нормаллаштириш каби ҳамда бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда белгиланишини талаб қилади;
- иш ҳақи ҳар қандай хўжалик субъекти ходимларининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш керак;
- моддий рағбатлантириш шакллари, миқдори рақобатбардошликни таъминлаши керак;
- иш ҳақи давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак;
- реал иш ҳақининг мунтазам ошириб боришни таъминлаш зарур. Номинал иш ҳақи ўсиш даражаси инфляция даражасига нисбатан юқори бўлишини таъминлаш;
- меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражасига нисбатан юқори бўлишини таъминлаш.

Иш ҳақини ташкил қилиш қоидаларини кўриб чиқишда биринчи омил сифатида давлатнинг ролини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ. Давлат иш ҳақи тизимини қонуний нормалар орқали бошқаради, у иш ҳақини бошланғич, базис даражасини белгилайди. Унга минимал иш ҳақи миқдори, минимал яшаш даражаси каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Булардан ташқари давлат иш куни давомийлигини, меҳнат таътили даврини ва уларга тўлов миқдорини белгилайди. Давлат ишчи ва иш берувчилар ўртасидаги низоларни суд орқали ҳал қилувчи арбитор бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида меҳнатнинг ҳуқуқий қонуний ҳужжати сифатида Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси ҳисобланади (Ушбу қонун Ўзбекистон Республикасида 21 декабр 1995 йили тасдиқланган ва 1996 йил 1 апрелдан амалга тушган). Ушбу меҳнат кодексининг 16 моддасида меҳнаткашларнинг меҳнат ҳуқуқлари, жумладан меҳнат мотивацияси ва воситалари белгилаб қўйилган.

Улар қаторига қуйидагилар киради:

- меҳнат ҳақини қонун билан белгилаб қўйилган минимал миқдордан кам бўлмаган даражада олиш;
- тасдиқланган меҳнат таътили ва уни ҳақини олиш, дам олиш ва байрам кунлари дам олиш;
- меҳнат шарт-шароити, унинг хавфсизлиги ва гигиенаси таъминланишига эга бўлиш;
- меҳнат фаолияти билан боғлиқ зарарларнинг қопланиши;
- қонун билан белгиланган ижтимоий имтиёзлардан фойдаланиш ва ҳ.к.

Иш берувчи ва ишловчининг ўртасидаги ижтимоий-меҳнат муносабатлари ва иш ҳақи масалалари хўжалик субъектларининг ичида тузилган меҳнат шартномаси билан тартибга солинади. Ушбу шартномада меҳнат шароити, иш ҳақи, уй жой ва медицина таъминоти, кафиллар ва имтиёзлар кабилар ўз аксини топади. Шартномалар муддатсиз, бирон муддатга (беш йилга) ёки бирон ишни бажариш даврига тузилади.

и.3 Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.

Жаҳон амалиётида иш ҳақини ҳисоб китоб қилиш учун тан олинган иш ҳақи шакли ва тизими яратилган.

Иш ҳақи қуйидаги икки шаклдан иборат:

- вақтбай иш ҳақи;
- ишбай иш ҳақи:

Иш ҳақи икки ҳил тизимда, яъни тарифли ва тарифсиз тизимда амал қилади.

Вақтбай иш ҳақи оддий вақтбай (соат, кун, ҳафта, ой) ва вақтбай – мукофотли тизимларга бўлинади.

Ишбай иш ҳақи эса оддий (бевосита) ишбай, ишбай-мукофатли, билвосита-ишбой, аккорд тизимларига бўлинади.

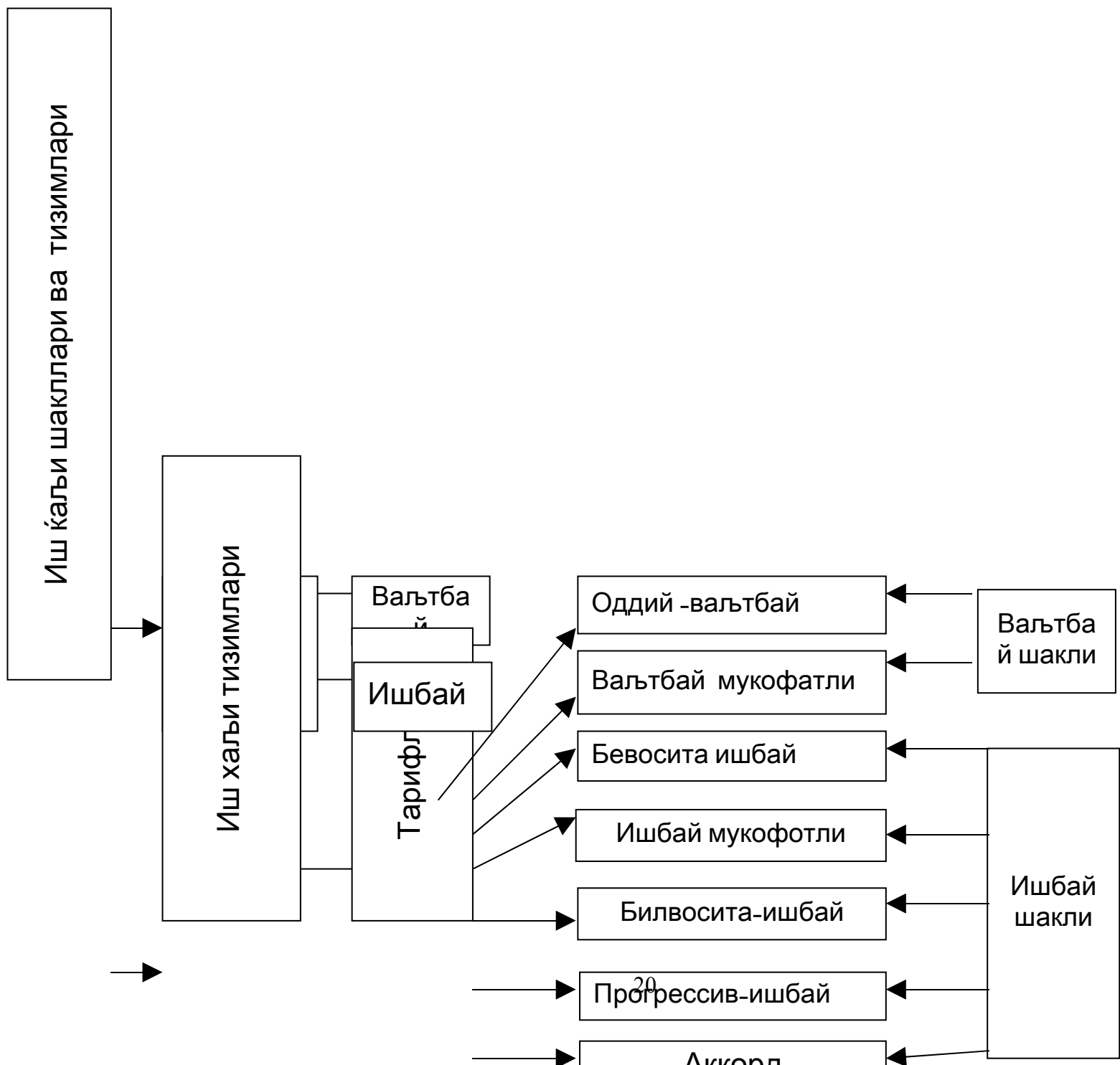
Юқоридагилар ҳаммаси таърифли тизимга киради.

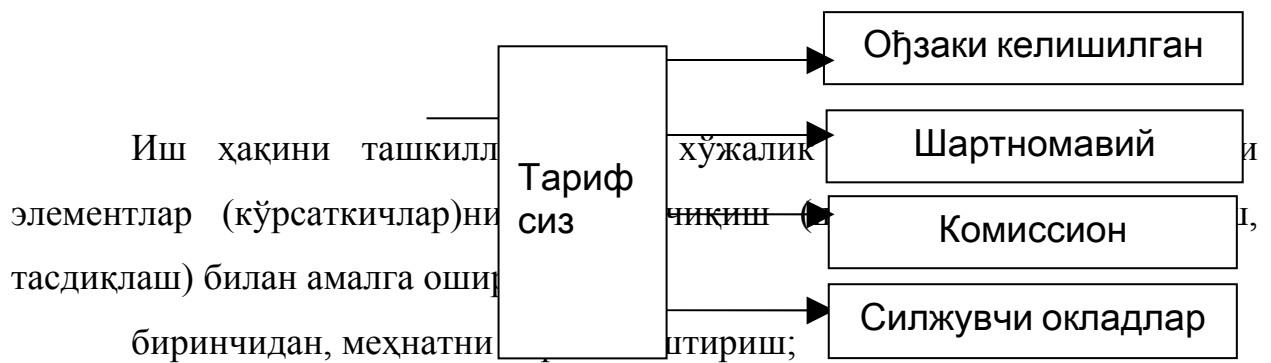
Булардан ташқари тарифсиз тизим ҳам қўлланилади.

Иш ҳақи шакллари ва тизимларини қуйидаги (11.1.1) чизмада ифода этамиз.

Иш ҳақи шакллари ва тизимлари

ари ва тизимлари

иккинчидан, тариф тизимини аниқлаш;

учинчидан, иш ҳақини муқобил шакли ва тизимини танлаш;

тўртинчидан, иш ҳақи фондини шакллантириш;

бешинчидан, моддий раҳбатлантириш турларини белгилаш.

Меҳнатни нормаллаштириш меҳнат сифатини ва умумий натижага индивидуал шахсларнинг ҳиссасини аниқлаш воситаси сифатида хизмат қилади. Меҳнатнинг самарадорлигини ошириш ҳамда иш ҳақини оқилона белгилаш, уни ташкил қилиш учун илмий асосланган меҳнат нормаси ва нормотивларини ишлаб чиқиш катта аҳамиятга эга. Норма ва нормотивлар орқали меҳнат ва иш ҳақи кўрсаткичларини чуқур тадқиқот қилиш, прогнозлаш ва режалаштириш осонлашди.

Бозор иқтисодиёти шароитида норма ва нормотивлар меҳнатни одилона, адолатли ва ва ҳаққона баҳолашни таъминлайди. Бу эса ўз вақтида корхона, ташкилот ва бошқаларда жамоанинг жипслашишига, меҳнат унумдорлигини ва самарадорлигини оширишга олиб келади.

Савдода меҳнатни нормалаштириш орқали сотиб олувчиларга хизмат кўрсатиш (масалан, бир сотувчи бирон даврда нечта сотиб олувчига хизмат қилиши) мумкинлиги нормасини, сотувчилар, раҳбарлар, мутахассислар ва ёрдамчи ходимларнинг рационал сонини ва бошқа кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

Тариф тизими – норматив мажмуаси бўлиб, улар асосида иш ҳақини дифференциациялаш таъминланади. Иш ҳақини дифференциациялаш меҳнатнинг мураккаблиги, шарт – шароити, табиий – иқлимий шароити, меҳнатнинг интенсивлиги унинг тавсифини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Иш ҳақини ташкил қилишнинг асосини тариф тизими ташкил қилади.

Биз юқорида келтирганимиздек Ўзбекистон Республикасида ҳам иш ҳақи тизими тарифли ва тарифсиз иш ҳақи тизимидан ташкил топади.

Тариф тизими қуйидаги нормотив ҳужжатлардан таркиб топади:

I – Иш ва ишчилар касб ҳунарини тарифий- малакавий маълумотномаси ҳамда хизматчилар лавозимини малакавий маълумотномаси. Ушбу маълумотнома нормотив ҳужжат ҳисобланиб, ишчи ва ишчига, лавозимга қўйиладиган талабларнинг малакавий таснифини белгилайди. Унда ишчига ёки ишни бажариш учун зарур бўлган билим, кўникмалар ва ҳар хил касб, малакага таълуқли ишлар туркуми тарифланади. Тарифий – малакавий маълумотнома ишчилар малакаси даражасини ва тариф разрядини белгилайди;

Тарифий-малакавий маълумотнома бажариладиган ишларнинг тўла тавсифини ва уни бажарадиганлар учун қўйидаги малакавий талабларни ўз ичига олади. Улар ишни баҳолашда ягона мезондан фойдаланишни ва ишнинг мураккаблигидан келиб чиқиб ишчиларга таълуқли разряд белгилашни таъминлайди.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда 1985 йил тасдиқланган Ягона тариф – малака маълумотномаси (ЯТММ) ишлатилмоқда. Унда ишнинг тавсифи ва ишга қўйиладиган талаблар келтирилган. Маълумотномада ҳар бир касб – ҳунарга бериладиган малакавий разряд кўрсатилади.

ЯТММ – га ўхшаш «Хизматчилар лавозими малакавий маълумотномаси» (ХЛММ) мавжуд. Унда ҳар бир лавозимда бажарилиши лозим бўлган бурчлар ва мутахассиларга, хизматчиларга қўйиладиган малакавий талаблар келтирилади.

II - Тариф ставкаси, иш вақти ўлчов бирлигига тўланадиган иш ҳақи миқдорининг пулдаги ифодаси.

Ишчиларга иш ҳақи тўлашда иш вақти ўлчов бирлигида(соат, кун, ой) ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) учун тўланадиган иш ҳақи миқдори белгиланади. Тариф ставкасини у ёки бу турини (соат, кун, ой) ишлатиш корхонада фойдаланилаётган меҳнат нормалари туридан боғлиқ бўлади.

Ҳозирги кунда соатбай тариф ставкасини ишлатиш кўпроқ тарқалган. Умумлаштириб айтганда ишчилар учун тариф ставкаси иш вақти ўлчов бирлигида бажариладиган оддий меҳнатни («О» - разряд) учун тўланадиган иш ҳақининг абсолют(пул ифодасида) миқдорини белгилайди.

«О» - разряд тариф ставкаси давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Раҳбарлар, мутахассислар, хизматчилар, ёрдамчи хизматчилар ва айрим нормаллаштириш мумкин бўлмаган ишларни бажарувчилар учун тариф ставкаси лавозим оклади орқали белгиланади.

Тариф ставкага нисбатан рағбатлантириш тизими шаклланади. Мукофотлар, қўшимчалар, устамалар, ҳудудий коэффицентлар тариф ставкасига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланади.

Бажариладиган иш хизмат разрядига қараб аниқланган, тариф ставкаларининг бир бирига нисбати тариф сеткасида ҳар бир разряд учун кўрсатиладиган тариф коэффицентларида ўз аксини топади. «0» разряд коэффицент бирга тенг. «0» разряддан бошлаб тариф сеткасида белгиланган максимал разрядгача тариф коэффиценти ортиб боради. (Тариф сеткасига қаралсин 11.3.1 чизма).

III – Тариф сеткаси, иш ҳақини дифференциялашган миқдорни белгилайди. Унда меҳнат (иш, хизматлар)нинг хусусиятларидан келиб чиқиб ишчилар учун белгиланадиган разрядга қараб, тариф коэффицентлари орқали ойлик тариф ставкалари аниқланади. Тариф сеткасида иш ҳақи шкаласи ишлатилади, унда тариф разряди ва тариф коэффицентлари, тариф ставкаси ўз ифодасини топади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси бюджетдан молиялаштириладиган корхона, ташкилот ва муассасалар ишчи – хизматчилар учун иш ҳақини белгилашда Ягона тариф сеткаси (ЯТС) асосида ҳисоб китоб қилинади.

Ягона тариф сеткасида тариф разряди ва тариф коэффицентлари келтирилади.

Тариф разряди ишчининг малака даражаси, ишнинг мураккаблиги, реал (аниқ)ликлиги ва бажариладиган вазифанинг жавобгарлигини аниқлайди.

Тариф коэффиценти тариф ставкасини тариф разрядининг ортиб боришига нисбатан юқориланиш даражасини белгилайди, яъни «0» разрядга нисбатан юқори малакали иш, хизмат неча маротаба кўпроқ иш ҳақи олишини кўрсатади.

Тариф разряди ва тариф коэффиценти орқали тариф ставка миқдори қуйидагича аниқланади:

$$T_{ci} = T_o \cdot K_i; \text{ бу ерда:}$$

T_{ci} – тариф ставкаси, i – разряддаги ишчи ёки ходим учун, сўмда;

T_o – «0» разряддаги ишчи ёки хизматчи учун белгиланган тариф ставкаси, сўмда;

K_i – i - разряддаги ишчи ёки ходим учун белгиланган тариф коэффиценти.

ЯТС Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иш ҳақи тўлашнинг ягона тариф ставкасини такомиллаштириш тўғрисида»ги 20 июнь 2000 йилги 280 – сонли қарори билан тасдиқланган. У 22 тариф разрядини ўз ичига олган бўлиб, тариф коэффицентлари орқали ҳар хил турдаги иш ва лавозим окладларини белгилаш учун хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 12 октябрдаги ПФ – 3808 – сон фармонида мувофиқ бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг лавозим ставка(оклад)лари миқдори қуйидагича белгиланган (11.3.1 - жадвал).

Давлат ва давлат акциядор корхоналари ЯТС низомига риоя қилишлари шарт.

Бюджет тизимида қарамаган хўжалик субъектлари ўзлари иш ҳақи шаклини, тизимини, моддий раёбатлантириш миқдорини, қўшимча тўловлар

кабиларни мустақил белгилайдилар. Давлат тариф ставкаси окладларини улар асос сифатида ишлатишлари мумкин. Лекин, уларда ўрнатилган минимал иш ҳақи давлат томонидан белгиланган даражадан кам бўлмаслиги керак.

Уларнинг миқдорига меҳнат бозоридаги рақобат ва корхоналарнинг молиявий имкониятлари таъсир қилади.

IV. Худудий коэффициентлар. Ушбу коэффициентлар ҳар хил табиий-иқлимий шароитларда ишловчиларнинг ҳаёт даражасини дифференциацияланишини таъминлайди ва иш ҳақиға қўшимча тўлов миқдорини коэффициент ўлчов бирлигида кўрсатади.

V. Устамалар ва ҳар хил қўшимча тўловлар. Булар тариф ставкасида ҳисобга олинмаган омилларни ҳисобга олиб, иш ҳақининг яқка тартибланишини таъминлайди. Масалан, бажариладиган иш ёки лавозимнинг муҳимлиги; меҳнат стажининг доимийлиги; тил билиши; меҳнатга муносабати; қўшимча

11.3.1 - жадвал

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 12 октябрдаги ПФ – 3808-сон Фармониға мувофиқ бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг лавозим ставка(оклад)лари миқдори.

Тариф разрядлари	Тариф коэффициентлари	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 26 октябрдаги 218-сонли қарори асосида тасдиқланган тариф коэффициентларига биноан 2006 йил 1 ноябрдан ҳисобланган тариф ставкалари миқдори(сўм).	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 12 октябрдаги ПФ-38-8 сонли фармониға асосан компенсация тўловлари ҳисобга олинган тариф ставкалари 2006 йил 1 ноябридан (сўм)
1.	2	3	4
0	1.000	12420	X
1.	2.377	29522	X
2.	2.616	32491	X

3.	2.878	35745	42708
4.	3.165	39309	46252
5.	3.467	43060	50020
6.	3.483	46985	53947
7.	4.112	51071	58037
8.	4.454	55319	62274
9.	4.797	59579	66540
10.	5.147	63926	71230
11.	5.503	68347	76046
12.	5.870	72905	80597
13.	6.242	77526	85218
14.	6.617	82183	89879
15.	7.000	86940	94649
16.	7.388	91759	99470
17.	7.781	96640	104362
18.	8.180	101596	109306
19.	8.585	106626	114344
20.	8.995	111718	119440
21.	9.441	116885	124615
22.	9.830	122089	129816

Изоҳ: Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарори билан айрим ходимларнинг иш ҳақи ставка (оклад)ларига ўрнатилган қўшимча тўлов ёки устамалар миқдори жадвалининг компенсация ҳисобга олинмаган ҳолдаги ставкасидан (3- устундан) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

вазифага ёки ишда йўқ ишчини лавозимини бажариш; кечқурун, дам олиш, байрам кунларида ишлаш кабилар учун тўловлар.

Уларнинг хусусиятларига қарасак, устама компенсация ролини ўйнайди, қўшимчалар эса рағбатлантириш хусусиятига эга.

Тариф тизими, юқорида келтирилгандек иш ҳақини ҳар хил шаклларида фойдаланишни тақозо қилади. иш ҳақи шаклларига батафсил тўхталиб ўтамыз.

Вақтбай иш ҳақи.

Вақтбай иш ҳақи икки хил тизимдан иборат:

- оддий - вақтбай;
- вақтбай - мукофотли.

Оддий- вақтбай иш ҳақи шакли ишлатилганда иш ҳақи тариф ставкаси ёки лавозим оклади асосида ҳисобланади. Лавозим окладлари лавозим (штат) жадвалларида кўрсатилади. Лавозим оклади – тўла ишлаган ой учун белгиланган иш ҳақи миқдори. Ишчиларга иш ҳақи ҳисоблашда оддий-

вақтбай шакли, соатбай ёки кунбай турлари ишлатилади. Бунда иш ҳақи миқдори соатбай (ёки кунбай) иш ҳақи ставкасини ҳақиқий ишлаган соатлар ёки кунлар сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Унинг учун қуйидаги формулани ишлатиш мумкин.

$$I_x = C_{tc} \cdot t_i \quad \text{ёки} \quad I_x = K_{tc} \cdot K_o \text{ бу ерда}$$

I_x – ишчининг ойлик иш ҳақи суммаси, сўмда;

C_{tc} – ишчига белгиланган бир соатли тариф ставкаси, сўмда;

t_i – ишчиларнинг бир ойда ишлаган вақти, соат;

K_o - бир ойда ишчининг ишлаган кунлари сони, кун;

K_{tc} – ишчига белгиланган бир кунлик тариф ставкаси (7 ёки 8 соат иш кунига белгиланган), сўмда.

Юқорида келтирилган шакл (оддий-вақтбай) асосан ёрдамчи ва хизмат қилувчи ходимлар учун қўлланилади.

Лавозим окладлари бошқарув, маъмурий хўжалик ходимлари, мутахиссислар ва меҳнат жараёни нормаллаштирилиб бўлмайдиган ёки асосли ҳисобга олишни иложи йўқ иш турларни бажарадиганлар учун қўлланилади.

Хизматчиларга иш ҳақи тўлаш ўзининг мазмуни жиҳатидан вақтбай-мукофотлига яқин бўлиб, у асосида иш ҳақининг асосийси – лавозим оклади (одатда бир ойлик) ва ундан ташқари қўшимчалар ва мукофотлар тўланади.

Лавозим оклади ишбай жадвали асосида хизматчининг касбий малакаси, иш ҳажми, тавсифи ва бошқа омилларга қараб белгиланади.

Вақтбай-мукофотли иш ҳақи шакли ишлатилганда тариф ставка ёки лавозим оклади орқали аниқланган иш ҳақидан ташқари ишчи ва хизматчиларга ҳар хил мукофотлар тўланади. Унинг учун корхона, хўжалик субъектлари махсус низом ишлаб чиқади.

Моддий рағбатлантириш миқдори низомда ишчи ва хизматчилар бажарган ишлар ва вазифаларни сон ва сифат кўрсаткичларига қараб фоизда ёки абсолют сўмда кўрсатилиши мумкин. Рағбатлантириш кўрсаткичлари ва миқдори жамоа шартномаси ёки меҳнат шартномасида кўрсатилиши ёки раҳбар буйруғи билан амалга оширилиши мумкин.

Моддий рағбатлантириш ҳар ойда, кварталда, йил натижаси бўйича ва айрим иш ёки вазифани бажарилиши натижаси бўйича амалга оширилади. Мукофот суммаси (M_c) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$M_c = \frac{I_x (p + k \cdot n)}{100}; \text{ бу ерда:}$$

p – режалаштирилган 100,0% бажарганлиги учун рағбатлантириш миқдори, %;

k – режани ортиғи билан бажарганлигининг ҳар бир фоизи учун моддий рағбатлантириш миқдори, %;

n – режанинг ортиғи билан бажарилган даражаси, %.

Вақтбай иш ҳақи шакли қуйидаги ҳолларда кўпроқ самара беради:

- ишчининг вазифаси техник-технологик жараёнларни кузатиш ва назорат қилиш билан боғлиқ бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида улар қаторига савдо залидаги назоратчилар, маъмурлар киритилиши мумкин;
- фаолият жараёнида ишнинг сафати ва хизматни бажариш муддати муҳим аҳамиятга эга бўлса. Савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида менежерлар, технологлар, мастер-товарлар, юқоридаги жараёнлар учун жавобгар шахслар киради;
- сон жиҳатдан натижани ҳисобга олиш қийин ёки имконияти бўлмаса. Булар қаторига раҳбарлар, мутахассислар, ва ёрдамчи ходимларни киритиш мумкин.

Ишбай иш ҳақи

Ишбай иш ҳақи меҳнат натижасини сон ва сифат жиҳатдан ҳисоб-китоб қилиш имконияти бўлган ишчи ва хизматчилар учун қўлланилади. Бунда асосан бажарилган иш ёки хизмат ўлчов бирлигига нисбатан расценка ишлатилади. Масалан, 1000 сўмлик товар айланишига, 100 порция ишлаб чиқарилган овқатлар сонига, хизмат кўрсатилган хўрандалар сонига ва ҳоказолар учун.

Ишбай иш ҳақи шакли иш ёки хизмат натижасини ошириб бориш асосий мақсад бўлганда ёки меҳнат натижаси ишчига ёки бригадага боғлиқ бўлганда ёки меҳнат натижасини аниқ ҳисоблаш имконияти бўлганда ишлатилса кўпроқ самара беради.

Ишбай иш ҳақи тизимида ишлатиладиган усуллар 11.1.1 чизмада келтирилган.

Ишбай иш ҳақи шакли савдода ва оммавий овқатланиш соҳасида асосан сотувчилар, кассирлар, официантлар, ошпазлар ва буфетчилар учун ишлатилади.

Ишни ташкил қилиш шароитига қараб ишбай иш ҳақи якка тартибда ва жамоавий (бригада) турларига бўлинади.

Бевосита ишбай иш ҳақи ҳақиқий бажарилган иш, хизмат миқдорини белгиланган расценкага кўпайтириш йўли билан аниқланади ва бу ҳолда мукофотлар ишлатилмайди.

Масалан: а) якка тартибда расценка белгиланган бўлса

$$I_x = \sum p_i \cdot q_i \quad \text{бу ерда:}$$

p_i – i - иш ёки хизмат ўлчов бирлигига белгиланган расценка, сўм;

q_i – ишчи томонидан бажарилган i -иш ёки хизматнинг миқдори, сон бирлигида бир ойга.

б) жамоа (бригада) учун расценка белгиланган ҳолда жамоа (бригада) бажарган иш ёки хизмат миқдори белгиланган расценкага боғлиқ бўлади. Ҳар бир ишчининг иш ҳақи уларнинг разрядлари ва бир ойда ишлаган иш вақтига пропорционал тақсимланади. Бунда бригадани иш ҳақи ($I_{х.б.}$) қуйидагига тенг бўлади:

$$I_{х.б.} = \sum p_{i.б.} \cdot q_{i.б.} \text{ бу ерда:}$$

$p_{i.б.}$ – бажарилган иш ёки хизмат ўлчов бирлигига белгиланган бригада расценкаси, сўм;

$q_{i.б.}$ – бир ойда бригада бажарган иш ёки хизматнинг сон миқдори, сўм, дона ва ҳоказо.

Ишчининг иш ҳақи қуйидагича ҳисобланади:

$$I_{х.и.} = I_{х.б.} \cdot \frac{T_{с.и.} \cdot t_i}{\sum_{i=1}^n (T_{с.и.} \cdot t_i)}; \text{ бу ерда:}$$

$I_{х.и.}$ – i - ишчининг бир ойлик иш ҳақи миқдори, сўм;

$T_{с.и.}$ – i - ишчининг разряди бўйича белгиланган соатбай тариф ставкаси;

t_i – ишчининг бир ойда ишлаган вақти, соат;

n – бригададаги ишчилар сони.

Иш ҳақининг ишбай-мукофотли шакли ишлатилганда белгиланган расценка бўйича асосий иш ҳақи юқоридагича ҳисобланади.

Ишбай-мукофотли иш ҳақи усули ишлатилганда мукофот суммаси вақтбай-мукофотли иш ҳақи усулида ишлатилган формула орқали ҳисобланади.

Прогрессив ишбай иш ҳақи шакли ишлатилганда (бу шакл асосан ишлаб чиқариш тармоқларида кўпроқ қўлланилади) режа даражасида бажарилган иш учун иш ҳақи белгиланган расценкага қараб ҳисобланади,

режадан ортиқ бажарилган иш учун эса оширилган расценкага нисбатан ҳисобланади.

Билвосита ишбай иш ҳақи шакли асосан қўшимча ишларни бажарувчи ишлар учун ишлатилади.

Аккорд иш ҳақи шакли бажариладиган ишнинг умумий хажмига белгиланади ва унда иш тез (белгиланган муддатга нисбатан) бажарилгани учун мукофот бериши режалаштирилади. Бу шакл қурилиш корхоналари ва автотранспортларда ишлатилади.

Хўжалик субъектлари учун мотивация муҳитини яратиш муҳим масалалардир. Шундай мотив ва рағбатлантириш усуллари яратиш керакки, раҳбардан тортиб, то оддий ишчигача ишларни бажариш улар учун ҳам қизиқарли, ҳам фойдали бўлсин. Бизнинг фикримизча мулкдор учун ҳам, ёлланма ишчи ҳам хўжалик субъектининг асосий мақсадини, («Х» даражадаги фойда ёки даромад олиш бир томондан, «У» даражадаги талаб ёки эҳтиёжни қондириш иккинчи томондан) бажариш умумий нуқта бўлиб ҳисобланиши керак.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳаракатдаги кафолатланган тариф ставкалари ва лавозим окладлари ишчи ва ходимларнинг маошини хўжалик субъекти мақсади билан боғлиқлигини тўла ифода қилмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида юқоридаги муаммони ҳал қилиш учун иш ҳақининг прогрессив шакллари, моделлари фойдаланишга ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Бунга ушбу масалада хўжалик субъектларининг мустақиллигини ошириш имконият яратмоқда. Бундай шаклга (моделга) тарифсиз тизимни киритиш мумкин. Бунда кафолатли тариф ставкалар лавозим окладлари, айрим устамалар ва қўшимчалар ишлатилмайди. Ушбу тизимда иш ҳақи фонди ёки жамоа томонидан ишлаган маошининг хажми улар ўртасида ишчи ходимнинг малакаси ва меҳнатининг сифатига қараб тақсимланади. Бунда иш ҳақини индивидуллаштиришга эришилади. Ушбу шакл (модел) чет элларда (АҚШ.,

Япония, Франция) қисман тажриба шаклда Россия ва Ўзбекистон корхоналарида ишлатилмоқда.

Таърифсиз тизим асосида маошларни меҳнатнинг сифатига (малакаси, маҳорати, лавозими) қараб унинг умумий фонддаги ҳиссаси ва миқдори аниқланади. Бунинг учун қуйидаги иш ҳақини ҳисоб-китоб формуласи ишлатилади.

$$I_{xi} = \frac{K_i}{\sum_{i=1}^n K_i} \cdot I_{x.f}$$

Бу ерда: $I_{x.i}$ – i – ишчининг иш ҳақи;

K_i – i – ишчининг иш ҳақи неча мартаба минимал иш ҳақидан юқорилигини кўрсатувчи коэффицент;

n – ишчиларнинг умумий сони.

Тарифсиз иш ҳақи тизими ишлатилганда алоҳида ишчининг иш ҳақини ҳисоблашда юқоридагидан ташқари алоҳида ишчининг меҳнатига иштирок этиш коэффицентини аниқлаш орқали ҳам, ишчининг иш ҳақи фондидаги ҳиссасини ва иш ҳақининг миқдори ҳисоб китоб қилинади.

Хозирги вақтда савдо ва омавий овқатланиш соҳасида иш ҳақининг тарифсиз тизимидан ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Бунда силжувчи окладлар, шартномавий (меҳнат шартномаси, жамоавий шартномаларда кўрсатилиши мумкин) ва комисион усули қўлланилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимида иш ҳақи фондини тақсимлаш қондаси ишлатилади. Яъни бригада ёки жамоа учун ажратилган иш ҳақи фонди ишчи ёки хизматчилар ўртасида уларнинг фаолият натижасига қўшган ҳиссасини (ишнинг мураккаблиги, ишчининг малакаси, жавобгарлиги даражаси, ишлаган вақти кабилар) ҳисобга олган ҳолда тақсимланади. Бунда

хир хил коэффициентлар, баллар тизими (рейтинг) кабилар ишлатилиши мумкин.

Иш ҳақининг тарифсиз тизимининг мақсади иш ёки хизматни (корхона, хўжалик субъекти, ташкилот) пировардидаги натижани моддий рағбатлантиришга қаратилади. Ушбу натижага қараб иш ҳақи фонди режалаштирилади.

Иш ҳақи миқдори унинг учун ажратилган маблағ ҳажмига қараб аниқланади.

Албатта ишчига қонуний ҳужжатларда белгиланган минимал иш ҳақи миқдорини тўлаш кафолатланиши зарур.

Иш ҳақини силжувчи окладлар тизими иш ёки хизмат ҳажми режаси бажарилганда бошқа кўрсаткичлар (масалан: товар айланмаси таркиби, муомала (давр) харажатлари даражаси ва таркиби, даромад, фойда миқдори, рентабеллик даражаси, меҳнат унумдорлиги ва бошқалар) ўзгарса белгиланган (келишилган) иш ҳақи миқдори ўзгартирилиб борилади. Ўзгартирилиш миқдори кўрсаткичларни у ёки бу томонлама ўзгарилиши миқдорига қараб коэффициентларда ёки фоизларда белгиланиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизими сотувчиларга, савдо агентлари, диллерлар, реклама агентлари, товарлар билан таъминловчилар, овқатланиш зали маъмурлари, ташқи иқтисодий алоқалар билан шуғулланувчилар, айрим мутахасислар, хизматчилар кабиларга қўлланилиши мумкин.

Комиссион иш ҳақи тизимининг кўп хиллари қўлланилади. Конкрет усули корхона, савдо, оммавий овқатланиш шаҳобчаларининг мақсадига, муомаладаги товарларнинг хусусиятига, бозорнинг муҳитига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Тарифсиз иш ҳақининг комиссион усули қўлланилганда иш ёки хизмат натижаси миқдорига комиссион фоиз (якка тартибдаги ёки жамоа, бригада) белгиланади ва у қуйидагича аниқланади:

$$Их.б. = \frac{ТА \cdot K_{ф.б}}{100} \text{ ёки } И_{х.и} = \frac{ТА \cdot K_{ф.и}}{100}$$

Бу ерда: ТА – бажарилган иш, хизмат миқдори ёки бошқа белгиланган кўрсаткич, бу ерда товар айланиши суммаси келтирилган;

K_{ϕ} – «ТА» миқдорига белгиланган коммиссион тўлов фоизи, % да - тегишлича «б» бригада, «и» алоҳида ишчи учун.

Корхона ёки хўжалик субъекти товар айланиш хажмини оширишга интилса, одатда товар айланиш хажмига нисбатан коммиссион фоизи белгиланган.

Масалан, савдо шаҳобчаси сотувчисига магазин директори томонидан товарлар айланиши хажмига нисбатан 10,0% коммиссион тўлови белгиланган. Ой давомида товар айланиши хажми 900000 сўмни ташкил қилган бўлса, сотувчини иш ҳақи 90000 сўмни ($900000 \cdot 10/100$) ташкил қилади.

Сотувчиларга иш ҳақи коммиссион усул билан аниқланганда товар ассортиментларига қараб ошиб боровчи (прогрессив) коммиссион фоизлар ишлатилиши мумкин. Масалан, товар айланишини ҳар бир фоиз ўсишига қанча фоизга коммиссион тўлов ўсиши мумкинлиги белгиланади.

Мисол учун, озиқ-овқатлар билан савдо қилувчи сотувчига минимал товар айланиши миқдори (режада) 600000 сўм, коммиссион фоиз – 10,0%, ҳар бир фоиз товар айланишига коммиссион тўлов суммаси 0,5% ўсиши белгиланган ва ҳақиқий товар айланиши 700000 сўмни ташкил қилади.

Бу ҳолда озиқ-овқатлар билан савдо қилувчи сотувчининг иш ҳақи қуйидагича аниқланади:

1. Товар айланиши режасининг бажарилиши ($ТА_{\phi}$)

$$ТА_{\phi} = 700000 \cdot 100 / 600000 = 116,7\%$$

2. Режадаги коммиссион тўлов суммаси ($K_{и.р}$)

$$K_{и.р} = 600000 \cdot 10 / 100 = 60000 \text{ сўм}$$

3. Коммиссион тақдирлаш фоиз ҳисобида (КРФ)

$$КРФ = (116,7 - 100,0) \cdot 0,5 = 8,35\%$$

4. Сотувчининг ойлик иш ҳақи ($I_{x,i}$)

$$I_{x,i} = 60000 + 60000 \cdot 8.35/100 = 60000 + 5010 = 65010 \text{ сўм}$$

Комиссион – ошиб борувчи (прогрессив) усул ишлатилганда иш ҳақини қуйидагича аниқлаш формаласини тавсия қиламиз.

$$I_{x,i} = K_{ix.p} + \frac{K_{ix.p} \cdot КТФ}{100}$$

Бу ерда: $I_{x,i}$ – i – сотувчининг ойлик иш ҳақи;

$K_{ix.p}$ – режадаги коммиссион тўлов суммаси;

КТФ – коммиссион рағбатлантириш миқдори, % ҳисобида.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иш ҳақининг контаракт (шартномавий) тизими кенг тарқала бошланди. Умуман контракт (шартномавий) иш ҳақи тизими бутун жаҳонда кенг тарқалган. Шунинг эътиборга олиш керакки, бу тизим ишлатилганда аслида тариф сеткаси, тариф разрядлари, тариф коэффициентлари, тариф ставкалари ва моддий рағбатлантириш тизимларини ҳамда бошқа омилларни чуқур таҳлил қилиш асосида иш ҳақини контракт (шартномада) кўрсатилган миқдорда аниқланади.

Бу албатда контракт (шартнома) миқдори иш берувчи ёки мулкдорнинг иш ҳақи учун ажрата оладиган маблағи ҳажми, уни имконияти чегарасида белгиланади.

Меҳнат (жамоавий) контракт (шартнома) да иш ҳақи миқдори (вақтбай ёки ишбай шакли кўрсатилиши мумкин) моддий рағбатлантириш ва жавобгарлик шарт, меҳнат шарт-шароити, ишчининг ҳуқуқи ва бурчи, контракт (шартнома) муддати келишилади.

Иш ҳақининг тарифсиз тизими ишлатилишда:

- аниқ савдо ходимиға қўйилган вазифа ва мақсадни;
- мақсадга эришиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар;
- мақсадга эришиш даражаси ва моддий рағбатлантириш миқдорини сон нисбатини аниқлаб олиш лозим бўлади.

11.4. Иш ҳақи фондининг таҳлили.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари (корхона, ташкилот, муассаса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик)ни иш ҳақи тўлаш соҳасидаги сиёсатига бир қанча омиллар таъсир қилади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш лозим:

- бажариладиган иш ҳажми (савдода асосан товар айланиши, оммавий овқатланишда махсулот ишлаб чиқариш, товар айланиши, хизмат кўрсатилган ходимлар сони);
- хўжалик субъектларини молиявий ҳолати;
- минимал иш ҳақи миқдори;
- тариф ставкаларини ва тариф сеткасининг (разрядлар, тариф коэффиценти) ўзгариши;
- устамалар ва қўшимча тўловлар миқдорининг ўзгариши;
- корхоналар, хўжалик субъектларининг меҳнатини рағбатлантириш сиёсати;
- ишчи ходимларни сони, уларнинг малакаси ва касбий маҳратининг ўзгариши;
- меҳнат бозори конъюнктураси;
- рақобат даражаси ва бошқалар.

Иш ҳақини тадқиқот қилишда унинг абсолют ва нисбий кўрсаткичлари, унга бевосита ва билвосита алоқадор кўрсаткичлар ишлатилади.

Ушбу кўрсаткичларга тўхталиб ўтамиз.

Иш ҳақининг абсолют кўрсаткичи сифатида иш ҳақи фондининг суммаси, унга бевосита таъсир қилувчи тариф ставкалари, лавозим окладлари, хўжалик субъектларининг иш ҳажми (савдо ва оммавий овқатланишда уларнинг товар айланиши ҳажми) муомала харажатлари, даромад ва фойда суммаси кабиларни киритиш мумкин.

Иш ҳақининг нисбий кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иш ҳақининг даражаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир даврга (ой, квартал, йил) иш ҳақи фонди суммасини 100,0га кўпайтириб тегишли соҳани, корхонанинг товар айланиши ҳажмига бўлиш орқали аниқланади;
- ишчи ва ходимларнинг ўртача ойлик иш ҳақи миқдори. Бу кўрсаткич тегишли соҳада, корхонада, бирон давр давомида ишчи ва ходимларга тўланган, иш ҳақиға киритиладиган барча пул ва натурал шаклдаги тўловлар ва ижтимоий нафақалар суммасини даврдаги ўртача рўйхатдаги ходимлар сонига бўлиш орқали аниқланади;
- иш ҳақининг даромадлилигини, яъни бир сўм иш ҳақиға қанча даромад тўғри келишлиги. Бу кўрсаткич бирон бир даврда ходимлар фаолиятиға тегишли бўлган даромадлар суммасини уларнинг иш ҳақи суммасига бўлиш билан ҳисобланади;
- иш ҳақи рентабеллиги. Уни аниқлаш учун бирон бир даврда ходимлар фаолиятиға тегишли бўлган фойда суммасини 100,0 га кўпайтириб, иш ҳақи суммасига бўлинади. Ушбу кўрсаткич иш ҳақи бирлиги неча фоиз фойда келтираётганлигини билдиради;
- иш ҳақининг муомала харажатларидаги хиссаси. Ушбу кўрсаткич бирон бир даврга иш ҳақи суммасини муомала харажатлари суммасига бўлиш ва 100,0 га кўпайтириш орқали аниқланади.

- устамалар ва қўшимчаларнинг иш ҳақидаги хиссаси, фоизда ёки коэффициентларда;
- иш ҳақининг бирон бир даврга (3,5,10 йил) ўртача ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткични оддий ўртача геометрик формуласи орқали аниқлаш мумкин, яъни

$$\bar{I}_{x.y.c} = \sqrt[n]{I_{x.y.c}^1 \cdot I_{x.y.c}^2 \cdot \dots \cdot I_{x.y.c}^n}$$

Бу ерда: $\bar{I}_{x.y.c}$ иш ҳақини бирон бир даврга ўртача ўсиш суръати

$I_{x.y.c}^{1,2,3,\dots,n}$ = иш ҳақини тегишли йилда ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати. Ушбу кўрсаткич конкрет олинган йилдаги иш ҳақини ундан олдинги (ўтган) йил кўрсаткичига бўлиш ва 100,0га кўпайтириш орқали фоизда ёки индекс ўлчовида аниқланади, яъни

$$I_{x.y.c}^1 = \frac{I_x^1}{I_x^0} * 100,0 \text{ ёки } \frac{I_x^1}{I_x^0}$$

Иш ҳақини ўртача ўсиш суръати ва тегишли индекслар алоҳида ходимларнинг ўртача иш ҳақи кўрсаткичи бўйича ҳам аниқланади. Таҳлил жараёнида статистик кўрсаткичлар ҳам аниқланиши мумкин.

- реал иш ҳақини индекси ($J_{p.i.x}$). Бу кўрсаткич қуйидагича аниқланади:

бу ерда: $J_{x.y.c}$ – иш ҳақини бирор бир даврга индекси;

J_p – истеъмол товарлари индекси тегишли даврга.

Иш ҳақи фонди таркиби ва ҳажмини аниқлашда статистик ҳисоботда иш ҳақига нималар киритилса, шулардан келиб чиқиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси «Минмакроиктисодстат» давлат департаментининг 1998 йил 26 октябр №33 сонли қарори билан тасдиқланган «Ёлланма ишчилар сони ва иш ҳақини статистикаси тўғрисида»ги йўриқ хатида иш ҳақи тушунчасига барча қиймат (пулда) ва натурал шаклда, молиялаштириш манбаларидан қатъий назар, тўланадиган маошлар ҳамда мукофотлар, қўшимчалар, устамалар, ижтимоий-имтиёзлар, ишчиларга пул шаклида тўланган, қонунда белгиланган, ишламаган вақтлари (таълим, дам олиш ва байрам кунлари) учун тўловлар киритилади.

Иш ҳақи статистик ҳисоботларда:

а) пул шаклида-барча пул шаклида тўланган (ҳисоб-китоб қилинган), тўлов ҳужжатларига мос маошлар «брутто», яъни солиқлар ва барча турдаги тўловларни ҳисобга олган ҳолда;

б) натурал шаклда эса барча натурал тўловларни бозор баҳосида ҳисобга олган ҳолда кўрсатилади.

Пул шаклидаги иш ҳақи:

I – Расценкалар, тариф ставкалари, лавозим окладлари (хўжалик субъектларида ишлатиладиган иш ҳақи шакли ва тизимидан келиб чиққан ҳолда) маошлар ва барча рағбатлантириш учун берилган пуллар суммаси киради.

II – Низомга асосан рағбатлантирувчи тўловлар, яъни:

а) бир маротаба тўланадиган мукофот, йил натижаси бўйича берилган тақдирлов;

б) рағбатлантирувчи тавсифга эга, бирламчи ҳужжатларда кўрсатилган мукофотлар;

в) устозлар (мураббийлар), касбий маҳорат учун тариф ставкаси ёки лавозим окладига устамалар;

г) моддий ёрдам сифатида ҳар йилги таътилга қўшимчалар;

д) кўп йиллар хизматлари учун бериладиган тўловлар (ижтимоий фондларга тўловларни ҳисобга олган ҳолда) киради.

III – Булардан ташқари иш режими ва шароитига қараб ўзини қопловчи (компенсация) тавсифига эга бўлган, ҳамда ишламаган кунлар учун тўловлар ҳам иш ҳақи таркибига киритилади.

Натурал шаклдаги иш ҳақиға ишчиларға берилган барча товар, махсулот ва бошқа қийматға эга бўлган нарсалар ва улар учун бажарилган иш ёки хизматға тўловлар киритилади (коммунал хизмати учун тўлов, бепул овқатланиш, квартира тўлови, транспорт тўлови, ўзида қоладиган махсус кийимлар қиймати, даволаниш, дам олиш йўлланмалари қиймати, суғурта ва ҳ.к.)

Ишчи кучини сақлаш учун кетган харажатларға (уй-жойни жорий таъминлаш, берилган мебеллар қиймати) капитал қурилишларидан ташқари; барча ижтимоий суғурталар (ижтимоий, нафақа, медицина, бандлик ва бошқа бюджетдан ташқари фондлар); махсус тўловлар (меҳнат билан таъминлашға, штатларнинг қисқариши, нафақаға чиқишда бир марталик қўшимчалар, болаларға 2 ёшгача қараш учун, касбий касаллик ва бошқа иш жараёнида соғлиқни йўқотиш билан боғлиқ зиёнлар учун тўловлар); кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш; маданий оқартув ишлар ва бошқалар киритилади. Булар иш ҳақи таркибига киритилмайди.

Иш ҳақи ва ишчи кучини сақлаш учун ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг харажатлари ишчи кучига кетган харажатлар қиймати деб ҳисобланади.

Юқорида келтирилган иш ҳақи фонди таркиби бўйича иш ҳақи фонди ташкилот, корхона ва бошқа хўжалик субъектларининг иш ҳақи фонди ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилади. Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда кенг иқтисодий ахборотлардан фойдаланиш зарур бўлади. Уларнинг манбалари бухгалтерия баланси, молиявий ва статистик ҳисоботлар, тезкор маълумотлар ва бошқалар. Ушбу манбалардан товар айланиши, ходимлар сони, муомала харажатлари, иш ҳақи фонди, даромадлар ва фойда каби кўрсаткичлар олинади ва фойдаланилади.

Улар қаторига Давлат статистик ҳисоботларидан «Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида» (3-савдо шакл); «Чакана товар айланмаси тўғрисида» (1-савдо шакл); «Савдо ташкилоти харажатлари тўғрисида» (5-С (савдо) шакли); «Мехнат ҳисоби» (1-Т шакл); «Мехнат, ходимлар сони ва таркиби тўғрисидаги ҳисобот» (1-Т шакл); «Ишчи кучини сақлаш харажатлари қиймати тўғрисида» (1-Т шаклга илова); «Ходимлар сони ва таркиби тўғрисида ҳисобот» (1-Т(кадрлар) шакли); «Бухгалтерия баланси» (1-сонли шакл); «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-сонли шакл) ва бошқалар.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилиш қуйидаги жараёнлар (босқичлар)дан иборат бўлади:

- маълумотларни тўплаш (режалар, ҳақиқатда ва кутилаётган);
- маълумотларга ишлов бериш, яъни тартибга солиш, солиштирма юзага келтириш, жадвалларга жойлаштириш;
- иш ҳақи фондига тегишли кўрсаткичларни ҳисоблаш (мехнат унумдорлиги, 1 ходимга тўғри келадиган иш ҳақи; иш ҳақи фондини товар айланишига нисбати - %; иш ҳақи фондини муомала харажатларига нисбати - %; даромадлар ёки фойдани иш ҳақи фондига нисбати - % ва бошқалар);
- таҳлил қилиш жараёни;
- хулоса ва таклифларни ишлаб чиқиш.

Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда ўртача иш ҳақини аниқлаш катта аҳамият тутadi. Чунки ушбу кўрсаткич бошқа ўртача кўрсаткичлар билан солиштирилиши (масалан: мехнат унумдорлиги) улар ҳолатига баҳо бериш, прогноз қилиш учун асос бўлиб ҳисобланади. Ишчиларнинг ўртача иш ҳақи корхона бўйича умуман иш ҳақи фондидан тўланган (пул ва натурал шаклда) суммани ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача кўрсаткичларни аниқлаш учун ишлатиладиган ходимлар сонига бўлиш орқали аниқланади.

Таҳлил жараёнида иш ҳақига тегишли бўлган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилиши, уларни бир неча йилларга динамикаси ўрганилади ва

иш ҳақи фондига таъсир қилувчи омилларнинг таъсир қилиш даражаси (миқдори) аниқланади.

Таҳлилни «Ишчи кучини сақлаш учун тўловлар ва харажатлар қиймати» кўрсаткичи таркибини ўрганишдан бошлашни тавсия қиламиз.

Унинг учун қуйидаги жадвалдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади (11.4.1 жадвал).

11.4.1 – жадвал

Ишчи кучини сақлаш учун тўловлар ва харажатлар қийматининг таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Хисобот йили		Ўзгариш сурати; % ва Фарқи (+, -)	
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Товар айланиши ²	м.с.					
2.	Иш ҳақи фонди:						
2.1.	сўмда	м.с.					
2.2.	Товар айланишига нисбати	%					
3.	Иш ҳақи:						
3.1.	Пул шаклидаги иш ҳақи						
3.1.1.	Сўмда	м.с.					
3.1.2.	% да иш ҳақиға нисбатан (3.1.1. · 100/2)	%					
3.2.	Натурал шаклдаги иш ҳақи:						
3.2.1.	Сўмда	м.с.					
3.2.2.	% да иш ҳақиға нисбатан (3.2.1. · 100/2)	%					
4.	Иш ҳақи ёзишда инобатга олинмайдиган тўлов ва харажатлар ³	м.с.					
5.	Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар (3 + 4)	м.с.					
6.	Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар таркиби:						
6.1.	Иш ҳақи фонди (2 · 100/5)	%					

² Ўайси соҳа таҳлил ўилинса ўша соҳанинг товар айланиши олинади (чакана товар айланиши, улгуржи товар айланиши, оммавий овъатланиш товар айланиши).

³ Унинг таркибига ўуйидагилар киради:

- ходимларнинг уй жойи учун корхонанинг харажатлари;
- иш ҳағи фондиға барча ижтимоий суғурта турлари бньйича тньловлар (ижтимоий суғурта, нафаља таъминоти, медицина суғуртаси, бандлик ва бошља бюджетдан ташљари фондларға);
- корхона хисобидан (фондлардан ташљари) махсус тньловлар (ижтимоий нафаљалар);
- кадрларни тайёрлаш ва ўайта тайёрлаш учун харажатлар;
- маданий-ољартув ишлар, соғлиғни сағлаш ва бошља тадбирлар учун харажатлар;
- ишчи кучини таъминлаш учун ишлатиладиган башља тньловлар ва харажатлар;
- меҳнат ўиймати таркибига кирадиган солиљлар.

6.2.	Иш ҳақи ёзишда инобатга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар (4 · 100/5)	%					
7.	Рўйхатдаги ходимларнинг йиллик ўртача сони киши (ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиганлар сони)	киши					
8.	1 ходимга тўғри келадиган:						
8.1.	Ишчи кучини сақлаш учун кетган тўлов ва харажатлар қиймати (5 : 7)	Сўм					
8.2.	Иш ҳақи (2 : 7) жумладан:	Сўм					
8.2.1.	Пул шаклида (3.1 : 7)	Сўм					
8.2.2.	Натурал шаклда (3.2. : 7)	Сўм					
8.3.	Иш ҳақини ёзишда инобатга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар қиймати (4 : 7)	Сўм					

Иш ҳақи фондини таҳлил қилишда корхона, хўжалик субъектлари, ташкилотлар, корпорациялар, бирлашмалар иш ҳақи фонди режасининг (ой, квартал, йил) бажарилишини узлуксиз ўрганиб бориши зарур, ўз имкониятларидан келиб чиқиб келгуси ой ёки квартал режаларига ўзгартиришлар (корректировка) киритиш ёки иш ҳақи сиёсатини такомиллаштириш чора тadbирларини амалга ошириб бориши лозим.

Бундай таҳлил албатта иш ҳақи фондига биз юқорида келтириб ўтган омилларнинг таъсир даражасини ўрганишда статистиканинг «Занжирли боғланиш» ва индекс усуллардан кенг фойдаланиш мумкин.

Масалан: Иш ҳақи фондига ишбай иш ҳақи шаклини қўлланилганда савдо шаҳобчасининг чакана товар айланиши (ЧТА) ҳажми, сотувчининг меҳнат унумдорлиги (M_y), уларнинг сони (X) ва ўртача иш ҳақи ($\bar{Y}_x$) миқдори таъсир қилади.

Умуман олганда иш ҳақи фонди (I_ϕ) тенг бўлади (1) $\bar{Y}_x \cdot X$; бу ерда

$X = \frac{ЧТА}{M_y}$ тенглигини ҳисобга олсак (2) $I_\phi = \bar{Y}_x \cdot \frac{ЧТА}{M_y}$ келиб чиқади. Ушбу учта

омилнинг иш ҳақи миқдорига таъсир даражаси «Занжирли боғланиш» усули орқали қуйидагича ҳисоб китоб қилинади.

Ҳар хил вариантларда иш ҳақи фонди ҳисобланади ва тегишли омилнинг таъсир даражаси аниқланади. Бу ҳисоб-китобларни қуйидаги шартли маълумотлар асосида ҳисоб-китоб қилиш мисолини кўриб чиқамиз.

11.4.1-жадвал.

Ишчилар сони, меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи фонди.

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ҳисобот йили		Ўсиш сурати (%)	Фарқи (+;-)
			Режа «0»	Ҳақиқатда «1»		
1	Чакана товар айланиши	Млн сум	45950	46841	101,3	+891
2	Ўртача рўйхатдаги ходимлар сони	Киши	1486	1335	89,8	-151
3	Меҳнат унумдорлиги	Минг сўм	30922	34862	112,7	+3940
4	Иш ҳақи фонди (барча ходимларнинг)	Млн сўм	1342	1269	94,6	-73
5	Ходимларнинг ўртача иш ҳақи (йиллик)	Минг сўм	903	951	105,3	+48

11.4.2 жадвал

Иш ҳақиға таъсир қилган омиллар таъсирининг ҳисоб- китоби

№	Кўрсаткичлар	Ҳисоблаш формуласи	Ҳисоб-китоблар
1	Чакана товар айланиши	$\frac{ЧТА^1 \cdot \bar{I}_x^0}{M_y^0} - \frac{ЧТА^0 \cdot \bar{I}_x^0}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{30922} - 1342 = 1359 - 1342 = 17 \text{ млн.с}$
2	Меҳнат унумдорлиги	$\frac{ЧТА^1 \cdot \bar{I}_x^0}{M_y^1} - \frac{ЧТА^1 \cdot \bar{I}_x^0}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{34862} - 1359 = 1205 - 1359 = -154 \text{ млн.с}$
3	Ходимларнинг ўртача иш ҳақи	$\frac{ЧТА^1 \cdot \bar{I}_x^1}{M_y^1} - \frac{ЧТА^1 \cdot \bar{I}_x^0}{M_y^1}$	$1269 - 1205 = +64 \text{ млн.с}$

11.4.1 жадвалда келтирилган маълумот бўйича иш ҳақи фонди режага нисбатан 73 млн. сўмга камайган.

Таҳлил натижаси бўйича ушбу камайиш чакана товар айланишининг 891 млн.с ортиши натижасида 17 млн.сўмга кўпайган, меҳнат унимдорлигининг 3940 минг сўмга ортиши натижасида 154 млн. сўмга камайган, ўртача иш ҳақини 48 минг сўмга ўсиши натижасида 64,0 млн. сўмга ортган. Шундай қилиб учала омил натижасида иш ҳақи фонди $+17 - 154 + 64 = +73$ млн.сўмга ортган.

Агарда таҳлил вазифасида иш ҳақи фондига ходимлар сонининг таъсирини аниқлаш масаласи қўйилган бўлса иш ҳақи фондини юқорида келтирилган биринчи формуласидан фойдаланиш мумкин. $(\bar{I}_x \cdot X)$. Бу ҳолда ходимлар сонининг таъсири қуйидагича аниқланади.

$$\bar{I}_x^0 \cdot X^1 - \bar{I}_x^0 \cdot X^0 - \text{бизни мисолда } 903 \cdot 1335 - 1342 = 1205 - 1342 = -137 \text{ млн.с}$$

Ходимлар сонини 151 кишига камайиши иш ҳақи фондини -137 млн.сўмга камайитишга олиб келган. Ушбу ҳол чакана товар айланиши ва меҳнат унимдорлигининг ўзгариши таъсири остида вужудга келган.

Ўртача иш ҳақини ўзгариши натижасида юқоридаги 11.4.2. жадвал маълумотидан иш ҳақи фонди +64 млн.сўмга ортган. Умуман бу икки омил натижаси ҳам + 73 млн.сўмни ташкил қилади.

Иш ҳақини таҳлил қилишда унинг суммасини, даражаси ва муомала (давр) харажатлари таркибининг ўзгаришини ўрганиш зарур. Бундай таҳлил учун қуйидаги жадвалдан (11.4.2) фойдаланиш мумкин.

Иш ҳақини ўзгариш суръатларини меҳнат унумдорлигининг ўзгариш суръатлари билан бир неча йилларга таққослама таҳлил қилиш амалий ва назарий аҳамиятга эга. Чунки жамиятда жамғаришни таъминлаш учун меҳнат унумдорлиги иш ҳақиға нисбатан тезроқ суратларда ўсиб бориши зарур. Бундай жараёни алоҳида хўжалик субъектидан тортиб, соҳа, тармоқ ва жамият миқёсида таъминлашга эришиш лозим.

11.4.2. - жадвал

Иш ҳақи суммаси, даражасининг ва муомала харажатларидаги
хиссасининг ўзгариш суръати

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йиллар				Ҳисобот йили		Режага нисбатан ўзгариш сурати, (%), фарқи (+;-)	Ҳисобот йили ўтган йилларга нисбатан, %, фарқи (+,-)			
			1	2	3	4	режа	Ҳақиқатда		1	2	3	4
1	Товар айланиши	м.с											
2	Муомала харажатлари: 2.1. сўмда 2.2. даражаси $(\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{1})$	м.с %											
3	Иш ҳақи фонди. 3.1. сўмда. 3.2. даражаси. $(\frac{3 \cdot 1 \cdot 100}{1})$ 3.3. Муомала (давр) харажатлардаги ҳиссаси. $(\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{2 \cdot 1})$	м.с % %											

Ушбу таҳлилни амалга ошириш учун қуйидаги жадвалдан (11.4.3.) фойдаланиш мумкин.

11.4.3 жадвал.

Иш ҳақи ва меҳнат унимдорлигини ўзгариш суръатлари.

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар (x)					
			X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
1	2	3	4	5	6	7	8	9

1	Товар айланиши:							
	1.1. суммаси.	м.с						
	1.2. ўзгариш сурати							
	1.2.1. базис йилга нисбатан.	%						
	1.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
2	Иш ҳақи фонди							
	2.1. суммаси	м.с						
	2.2. ўзгариш сурати:							
	2.1.2. базис йилга нисбатан.	%						
	2.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
3	Ўртача иш ҳақи ва бошқа ўртача миқдорларни ҳисоблаш учун қабул қилинадиган ходимлар сони.	Киши						
4	Ўртача иш ҳақи:							
	4.1. суммаси	сўм						
	4.2. ўзгариш суратлари:							
	4.2.1. базис йилига нисбатан.	%						
	4.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						
5	Меҳнат унимдорлиги							
	5.1. суммаси.							
	5.2. ўзгариш сурати	м.с						
	5.2.1. базис йилига нисбатан.	%						
	5.2.2. ўтган йилга нисбатан.	%						

11.5 Иш ҳақи фондини режалаштириш.

Иш ҳақини режалаштириш масаласи Ўзбекистон Республикаси корхоналари, хўжалик субъектларида қўлланилаётган одатдаги иш ҳақи тизимидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқамиз.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари иш ҳақини мустақил ташкил қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, унинг шакл ва моделларини ўзлари танлаши мумкин. Лекин бу деганимиз улар абсолют эркин, ўз хохиши билан иш ҳақини ташкил қилишнинг барча жиҳатларини ҳал қилади деган гап эмас. Иш ҳақининг минимал миқдори, тариф сеткаси устамалар ва айрим қўшимчалар давлат томонидан қонуний ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ҳар қандай шароитда иш ҳақи миқдори иш ҳақи нормасига, яъни ишчи кучи қийматининг зарурий қисми (ишчига мулкдор ёки давлат томонидан тўланган), меҳнат бозорида унга талаб ва таклифдан келиб чиқадиган қийматига тенг бўлиши керак.

Норма – бу қонуний тусга эга бўлган, тан олинган тартиб, тасдиқланган меъёр ва ўртача кўрсаткичдир.

Иш ҳақи нормасининг хусусияти, шундаки, унда жамият, жамоа ва шахснинг иқтисодий манфаатлари келиштирилган ҳолда иқтисодий фаолиятни мақсадли топшириқлари, шарт-шароитлари, восита ва усуллари кўрсаткичлар орқали нормалаштирилади. Ушбу нормалар албатта қонуний ҳужжатларда ўз аксини топиши ва уни бузилганлиги учун ҳуқуқий жавобгарлиги санкцияларда белгилаб қўйилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси меҳнат кодексининг 155 моддасида «Муайян давр учун белгиланган меҳнат нормасини ва меҳнат вазифаларни тўлиқ бажарган ходимнинг айрим меҳнат ҳақи миқдоридан оз бўлиши мумкин эмас» - деб таъкидлаган.

Минимал иш ҳақи миқдори (МИХМ) Ўзбекистон Республикасида Президент фармони билан тасдиқланади ва уни бажариш барча давлат ва нодавлат ташкилотлар, хўжалик субъектлари учун мажбурий ҳисобланади.

МИХМ таркибига устамалар, қўшимчалар, моддий рағбатлантириш, норма ва иш вақтидан четга чиққан ҳолда бажарилган ишлар учун оширилган миқдорда тўланган ҳақлар, бошқа компенсацион тўловлар, шунингдек район коэффициентлари кирмайди.

Чет амалиёти ва умуман назарий нуқтаи назардан минимал иш ҳақи миқдори меҳнатга лаёқатли шахснинг минимал яшаш даражаси ёки аҳолининг минимал истеъмол саватчаси миқдоридан кам бўлмаслиги керак.

МИХМ давлат томонидан иш ҳақини индексация қилиш шакли сифатида ҳам ишлатилади.

Хўжалик субъектларида, жумладан савдо соҳаси ва оммавий овқатланиш корхоналари ва шаҳобчаларида иш ҳақи фондини режалаштиришда нормотив, техник-итисодий ҳисоб китоблар, статистик-тажрибавий, индекс, коэффициентлар каби усуллардан фойдаланилади. Бунда албатта ишлатилаётган таъриф тизими ва иш ҳақи шакллари асос бўлиб ҳисобланади.

Иш ҳақи фондини режалаштиришда савдо соҳаси корхоналари ва шаҳобчаларида чакана товар айланишининг умумий ҳажми ва товарлар ассортиментлари бўйича режаси, режалаштирилган ишчи ходимлар сони (ишчи ходимлар малакаси, бажариладиган ишлар турлари бўйича гуруҳлари), савдо шаҳобчалари типлари, таъриф ставкаси, лавозим окладлари, таъриф разряди ва коэффициентлари, корхонанинг молиявий имкониятлари кабилар ишлатилади.

Иш ҳақини фондини таҳлил қилганда ва режалаштиришда иш ҳақини асосий ва қўшимча қисмларга бўлинишини ҳисобга олиш лозим. Иш ҳақининг асосий қисми маошнинг таъриф ставкалар (лавозим окладлари, расценкалар) ва мукофотлардан ташкил топади. Унинг қўшимча қисмига ҳар хил устамалар ва қўшимча ҳақлар киритилади.

Иш ҳақини режалаштиришда қўлланилаётган иш ҳақи шаклига ва тизимига қараб ишчи ва ходимлар алоҳида гуруҳларга табақалаштирилиши лозим. Иш ҳақи ҳар бир гуруҳ учун алоҳида ҳисобланади.

Таъриф ставкалари (лавозим окладлари) олувчи ходимларни иш ҳақи фонди қуйидагича ҳисобланади.

$$И_{x,ф.м.с.} = \sum_{i=1}^n X_{m.c.i.} \cdot D \cdot T_{c.i.}$$

$I_{x.\phi.m.c.}$ - таъриф ставкаси оладиган ходимлар асосий иш ҳақи фонди;

$X_{m.c.i.}$ - бир хил таъриф ставкаси оладиган ходимлар сони;

D - режалаштирилган давр учун ойлар сони;

$T_{c.i.}$ - ходимнинг ойлик таъриф ставкаси;

n - ушбу гуруҳдаги ходимлар сони.

Ушбу ҳолда иш ҳақи фондини ишчи ходимларнинг касаллиги туфайли ишга чиқмаган кунлари учун иш ҳақи миқдори камайтиришни назарда тутиш зарур. Унинг миқдори ўтган йиллар таҳлилини (камида 3 йил) натижасига қараб $I_{x.\phi.m.c.}$ - га нисбатан фоизда ва кейин суммаси аниқланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$I_{x.k.} = \frac{D_{k.k.}}{D_{\bar{y}}} \cdot I_{x.\phi.m.c.};$$

$I_{x.k.}$ - ишчиларни касаллик кунлари учун иш ҳақи миқдори, сўмда;

$D_{k.k.}$ - ишчиларни касал бўлган кунлари;

$D_{\bar{y}}$ - йиллик иш кунлари;

Товар айланиш суммасига (1000,0 сўм) нисбатан расценка ишлатилаётган савдо шаҳобчаларида сотувчиларнинг иш ҳақи фонди қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_{x.\phi.m.p} = \sum_{i=1}^n \frac{ЧТА_i \cdot T_{p.i}}{1000}; \text{ бу ерда;}$$

$ЧТА_i$ - i товар гуруҳ (ассортименти, тури) учун режалаштирилган чакана товар айланиш ҳажми;

$T_{p.i}$ - i товар гуруҳ (ассортимент тури) учун белгиланган 1000 сўмига расценка.

Моддий рағбатлантириш суммаси M_p ҳаракатдаги рағбаилантириш низоми ёки жамоавий шартномада белгиланган кўрсаткичлар ва ишчи ходимларни лавозимларга қараб, таъриф ставкалари (лавозим окладлари)га нисбатан аниқланади.

Устамалар (Y) ва қўшимча тўловлар (K_m) уларни қўшимча жамоавий шартномада корхонани уставида ёки махсус низом (агар мавжуд бўлса) белгиланган миқдор асосида ҳисобланади.

Йиллик меҳнат таътили ($\dot{Y}_{m.m}$) миқдорини қуйидагича аниқлашни тавсия қиламиз.

$$\dot{Y}_{m.m} = \sum_{i=1}^n \left(\frac{D_{m.i}}{D_{\dot{y}}} \cdot I_{x.i} \right); \text{ бу ерда:}$$

$D_{m.i}$ - i ишчининг йиллик таътил куни;

$D_{\dot{y}}$ - йиллик ишчи кунлар;

$I_{x.i}$ - i ишчининг режалаштирилган йилга асосий иш ҳақи суммаси.

Корхона, ташкилот ёки бошқа хўжалик субъектларининг умумий иш ҳақи фонди ($I_{x.y}$) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$I_{x.y} = (I_{x.\phi..m.c} - I_{x.k}) + I_{x.\phi..m.c} + \sum_{i=1}^n (M_{p.i}) + \sum_{i=1}^n Y_i + \sum_{i=1}^n K_{m.i} + \dot{Y}_{m.m}$$

Иш ҳақи фондини статистик-тажрибавий усулни қўллаш орқали ҳам аниқлаш мумкин. Бунда иш ҳақи фондини ўтган 3 ёки 5 йил даврга таҳлил қилиб, уни ўзгариш тенденцияларини аниқлаб, режалаштирилган йилга иш ҳақига таъсир қилувчи омилларнинг ўзгариш тенденцияларини (индекслар ёки эластиклик коэффициентлари орқали) ҳисобга олиб аниқлаш мумкин.

Иш ҳақи фондини ўзгариш миқдорини меҳнат унумдорлиги тенденцияси билан солиштириб, улар ўртасидаги пропорционалликни таъминлаш зарар бўлади.

Таянч иборалар: Меҳнат ҳақи, иш ҳақи, ишчи кучи қиймати, таъриф тизими, таъриф ставкаси, лавозим оклади, таъриф разряди, таъриф коэффициенти, мотив, вақтбай иш ҳақи, ишбай иш ҳақи, таърифсиз тизим.

Такрорлаш учун саволлар.

1. Иш ҳақининг мазмунини ёритинг?

2. Меҳнат ҳақини иш ҳақидан фарқини тушунтиринг?
3. Ишчи кучини сақлаш учун тўлов ва харажатларга нималар киради?
4. Меҳнат ҳақи ижтимоий пакетига нималар киради?
5. Иш ҳақи тизими моҳияти ва аҳамияти.
6. Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.
7. Иш ҳақи шакллари.
8. Меҳнат мотивацияси деганда нимани тушунасиз ва у қандай воситалар орқали амалга оширилади?
9. Таърифсиз тизимнинг авзалликлари қандай номоён бўлади?
10. Прогрессив иш ҳақи тизимини тавсифлаб беринг.
11. Вақтбай – мукофотли иш ҳақи шакли ишбай– мукофотли иш ҳақи шаклдан нима билан фарқланади ва улар қандай ҳолларда ишлатилади?
12. Иш ҳақи фондининг таҳлили нимадан бошланади ва қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
13. Иш ҳақи фонди қандай режалаштирилади?

12-боб. Муомала харажатлари

Режа:

- 12.1. Харажатлар тушунчаси ва муомала харажатларининг мо³ияти, табиати ва кўрсаткичлари
- 12.2. Муомала харажатларининг таснифи
- 12.3. Муомала харажатларига таъсир о⁰илувчи омиллар
- 12.4. Муомала харажатларини и⁰тисодий та³лили
- 12.5. Муомала харажатларини режалаштириш

- 12.1. Харажатлар тушунчаси ва муомала харажатларининг мо³ияти, табиати ва кўрсаткичлари

²ар бир жамиятда ишлаб чи°ариш ва истеъмол бир-биридан макон ва замонда фар°ланади. Бу икки жараённи бир-бири билан бо¹/₄лаш, яъни бир томондан ишлаб чи°ариш со³асининг ма³сулотини истеъмолчига етказиш, иккинчи томондан истеъмолчини товар учун т¢ловини ишлаб чи°арувчига етказиш тегишли масофада ва ва°тда, ушбу жараён билан шу¹/₄улланувчи махсус со³а ор°али амалга оширилади.

Ушбу жараён, яъни истеъмол товарларини истеъмолчига етказиш тегишли моддий ва номоддий харажатлар билан бо¹/₄ли°дир. Бу жараёнларнинг бир °исми ишлаб чи°ариш корхоналари томонидан °опланади ва улар корхонанинг давр харажатлари таркибида ¢з аксини топади. Масалан: тайёр ма³сулотларни корхона омборларида са°лаш, уларни транспорт воситаларига юклаш, айрим °олларда ма³сулотларни олди-сотди шартномаларига асосан транспорт харажатлари ишлаб чи°ариш корхонаси томонидан °опланиш к¢зда тутилган б¢лса, (мисол учун денгиз, дарё транспортида «франко-станция-назначения» усули °¢лланилса) транспорт харажатлари ва реклама, агар ишлаб чи°ариш корхоналари реклама фаолияти билан шу¹/₄улланса.

Истеъмол товарларини ишлаб чи°аришдан истеъмолчига етказиш учун сарфланган харажатларнинг асосий °исми товар айрибошлаш со³аси билан шу¹/₄улланувчи савдо со³аси, оммавий ов°атланиш корхоналари ва шаҳобчалари зиммасига т¢¹/₄ри келади. Бу харажатларнинг асосий °исми савдо со³асининг таннархи сифатида муомала харажатларига киритилади, айрим харажатлар савдо корхоналари ва шаҳобчаларининг асосий фаолиятидан олинган фойдаси °исобидан °опланади.

Шундай °илиб савдо со³аси харажатларини и°тисодий мазмуни б¢йича назарий жи³атдан умумий харажатлар, муомала харажатлари ва муомала харажатлари таркибига кирмайдиган харажатларга таснифлаш т¢¹/₄ри б¢лади, деб °исоблаймиз.

Савдо со³асининг умумий харажатлари к^сп ^оиррали б^слиб, у ³ар хил турдаги харажатлардан таркиб топади. Унинг таркибига муомала харажатларидан таш^оари ^оуйидагиларни киритилади.

1. Сотиб олинган товарлар ^оиймати, савдо корхонаси, шахобчаси ишлаб чи^оарилган тайёр ма³сулотни сотиб олади ва уни истеъмолчиларга етказиш учун моддий ва номоддий харажатлар хашлайди. Сотиб олинган товарлар ^оиймати савдо корхонаси, шахобчаси учун к^сринишдан уларнинг харажати б^слса ³ам, улар суммаси даромаддан ^оопланмайди ва савдонинг таннархи ёки муомала харажатлари таркибига кирмайди. Ушбу харажатлар товарлар ^оийматида акс этади, улар авансланади, сотилади ва ^оопланади. Бу харажатлар айланма мабла^{1/4}лар ва банкларнинг жорий кредитлар ³исобидан авансланади ва ³ар бир товар айрибошланиш даврида ^сз-^сзини ^ооплайди.

2. Асосий фондларга капитал ^осйилмалар, булар бир маротаба асосий фондларни янгилаш, модернизация ^оилиш, капитал ремонт учун ^оилинадиган харажатлар б^слиб, муомала харажатлари таркибига кирмайди, хусусий мулк, банкларнинг узо^о муддатли ссудалари ва бош^оа мабла^{1/4}лар ³исобидан ^оопланади.

3. Даромад ³исобидан ^оопланадиган соли^о.

4. Банклар ва бош^оа молия-кредит ташкилотлари кредитлари б^сйича фоизлар (инвестиция даврида капитал ^осйилмалар таркибига кирувчи инвестицияларга олинган банк ва бош^оа молия-кредит ташкилотлари кредитлари б^сйича фоизлардан таш^оари), шу жумладан, муддати ^стган ва узайтирилган ссудалар б^сйича фоизлар.

5. Мол-мулкни узо^о муддатга ижарага олиш (лизинг) б^сйича фоизларни т^слаш ва бош^оа молиявий фаолият б^сйича харажатлари.

6. Божхона т^словлари, жумладан, акциз соли^{1/4}и, божхона божлари ва расмийлаштириш йи^{1/4}имлари.

7. Товарларни сотиб олиш билан бо^{1/4}ли^о б^слган брокерлик хизматлари, божхона омборларининг ижараси учун т^словлар, комисион

(воситачилик) харажатлар, божхона ишлари билан бо¹/₄ли^о ортиш, тушириш, транспорт ва бош^оа харажатлар.

8. Тара б^сйича й^сотишлар. Бу харажатлар режалаштирилмаган, норационал х^сжалик юритиш ёки бош^оа ³олларда вужудга келади.

9. Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, са^олаш, ^оайта ишлаш ва сотиш б^сйича харажатлар ва бош^оа бюджетдан ^оопланадиган харажатлар бюджет ³исобидан ^оопланади.

10. Фав^оулотда зарарлар – бу х^сжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятдан четга чи^оувчи ³одисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва р^сй бериши кутилмаган одатдан таш^оари харажатлар моддаларидир. Бунга фав^оулотда моддалар ва муомала харажатлари (Низомда давр харажатлари) таркибида акс эттирилиши керак б^слган давр (харажатлари) моддалари кирмайди.

Савдонинг умумий харажатларни таркибини ^оуйида келтирилган 12.1-чизмада ифодалаш мумкин.

Муомала харажатлари – бу истеъмол товарларини ишлаб чи^оаришдан то истеъмолчига силжитиш жараёнида сарфланган жонли ва жонсиз ме³нат ^оийматининг (бу ³олда ³ам ^оиймат зарурий ва ^осшимча ^оисмларга та^осимланади) зарурий ^оисмини пулдаги ифодасидир. Муомала харажатлари и^отисодий категория б^слиб тарихий тавсифга эга. Уни вужудга келиши товар-пул муомаласини пайдо б^слиши билан ти¹/₄из бо¹/₄ли^одир.

Муомала харажатлари савдонинг асосий к^срсаткичларидан бири б^слиб ³исобланади.

Муомала харажатлари пул-товар муносабатлари вужудга келиш даври билан бо¹/₄ли^о б^слиб, у пул-товар муомаласини меваси, унинг асосида вужудга келган ва унинг мо³ияти товар олди-сотди жараёни, яъни товар айрибошлашни табиатидан келиб чи^оади. Ушбу харажатлар назарий жи³атдан, нафа^оат савдода мавжуд, у такрор ишлаб чи^оариш жараёнини бошланишидан (ишлаб чи^оариш корхоналари хом ашёни манбаасидан то ишлаб чи^оариш жойига етказишда (ушбу жараён ³ам товар айрибошлаш

жараёнига назарий жи³атдан киради, бу ишлаб чи^оариш жараёни эмас, чунки хом ашё сотиб олингандан кейин товар тусига киради ва ишлаб чи^оарувчи учун хом ашё сифатида, назарий жи³атдан товар сифатида уни тайёр ма³сулотга айланттирувчиларга етказилади) ³амда уни охирги этапи, яъни тайёр ма³сулотларни (товарларни) ишлаб чи^оаришдан савдо соҳасигага етказиш жараёнида намоён бўлади.

Назарияда ва амалиётда товар муомаласи билан бо¹/₄ли^о харажатларни такрор ишлаб чи^оаришнинг бошлан¹/₄ич жараёни билан бо¹/₄ли^о ^оисми ма³сулотнинг таннархига киритилади, аслида у и^отисодий табиати бўйича ва назарий ну^отаи назардан товар муомаласи харажатлари ³исобланса ³ам. Ушбу масаланинг мо³иятини ёритишда ³озирги даврда муомала харажатларини номланишига бўлган муносабат тў¹/₄рисиди тўхталиб ётмо^очимиз. Чунки бўлажак мутахассислар (бакалаврлар, магистрлар) ва илмий тад^ои^отчилар ходисалар, жараёнлар билан бо¹/₄ли^о бўлган и^отисодий категорияларни назарий жи³атдан тў¹/₄ри тал^оин ^оилиш билими ва қўникмаларига эга бўлиши лозим.

Бу билан нарсалар, ³одисалар, жараёнларни ёрганишда, ба³олашда тў¹/₄ри, илмий асосланган хулосалар яратишга эришиш мумкин деб ³исоблаймиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Ма³камасининг 5 феврал 54-сонли ^оарори билан тасди^оланган «Ма³сулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чи^оариш ва сотиш харажатлари таркиби ³амда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тў¹/₄рисиди»ги Низомда негадир ¹/₄алат ³олда муомала харажатлари «давр харажатлари» деб номланган.

Умуман олганда, ³ар ^оандай моддий, номоддий харажатлар ^оандайдир замон ва макон доирасида вужудга келади.

Ўзбек тилининг изо³ли лу¹/₄атида (Москва «Рус тили» нашриёти, 1981. 204-бетиди) «Давр» сўзига ^оуйидагича изо³ берилган.

«Давр 1. Жамият тара^оиётида му³им во^оеа, ³одиса юз берган, ³укм сурган ёки сўзига хос хусусияти билан ажралиб турадиган маълум ва^от

орали^{1/4}и. 2. Бирор иш-³аракат, жараён, во^оеа, ³одиса содир б^сладиган ёки бажариладиган муайян ва^от. 3. Такрорланувчи процесснинг ³ар бир такрорланишида бошланишидан то охиригача ^стиладиган ва^от».

Ушбу лу^{1/4}ат (481 бетда) «Муомала» с^сзига ^оуйидагича таъриф берилган:

«Муомала. 1. Кишилар билан муносабат, с^сзлашув, шундай муносабат й^ссини. 2. Иш, хизмат билан бо^{1/4}ли^о б^слган ало^оа. 3. Пул ва савдо иши билан бо^{1/4}ли^о муносабат, ало^оа».

²аётда табиат нарсаларини, жамиятдаги ³одиса ва жараёнларнинг номланиши, уларнинг сиёсий, и^отисодий, ижтимоий, маънавий, маърифий ва бош^оа унинг келиб чи^оишига оид табиатидан келиб чи^оан ³олда ани^оланган ва тегишли ном берилган.

Бизга тушунарли эмас, ^оандай ^оилиб товар муомаласи жараёни билан бо^{1/4}ли^о харажатлар «Давр харажатлари» деб номланиб ^оолган. Биз ю^оорида айтганимиздек ³ар ^оандай харажат бирон-бир даврда вужудга келади, жумладан муомала харажатлари, ишлаб чи^оариш харажатлари ва ҳакозалар. Агар с^сзни мазмун-мо³иятидан келиб чи^осак «таннархни» ³ам «давр харажатлари» деб айтиш керак б^слмайди-ми? Ю^ооридагилардан келиб чи^оиб, бизни фикримизча, «Давр харажатлари» с^сзини, унга киритилган харажатларнинг асл мазмунидан келиб чи^оиб, «Муомала харажатлари» деб юритилиши лозим!

Муомала харажатларини савдо бажарадиган функцияларидан, савдода содир б^сладиган и^отисодий, техник-технологик жараёнлар ва харажатларнинг и^отисодий табиатидан келиб чи^оиб, икки турга б^слинади. Бунда савдонинг соф ижтимоий-и^отисодий функцияси, яъни олди-сотди жараёнини амалга ошириш ва ишлаб чи^оариш жараёнига мансуб б^слган техник-технологик функцияларни бажаришдан келиб чи^оиб, муомала харажатлари соф муомала харажатлари ва ^ос^сшимча муомала харажатларига ажратилади.

Соф муомала харажатлари – бу харажатлар товар °ийматини айирбошлаш, яъни олди-сотди жараёни (Т-П; П-Т) билан бо¹/₄ли^о (пул, кредит, молиявий муносабатларга сарфлар, ³исоб-китоб билан бо¹/₄ли^о рекламага ва бош^оа тўловлар ва харажатлар) киради.

^аҳшимча харажатларга товарларни ташиш, °адо^олаш, са^олаш, саралаш, ишлов бериш ва бош^оа ишлаб чи^оариш жараёнига я^оин харажатлар киради.

Амалиётда муомала харажатлари соф ва °ҳшимча турларда ³исоботи юритилмайди. Уларни ми^одорини махсус танлов тад^ои^отлари асосида тахминан ³исоб-китоб °илиш мумкин.

12.1-чизма.

Савдо со³асида умумий харажатлар таркиби

				Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, са ^о лаш, ^о айта ишлаш ва сотиш бўйича харажатлар ва бош ^о а бюджет ³ исобидан ^о опланадиган харажатлар

Муомала харажатлари таркибини ёрганиш амалиётда шундан дарак берадики, унинг таркибида соф муомала харажатларини ³иссаси ортиб бориш тенденциясига эга. Чунки ³аётда бир томондан, савдо фаолиятининг сервис фаолиятига эга ва маданият кундан-кунга талаб ортиб бориши ^оонуниятга айланиб бормо^ода. Иккинчи томондан ишлаб чи^оариш жараёнида техник-технологик жараёнларни такомиллашиши, илмий-техник тара^оиётни жорий ^оилиниши олдин савдо жараёнида бажариладиган ишлаб чи^оаришга тааллу^оли техник-технологик функцияларни ^оис^оаришига ва уларни ишлаб чи^оариш корхоналарида бажарилишига олиб келмо^ода (товарларни са^олаш, ишлов бериш, саралаш ва ёраш, уларни ташиш, са^олаш ва сотиш даврида й^оотилиши билан бо¹/₄ли^о ва бош^оа харажатлар). Буларнинг таркибини кейинги параграфда (12.2.) чу^оурро^о кёриб чи^оамиз.

Муомала харажатлари абсолют ва нисбий кёрсаткичларда ³исобга олинади, та³лил ^оилинади ва режалштирилади. Муомала харажатларининг абсолют кёрсаткичи с^омда, нисбий кёрсаткичлари унинг даражаси, яъни товар айланишига нисбатан фоиз ³исобида, таркиби эса муомала харажатларининг умумий суммасида унинг ало³ида моддаларининг ³иссаси фоизларда кёрсатилади. Бу кёрсаткич муомала харажатларининг умумий суммасига ало³ида моддаларнинг суммасини бўлиб юзга кёпайтириш ор^оали ани^оланади.

Муомала харажатлари фа^оат савдода эмас, (улгуржи ва чакана) у ишлаб чи^оаришда, ^оишло^о хёжалигида ва бош^оа тармо^оларда ³ам мавжуд бўлади, агарда улар истеъмол товарларининг улгуржи ва чакана савдоси билан шу¹/₄улланса. Муомала харажатларининг оммавий ов^оатланиш со³асида, ^оишло^о хёжалиги ма³сулотларини олди-сотди жараёни билан

шу^{1/4}улланувчи хўжалик субъектларида ³ам ало³ида ³исоботи киритилади. Булардан таш^оари муомала харажати ³ар бир турдаги савдо билан шу^{1/4}улланувчи бозорларда ³ам мавжуд, лекин уларда уни ³исоботи юритилмайди.

Ўзбекистон Республикасида муомала харажатларини ³олатига назар солсак охириги йилларда уни абсолют суммаси ва даражасини камайиб бериши кузатилади. Муомала харажатларининг ³олати 12.1.1., 12.1.2. ва 12.1.3-жадвал маълумотларида келтирилган.

12.1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2002-2006 йилларда товар айланиши ва муомала харажатлари

Т/р	Кўрсаткичлар	Йиллар				
		2002	2003	2004	2005	2006
1.	Чакана товар айланиши жами млрд. сўм. Жумладан:	3786,3	4289,7	4787,5	5577,4	7453,8
	1.1. Чакана савдода	1069,6	1004,8	1151,3	1458,4	2072,4
	1.2. Оммавий ов ^о атланишда	64,7	82,9	109,0	114,2	128,4
	1.3. Чакана савдо ва оммавий ов ^о атланишда	1134,3	1087,7	1260,3	1572,6	2200,8
	1.4. Бозорларда	2652,0	3202,0	3527,2	4004,8	5253,0
2.	Муомала харажатлари – жами, млрд. сўм Жумладан:	99,2	109,1	105,8	41,3 ¹	51,1 ¹
	2.1. Чакана савдо	86,7	91,7	86,3	31,8	41,1
	2.2. Оммавий ов ^о атланишда	12,5	17,4	19,5	9,5	10,0
3.	Муомала харажатларини даражаси, % - жами $\left(\frac{2 * 100}{1.3} \right)$	10,0	10,0	9,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0

3.1. Чакана савдода	9,0	9,2	8,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0
$\left(\frac{2.1 * 100}{1.1} \right)$					
3.2. Оммавий	23,0	20,7	21,1	23,5 ¹ /9,0	21,9 ¹ /8,0
ов ^о атланишда $\left(\frac{2.2 * 100}{1.2} \right)$					

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

Манба: Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике «Торговля в Узбекистане 2005» и «Торговля в Узбекистане 2006» статистические сборники. Соответственно Т., 2006, 2007.

12.1.2-жадвал

Республика ³удудлари бўйича муомала харажатлари даражасини динамикаси *

	Чакана савдода				
	2002	2003	2004	2005	2006
Чакана савдо товар айланишига нисбатан, %					
Ўзбекистон Республикаси	9,0	9,2	8,0	6,5	6,5
а ^о ра ^о алпо ¹ /4истон	8,9	9,5	7,6	12,5	9,8
Республикаси					
Вилоятлар:					
Андижон	13,2	11,7	10,1	3,7	5,6
Бухоро	11,9	6,3	4,6	3,4	3,1
Жиззах	10,8	11,7	6,3	5,1	4,4
а ^о ш ^о адарё	9,5	8,1	10,4	6,5	4,0
Навоий	8,3	8,1	12,5	5,6	6,1
Наманган	8,5	9,7	9,0	8,6	6,1
Самар ^о анд	10,1	11,0	10,9	5,6	4,9
Сурхандарё	9,6	8,9	8,9	6,7	5,0
Сирдарё	7,5	8,4	6,7	5,5	5,2
Тошкент	7,5	9,5	6,0	6,3	4,8
Фар ¹ /4она	10,3	9,8	10,8	8,5	7,6
Хоразм	8,9	8,8	5,5	3,4	3,5
Тошкент ш.	9,8	12,2	8,9	7,3	8,2

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.3-жадвал

**Республика ҳудудлари бўйича муомала харажатлари
даражасини динамикаси ***

	Чакана савдода				
	2002	2003	2004	2005	2006
Оммавий овъатланишни умумий товар айланишига нисбатан, %					
Ўзбекистон Республикаси	23,0	20,7	21,1	23,5	21,9
Амударё вилояти	12,2	13,6	18,2	13,2	14,1
Республикаси					
Вилоятлар:					
Андижон	30,8	29,9	7,7	14,4	26,3
Бухоро	15,3	13,1	14,2	19,3	19,1
Жиззах	19,8	23,0	11,9	19,7	12,2
Қашқадарё	15,7	16,4	15,6	17,5	17,5
Навоий	29,7	27,9	15,7	28,1	21,9
Наманган	21,2	21,0	17,6	22,4	21,1
Самарқанд	28,1	33,0	19,1	20,9	15,3
Сурхандарё	13,2	14,0	11,8	15,9	15,3
Сирдарё	15,3	10,9	14,1	13,8	9,1
Тошкент	15,5	11,0	21,2	20,1	16,1
Фарғона	17,2	17,0	18,2	20,3	27,0
Хоразм	11,8	13,5	11,5	15,9	11,0
Тошкент ш.	28,6	27,1	27,4	29,2	26,8

* Маълумотлар микрофирма ва кичик корхоналарсиз келтирилган.

12.1.1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, республика миёнасида товар айланиши суммаси чакана савдода ва оммавий овъатланишда икки баробар ортган. Бунга баъзоларни ортиб боришини таъсири катта. Муомала харажатларининг суммаси ва даражасини ўзгариш тенденцияларига баъолашни ўқувчилар семинарларда мушоама олишини тавсия оиламиз.

12.1.2. ва 12.1.3-жадваллар маълумотларидан кўриниб турибдики, муомала харажатлари динамикаси чакана савдода ҳам, оммавий овъатланишда ҳам умуман камайиш тенденциясига эга, лекин ҳудудлар бўйича ҳар хил кўринишлар мавжуд.

Муомала харажатларини даражаси ҳудудлар бўйича бир-биридан кескин фарқ оилади. Уни максимал даражаси 2006 йилда савдода 9,8 % -

Қора^олпо¹/₄истон автоном республикасида, ўртача республикада эса – 6,5 %, оммавий о^ватланишда 27,0 % - Фар¹/₄она вилоятида, ўртача республика бўйича – 21,9 % ташкил о^илган.

Минимал даражаси чакана савдода 3,1 % - Бухоро вилоятида, оммавий о^ватланишда – 9,1 Сирдарё вилоятида.

Муомала харажатларини максимал даражасини минимал даражадан фар^ои чакана савдода $9,8 - 3,1 = 6,7$ пунктни, оммавий о^ватланишда $27,0 - 9,1 = 17,9$ пунктни ташкил о^илган.

Ушбу маълумотлар муомала харажатларининг вилоятлар, ³удудлар ми^оёсида чу^оур ўрганишни, уни илмий-амалий ну^отаи назардан тад^ои^от о^илишни, унга таъсир о^илган омилларни ани^олашни ва унинг даражасини оптималлаштириш муаммоларини ³ал о^илишни та^ооза о^илади.

12.2. Муомала харажатларининг таснифи

Биз ю^орида айтганимиздек муомала харажатлари и^отисодий табиати, й^исналтириш ма^осадлари, савдо ва оммавий о^ватланиш со³аларининг функцияларидан, савдога кўрсатиладиган бош^оа тармо^оларнинг хизмати турларидан, ³исобот ну^отаи назаридан келиб чи^оан ³олда хажми ва таркиби бўйича ³ар хилдир.

Муомала харажатларини о^уйидаги белгилар бўйича таснифлаш мумкин:

- тармо^олар ва со³алар бўйича;
- истеъмол товарлари муомаласи со³алари бўйича;
- бажариладиган функциялар ва вазифалар бўйича;
- й^исналтирилиш ма^осадлари бўйича;
- муомала харажатларининг айрим омиллардан бо¹/₄ли^олиги бўйича;
- харажатларни турлари (номенклатураси) бўйича.

Муомала харажатларини таснифланиш белгилари бўйича таснифлаб чи^оамиз.

Тармо^олар ва со³алар б^бйича:

- ишлаб чи^оариш тармо^оларида;
- ^оишло^о х^бжалик субъектларида;
- чакана ва улгуржи савдо билан шу^{1/4}улланувчи бош^оа тармо^оларда;
- ишлаб чи^оариш воситаларини айрибошлаш со³асида;
- исте^мол товарларини айрибошлаш со³асида;
- таш^ои савдо со³асида.

Исте^мол товарлари муомаласи со³алари б^бйича

- савдо со³асида (чакана ва улгуржи савдода);
- оммавий ов^оатланиш со³асида;
- махсус ^оишло^о х^бжалиги ма³сулотларини харид ^оилувчи ва сотувчи х^бжалик субъектларида;
- микрофирмалар ва кичик корхоналарда. Булар харажатлар т^б1/4рисида статистик ³исобот топширмайдилар;
- фермер ва де³он х^бжаликлари. Буларда ма³сулотларни сотиш билан (улгуржи ёки чакана) бо^{1/4}ли^о харажатлари мавжуд.

Савдонинг функциялари ва вазифаларидан келиб чи^оан ³олда:

- соф ва ^об^бшимча;
- бевосита ва билвосита;
- операцион ва ма^бмурий бош^оарув.

Й^бсалтириш ма^осадлари б^бйича:

- ходимлар иш ³а^ои;
- бош^оа тармо^олар хизмати ³а^ои;
- моддий харажатлар;
- моддий й^ботишлар;
- соли^олар, йи^{1/4}имлар, т^бловлар ва ижтимоий су^{1/4}урта;
- бош^оа харажатлар.

Муомала харажатларининг айрим омиллардан бо^{1/4}ли^олиги б^бйича. (Ушбу турдаги харажатлар б^бйича соф ва ^об^бшимча харажатлар каби ало³ида ³исобот юритилмайди, бундай таснифлаш муомала харажатларининг

турларидан келиб чи^оиб, та³лил ^оилиш ва режалаштириш жараёнида ^оқлланилади):

- шартли-ёзгарувчан;
- шартли-ёзгармас.

Буларнинг таснифини 12.3-параграфда батафсил к^ериб чи^оамиз.

Муомала харажатлари турлари (номенклатураси) б^ейича. Бундай таснифлашда муомала харажатлари фаолиятга й^еналтирилишига ^оараб моддаларга б^елинади. Статистика ³исоботида (5-с(савдо шакли)¹ муомала харажатлари ^оуйидаги моддаларга ажратилган:

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар:
улардан темир й ^е л, сув, ³ аво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш;
иш ³ а ^о и харажатлари;
ижтимоий су ¹ / ₄ урта харажатлари;
савдо э ³ тиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жи ³ озларни са ^о лаш:
шу жумладан:
жорий таъмирлаш харажатлари (иш ³ а ^о идан таш ^о ари);
ижара т ^е лови;
асосий воситалар амортизацияси;
ё ^о ил ¹ / ₄ и, газ ва электр энергия харажатлари;
товарларни са ^о лаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ё ^е раш) харажатлари;
савдо рекламаси харажатлари;
ташиш, са ^о лаш ва сотиш даврида товарлар ва ма ³ сулотларнинг й ^е отилиши;
тара харажатлари;
инвентарлар ва х ^е жалик буюмлари ^о ийматини ³ исобдан чи ^о ариш ва бош ^о а харажатлар (таъмирлаш, ювиш, тузатиш ва бош ^о а харажатлар);
ўз транспорти харажатлари (иш ³ а ^о идан таш ^о ари);
бюджетга мажбурий т ^е ловлар, соли ^о лар ва йи ¹ / ₄ имлар;
давлат ма ^о садли фондларига ажратмалар (ижтимоий су ¹ / ₄ урта ажратмаларидан таш ^о ари);

¹ /Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси ёмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли йорори билан тасди ланган.

бош^а харажатлар: банк кредитлари ва бош^а молия-кредит ташкилотлар
фоизлари; хизмат сафари харажатлари; улардан: кунлик чи^оимлар;
номоддий хизматлар ва банк хизматлари т^елови; бош^а харажатлар.

Ю^оорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Ма³камасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли ^оарори билан тасди^оланган
Низом б^ейича давр харажатлари таркибидаги сотиш харажатлари – 22
моддага, ма^ъмурий харажатлар – 15 моддага ва бош^а операция харажатлари
– 21-моддага ажратилган.

12.3. Муомала харажатларига таъсир ^оилувчи омиллар

Муомала харажатларининг суммаси ва нисбий к^ерсаткичлари
табиатдан ^езгарувчан ³исобланади. Унинг суммасига ва даражасига к^еп
омиллар бевосита ва билвосита таъсир ^етказди.

Ушбу омилларнинг айримлари унинг суммаси ва даражасининг
ортишига олиб келса, айримларни уларнинг ^оис^оаришига олиб келади. Бу
омилларнинг бири савдо корхоналари ва шахобчалари фаолиятига бевосита
бо¹/₄ли^о, бош^алари эса улар фаолиятидан келиб чи^омайди, яъни таш^ои
омиллардир.

Муомала харажатларининг даражаси худудлар, савдо корхоналари,
турлари унинг шахобчаларининг типлари б^ейича бир-биридан фар^оланади,
чунки транспорт коммуникацияси, турлари, й^ел шароитлари, ишлаб
чи^оаришнинг ³удудлараро жойлашиши, уни ривожланиш даражаси, савдо
корхоналарини ва шахобчаларининг жойлашиши (дислокацияси); а³олининг

харид °илиш °обилияти, товар айрибошлаш тезлиги, товар айланишининг °ажми ва таркиби, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари °ар хилдир. Шунинг учун муомала харажатларининг сумма ва даражаси замонда ва маконда бар°арор хусусиятга эга эмас.

Муомала харажатларига таъсир °илувчи, савдо фаолиятидан бо¹/₄ли° бўлган омилларга савдони ташкил °илиш даражаси, и°тисодий ва тижорий (коммерция) ишларнинг °олати, савдо корхонаси ёки шахобчаси хусусий ва °арз мабла¹/₄ларининг ми°дори, моддий-техник базасини °олати, товар айланиши °ажми ва таркиби, товар айрибошлаш тезлиги, ходимлар сони, уларнинг ме³нат унумдорлиги, °ўлланилаётган иш °а°и ва моддий ра¹/₄батлантириш тизими кабилар киради.

Савдо фаолиятидан келиб чи°майдиган омилларга ба³о ва таърифлар, фойдаланилаётган транспорт турлари, йёл шароити, °ар хил соли°лар ва тёловлар ми°дори, банк фоизлари ми°дори, ижара ми°дори, инфляция даражаси кабиларни киритиш мумкин.

Ю°орида келтирилган омилларнинг барчасини умумлаштирган °олда объектив ва субъектив омилларга ажратиб ёрганишни тавсия °иламиз.

Объектив омиллар таркибига, бизнинг фикримизча уларнинг таъсир даражасини статистик ну°таи назардан °исоб-китоб °илиш имконияти мавжуд кёрсаткичларни киритиш зарур.

Субъектив омиллар – булар инсон омили билан бо¹/₄ли°, яъни савдо ходимларининг ма³орати, билимдонлиги, кёникмалари, тадбиркорлиги (ишбилармонлиги), жавобгарликни °ис °ила билиши, тезкор хизмат °илиши ва °озиржавобгарлиги каби хислатларига бо¹/₄ли° фаолият натижалари °исобланади. Амалиётда муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар бундай таснифлаб °исоб-китоб, та³лил °илинмайди °ам, режалаштирилмайди °ам. Лекин илмий тад°и°отларда амалиётда уни та³лил °илишда бундай таснифлаб ёрганиш фойдадан холи эмас.

Муомала харажатлари суммаси ва даражасига таъсир °илиш ми°дорини °исоблаш мумкин бўлган омилларга °уйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланиши °ажми (чакана товар айланиши, улгуржи товар айланиши, оммавий ов°атланишда - ма³сулот ишлаб чи°ариш °ажми ва унинг умумий товар айланиши °ажми;

- товар айланишини таркиби (ассортименти)ни ўзгариши (оммавий ов°атланишда - ма³сулот турлари, товар айланиши турлари (сотиб олинган товарлар °амда ўз ма³сулотини сотиш билан бо¹/⁴ли° товар айланиши) °амда ассортимент;

- товар айрибошлаш тезлиги (кунларда ва маротаба);

- истеъмол товарларига ба³они ўзгариши;

- савдога хизмат кўрсатувчи со³аларни таърифларини ўзгариши (транспорт, коммунал хизмати, электроэнергия, газ, ё°ил¹/⁴и, ало°а, аудит ва бош°алар;

- моддий ресурслар ба³осини (°о¹/⁴оз, инвентарлар, тара материаллари, хўжалик буюмлари, махсус кийим-кечаклар, °адо°лаш (ўраш), биноларни таъмирлаш материаллари) ўзгариши;

- соли°лар, тўловлар, ижтимоий су¹/⁴урталар ми°дорини ўзгариши;

- банк ва бош°а молия-кредит ташкилотларининг узо° муддатли кредитлари бўйича фоизларини ўзгариши;

- тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизларни ўзгариши;

- °ис°а муддатли кредитлар фоизини ўзгариши;

- ходимлар сонини ўзгариши;

- минимал иш °а°и ва нафа°алар ми°дорини ўзгариши;

- савдо шаҳобчаларида савдо-технологик жараёнларини такомиллаштирилиши;

- товар айрибошлаш жараёнидаги иштирокчилар сонини ўзгариши, яъни товарларни силжитиш бў¹/⁴инлари сонини ўзгариши ва °оказолар.

12.4. Муомала харажатларини и^отисодий та³лили

Муомала харажатлари та³лили мунтазам ва узлуксизлик (ой, квартал, йил) ётказилиб борилиши лозим. Чунки уни суммаси ва даражасини ёзгарилиш миқдори савдо корхоналари ва ша³обчаларини самарадорлигига бевосита таъсир ^оилади.

Муомала харажатларини та³лилининг асосий вазифалари ^оуйидагилардан иборат бўлади:

- муомала харажатлари бўйича тузилган режани умумий ³ажмини, таркибини (моддалар бўйича) бажарилишини ёрганиш (абсолют ва нисбий кўрсаткичлари бўйича);

- муомала харажатларини умумий ³ажмини ва таркибини бир неча йилларга (3-5 йил) ёзгарилш суръатларини (абсолют ва нисбий кўрсаткичлар бўйича) кузатиш;

- муомала харажатларини суммаси ва даражасига таъсир ^оилувчи омилларни таъсир даражасини ани^олаш;

- унумсиз харажатларни вужудга келиш сабабларини ани^олаш ва уларни бартараф ^оилиш чора-тадбирларини ишлаб чи^оиш;

- та³лил натижаси бўйича хулосалар ^оилиш ва келгуси даврга тузиладиган режалар учун таклифлар тайёрлаш.

Та³лил ^оилиш учун тегишли даврдаги ахборотлар ишлатилади. Улар ^оаторига ^оуйидагиларни киритиш мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва ^оарорлари;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Ма³камасининг тегишли ^оарори, тегишли вазирликлар, идоралар, концеринлар, корпорациялар, уюшмалар, компаниялар ва бош^оаларнинг ^оарорлари ва топшири^олари;

- оператив маълумотлар (савдо корхоналарининг оператив ³исоботлари, мутахассисларни кузатувлари, бухгалтерия, маркетинг бўлимларини оператив ³исоботлари, рёзнома ва ойномаларда ушбу корхонага

ёки унинг конкурентлари ва ало^оадор х^сжалик субъектлари т^с_{1/4}рисадаги маълумотлар кабилар);

- бухгалтерия ³исоботи (бухгалтерия баланси 1-сонли шакл);
- молиявий натижалар т^с_{1/4}рисадаги ³исобот 2-сонли шакл;
- харажатлар т^с_{1/4}рисадаги ³исобот 8-сонли шакл;
- статистик ³исоботлар – «Корхоналар харажатлари т^с_{1/4}рисада 5-С (савдо шакли)», «Товарлар сотиш ва ^оолди^олар т^с_{1/4}рисада 3-савдо шакл», «Улгуржи ва чакана товар айланмаси т^с_{1/4}рисада 1-савдо шакли», «Ов^оатланиш корхоналари товар айланмаси т^с_{1/4}рисада 4-савдо шакли», «Корхонанинг молиявий а³воли т^с_{1/4}рисада 5-Ф шакли» кабилар.

Муомала харажатларини та³лили ³ам бош^оа қ^срсаткичлар та³лили каби ало³ида кетма-кет бажарилиши лозим бўлган бос^оичлардан иборат бўлади. Уларни кетма-кет бажарилиши та³лил жараёнини манти^оий мазмунини таъминлайди.

Уларга ^оуйидагиларни киритиш лозим бўлади:

- ахборотлар ва маълумотларни т^сплаш;
- ахборотлар ва маълумотларга ишлов бериш (уларни тегишли жадвалларга жойлаштириш, солиштирма юзага келтириш ва бош^оалар);
- муомала харажатларига тегишли ва ало^оадорлар қ^срсаткичлар бўйича та³лил ^оилинаётган даврга режаларни бажарилиши;
- муомала харажатларига тегишли ва ало^оадор қ^срсаткичларни бир-неча йиллар (ой, квартал)га ўзгариш суръатларини ўрганиш;
- муомала харажатларига таъсир ^оилувчи омилларни уни суммаси ва даражасини ўзгаришига таъсирининг ми^одорини ³исоб-китоб ^оилиш;
- та³лил натижаси бўйича хулосалар ва таклифлар тайёрлаш.

Муомала харажатларини та³лил ^оилишда ³ар хил статистик, и^отисодий математик ва бош^оа усуллардан фойдаланилади. Улар ^оаторига ^оуйидагиларни киритиш зарур: солиштириш, гуру³лаш, техник-и^отисодий ³исоблар, индекс, корреляцион ва регрессион та³лил, эксперт ба³олаш, монографик тад^ои^от кабилар.

Муомала харажатларини та³лил ^оилишда ^оуйидаги к^рсаткичлар ишлатилади.

I. Муомала харажатларини абсолют суммасини ^сзгариш ми^одори

Муомала харажатларини режадаги ва ³а^ои^оий суммасини фар^ои (+;-) унинг абсолют орти^оча харажати ёки тежами (ΔMx) деб юритилади. Ушбу к^рсаткич ^оуйидагича ³исобланади:

$$\pm \Delta Mx = Mx^1 - Mx^P$$

Бу ерда: «1» ва «р» - тегишлича ³а^ои^оий ва режадаги даврни билдиради.

Шунга ^схшаш ³олда муомала харажатлари суммасини ^стган йилларга нисбатан ^сзгариш ми^одорини ³ам ани^олаш мумкин. Бунда « Mx^P » ^срнига « Mx^i » ёки « Mx^b » белгиларини ишлатиш лозим б^слади. Бу ерда «i» - ^стган йиллардан бири, «б» - базис йили билан солиштирилаётган йил маълумоти ишлатилади.

II. Муомала харажатлари суммасининг нисбий ми^одори

Муомала харажатларини та³лил ^оилишда унинг суммаси ^сзгаришининг нисбий ми^одорини ани^олаш муомала харажатларини ^сзгаришига реал ба³о беришни таъминлайди. Чунки муомала харажатларининг режадаги суммаси режада м^слжалланган товар айланиши ³ажмидан келиб чи^оан ³олда ³исобланган б^слиб, у ³а^ои^оий товар айланиш ми^одорини ³исобга олмайди. Шу сабабли режадаги муомала харажатлари суммаси (Mx^P) ³а^ои^оий товар айланиши суммасидан келиб чи^оиб ^оайта ³исобланади ($Mx^{P_{\text{ос}}}$). Ушбу сумма ^оуйидагича ани^оланади.

$$Mx^P_{\text{кк}} = \frac{Y^P_{\text{мх}} \cdot TA^I}{100}; \text{ унинг даражаси } Y_{Mx}^{P_{\text{кк}}} = \frac{MX^P_{\text{кк}}}{TA^P};$$

Муомала харажатлари суммасини нисбий ми^одори тенг б^слади.

$$\pm \Delta M_{\text{ос}}^p = MX^l - MX_{\text{ос}}^p \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta M_{\text{кх}}^p = \frac{\Delta Y_{\text{мх}}^p \cdot TA^l}{100};$$

Муомала харажатлари динамикасини ёрганишда ушбу кўрсаткичлар таълил олинаётган тегишли даврга олинади («р», «i», «б»).

III. Муомала харажатларини нисбий даражаси ($Y_{\text{мх}}$)ни ёзгариш миёдори

Ушбу кўрсаткич оуидагича аниланади:

1. 3исобот йилида муомала харажати нисбий ортича ёки ёзгариш тежаси даражаси

$$\pm \Delta Y_{\text{мх}}^p = \frac{MX^l \cdot TA^l}{100} - \frac{MX_{\text{кх}}^p \cdot TA^l}{100} = Y_{\text{мх}}^l - Y_{\text{мх}}^{p\text{кх}};$$

2. Муомала харажати даражасини ётган йилларга нисбатан ёзгариши

$$\pm \Delta Y_{\text{мх}}^i = Y_{\text{мх}}^l - Y_{\text{мх}}^i \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{\text{мх}} = \frac{MX^l \cdot 100}{TA^l} - \frac{MX^i \cdot 100}{TA^i};$$

3. Базис йили билан солиштирилмаси

$$\pm \Delta Y_{\text{мх}}^b = Y_{\text{мх}}^l - Y_{\text{мх}}^b \quad \text{ёки} \quad \pm \Delta Y_{\text{мх}} = \frac{MX^l \cdot 100}{TA^l} - \frac{MX^b \cdot 100}{TA^b};$$

IV. Муомала харажати даражасини ёзгариш суръати (темпаси)

Ушбу кўрсаткич 3исобот йилидаги муомала харажатлари даражасини режадаги, ётган йиллардаги ёки базис йилдаги миёдорларга нисбатан фоиз 3исобида ($Y_{\text{мх}}^{\text{с.с}}$) ёки индексларда (J_y) 3исоб-китоб оилиниши мумкин. Бу кўрсаткич оуидагича аниланади.

1. Режадаги даражасига нисбатан

$$Y_{\text{мх}}^{\text{с.р}} = \frac{(Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{кх}}^p) \cdot 100}{Y_{\text{мх}}^{p\text{кх}}} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{мх}}^{p\text{кх}}}{Y_{\text{мх}}^{p\text{кх}}};$$

2. 7тган йилларга нисбатан

$$Y_{\text{мх}}^{\text{с.и}} = \frac{(Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{мх}}^i) \cdot 100}{Y_{\text{мх}}^i} \quad \text{ёки} \quad J_y = \frac{Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{мх}}^i}{Y_{\text{мх}}^i};$$

3. Базис йилга нисбатан

$$Y_{\text{мх}}^{\text{ус.б}} = \frac{(Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{мх}}^{\text{б}}) \cdot 100}{Y_{\text{мх}}^{\text{б}}} \quad \text{ёки} \quad Jy = \frac{Y_{\text{мх}}^1 - Y_{\text{мх}}^{\text{б}}}{Y_{\text{мх}}^{\text{б}}}$$

Ушбу кўрсаткичлар муомала харажатларини ўзгаришида рўй бораётган интенсив ўлатни билдиради.

V. Муомала харажатлари ўажмида унинг моддалари ўиссаси

Ушбу кўрсаткич муомала харажатлари моддалари суммасини 100,0 кўпайтириб унинг умумий суммасига бўлиш орўали аниўланади. Бу кўрсаткич муомала харажатларининг таркиби деб юритилади.

Юўорида келтирилган (I-V) кўрсаткичлар муомала харажатларининг моддалари бўйича ўам ўисобланади.

Муомала харажатлари умумий ўажми ва даражасининг таўлилини шартли мисолида кўриб чиўамиз.

12.4.1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таўлил ўилинган даврда чакана товар айланиши ва муомала харажатларининг суммаси ортиб бориш тенденциясига эга. Бу ўол режага нисбатан ўам тегишлича 104,7 % ва 102,9 %, ўтган йилга нисбатан ўам тегишлича 110,5 % ва 107,8 % ни ташкил ўилган.

Муомала харажатларини даражаси эса ўисўариш тенденциясига эга, бу кўрсаткич (ўзгариш сурўати) режага нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,607}{9,607} \times 100 = \frac{-0,587}{9,607} \times 100 \right) - 6,131\% \approx 6,1 \%$. ўтган йилга нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,250}{9,250} \times 100 = \frac{-0,230}{9,250} \times 100 \right) - 2,486\% \approx 2,5 \%$ ташкил ўилган.

Жадвалдаги маълумотнинг 2,2-бандига эътибор берсангиз, режага нисбатан муомала харажатларининг ўзгариш сурўати 98,3 %ни ташкил ўилганлигини, яъни камайиш сурўати – 1,7 % ташкил ўилганини кўрамыз.

Ушбу ҳолда товар айланишининг ўзгариш миқдори ҳисобга олинмаган. Лекин муомала харажатларининг суммаси (шартли ўзгарувчан ҳисми ҳисобидан) товар айланишининг ортиши билан, пропорционал бўлмаса ҳам, тегишли миқдорда ортиб боради. Шу сабабли юқоридаги кўрсаткични аниқлашда муомала харажатларининг режадаги даражасига ўзгартиришлар киритилади.

12.4.1-жадвал

Савдо корхонаси муомала харажатларини та³лили

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ўисобот йили		Ўрежадан		Ўзгариш суръати	
				режа	Ўа ^о и ^о атд а			режага нисбатан	Ўтган йилга нисбат ан
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Чакана товар айланиши	млн. сўм	9028,0	9528,0	9976,0	+448,0	+948,0	104,7	110,5
2.	Муомала харажатлари:								
	2.1. суммаси	млн. сўм	835,09	874,29	899,84	+25,55	+64,75	102,9	107,8
	2.2. даражаси	%	9,250	9,176	9,020	-0,156	-0,230	98,3	97,5
3.	Муомала харажатларидан								
	3.1. шартли ўзгарувчан	млн. сўм	501,05	524,57	559,12	+34,55	+58,07	106,6	111,6
	3.2. шартли ўзгармас	млн. сўм	334,04	340,72	340,72	-	+66,8	100,0	102,0
4.	Муомала харажатларининг ўзгартириш киритилган суммаси, режа бўйича	млн. сўм	835,09	915,39	899,84	-15,55	+64,75	98,3	107,8
	4.1. Унинг даражаси $\left(\frac{9,176 \cdot 9976}{100} = 9,607 \right)$	%	9,250	9,607	9,020	-0,587	-0,587	93,9	97,5
5.	Муомала харажатлари суммаси								
	ўзгаришининг нисбий ми ^о дори	млн. сўм	-	-	-	-15,55	-	-	-
	5.1. унинг даражаси	%	-	-	-	-0,587	-	-	-
6.	Муомала харажатларини шартли-ўзгармас оисмини даражаси	%	3,700	3,576	3,415	-0,161	-0,285	95,5	92,3
7.	Чакана товар айланиши суммасини 448,0								

	млн. сўмга ортиши муомала харажатлари даражасини камайтириш ми ^о дори								
		%	-	-	-	-0,161	-	-	-
8.	Ба ³ олар индекси	Ўр	-	-	1.068 ¹	-	-	-	-
9.	Чакана товар айланиши солиштира ба ³ оларда	млн. сўм	-	-	9340.8	-	-	-	-
10	Муомала харажатларини шартли ўзгарувчан оисмини солиштира ба ³ одаги чакана товар айланмасига нисбатан даражаси								
		%	-	-	5.986	-	-	-	-
11	Ба ³ они ўзгариши натижасида муомала харажатлари даражасини ўзгариш ми ^о дори $\left(\frac{559,12 \cdot 100}{9976,0} - 5,986 = 5,605 - 5,986 = -0,381\% \right)$								
		%	-	-	-	-0,381	-	-	-

ИЗО²: Баҳолар индекси ЎзР Президентининг 8 феврал 2008 йил ЎзРВМнинг «2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари» мавзусидаги маърузасида келтирилган инфляция даражаси (6,8 %)га тенглаштириб олинди. Муаллиф томонидан. Халқ сўзи, 2008 йил 9 феврал №28 (4438)

Муомала харажатларини ю^орида айтганимиздек режага нисбатан ³ам, ϕ тган йилга нисбатан ³ам абсолют суммаси айтган. Унинг абсолют ми^одори режага нисбатан +25,55 млн. ϕ мга, ϕ тган йилга нисбатан эса +64,75 млн. ϕ мга ортган.

²исобот йили учун муомала харажатлари ϕ ммасини (товар айланиши ϕ згаришига ^оараб) нисбий ми^одорини ани^оласак, товар айланишини (режада – 9528,0 млн. ϕ м) ³исобга олган ³олда режадаги суммаси 874,29 млн. ϕ мни ташкил ^оилиш керак б ϕ лган. ²а^ои^оатда товар айланиши суммаси 9976,0 млн. ϕ мни ташкил ^оилган. Муомала харажатларини режадаги даражаси ва ³а^ои^оий товар айланиш суммасидан келиб чи^оиб муомала харажатларини режадаги суммасини ани^оласак, $Y \left(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100} \right) 915,39$ млн. ϕ мни ташкил топиши керак б ϕ лган.

12.4.1 жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган даврда чакана товар айланиши ва муомала харажатларининг суммаси ортиб бориш тенденциясига эга. Бу ҳол режага нисбатан ҳам тегишлича 104,7 % ва 102,9 %, ўтган йилга нисбатан ҳам тегишлича 110,5 % ва 107,8 %ни ташкил қилган.

Муомала харажатларининг даражаси эса қисқариш тенденциясига эга, бу кўрсаткич (ўзгариш суръати) режага нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,607}{9,607} \cdot 100 = \frac{-0,587}{9,607} \cdot 100 \right) -6,131 \% \approx 6,1 \%$ ўтган йилга нисбатан $\left(\frac{9,020 - 9,250}{9,250} \cdot 100 = \frac{-0,230}{9,250} \cdot 100 \right) -2,486 \% \approx 2,5 \%$ ташкил қилади.

Жадвалдаги маълумотни 2.2 бандига эътибор берсангиз режага нисбатан муомала харажатларини ўзгариш суръати 98,3%ни ташкил қилганлигини, яъни камайиш суръати 1,7 %ни ташкил қилганини кўрамиз. Ушбу ҳолда товар айланишини ўзгариш миқдори ҳисобга олинмаган. Лекин муомала харажатларининг суммаси (шартли ўзгаувчан қисми ҳисобидан)

товар айланишининг ортиши билан, пропорционал бўлмаса ҳам, тегишли миқдорда ортиб боради. Шу сабабли юқоридаги кўрсаткични аниқлашда муомала харажатларининг режадаги даражаси коррективка қилинади.

Муомала харажатларини юқорида айтганимиздек режага нисбатан ҳам, ўтган йилга нисбатан ҳам абсолют суммаси ортган. Унинг абсолют миқдори режага нисбатан +25,55 минг сўмга ўтган йилга нисбатан эса 164,75 минг сўмга ортган.

Хисобот йили учун муомала харажатлари суммасини (товар айланиш ўзгаришига қариб) нисбий миқдори аниқласак, товар айланишини (режада 9528,0 минг сўм) ҳисобга олган ҳолда режадаги суммаси 874,29 минг сўмни ташкил қилиш керак бўлган. Ҳақиқатда товар айланиши суммаси 9976,0 минг сўмни ташкил қилган. Муомала харажатларининг режадаги даражаси ва ҳақиқий товар айланиш суммасидан келиб чиқиб муомала харажатларини режадаги суммасини аниқласак, $y \left(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100} \right)$ 915,39 млн. сўмни ташкил топиши керак бўлади. Бу ҳолда муомала харажатларининг суммасини нисбий ўзгариш (тежаш) миқдори - $(899,84-915,39) - 15,55$ минг сўмни ташкил қилганининг гувоҳи бўламиз. Бундай ҳисоб китоблар натижасида муомала харажатлари даражасининг нисбий ўзгариш миқдори $(9,020-9,607) - 0,587 \%$ ни ташкил қилади, яъни уни тежалиш даражаси жадвалнинг 2.2 бандидаги $- 0,230 \%$ эмас, $- 0,587 \%$ экан.

Муомала харажатларини та³лил ^оилишда ³амда режалаштиришда унга таъсир ^оилувчи омилларнинг таъсирини сон меъёрини ³исоб-китоб ^оилиш зарур. Биз 12.3 параграфда муомала харажатларига таъсир ^оилувчи омилларни мазмунини ёритганмиз. Уларни айримларини муомала харажатлари суммаси ва даражасига таъсир ^оилиш ми^одорини ³исоб-китоб ^оилиш усулларини кўриб чи^оамиз.

Товар айланишининг умумий ³ажми ва унинг таркиби (ассортименти)

Товар айланишининг умумий ³ажми ортиши билан одатда муомала харажатлари даражасининг камайиши кузатилади, чунки товар айланиши пропорционал суръатда бўлмаса ³ам, тегишли ми⁰дорда муомала харажатларидан тезро⁰ суръатларда ортиб боради. Бунда муомала харажатларини моддалари товар айланишга нисбатан ³ар хил даражада ўзгариб боради. Ушбу ну⁰таи назардан муомала харажатлари «Шартли ўзгарувчан» ва «Шартли-ўзгармас» гуру³ларига ажратилади.

Товар айланиши ортиб бориши билан «Шартли-ўзгарувчан» (транспорт харажатлари:иш ³а⁰и; банкнинг ⁰ис⁰а муддатли кредитлари фоизи каби) харажатлар ⁰андайдир (корреляцион бо¹/₄ли⁰ликда) ми⁰дорда ортиб боради. Худди шундай шароитда «Шартли-ўзгармас» (ижара, жорий таъмирлаш, бинолар, иншоатлар, хоналар ва жи³озларни са⁰лаш, амортизация, маъмурий бош⁰арув каби) харажатлар суммаси одатда ўзгармайди ва уларни даражаси табиий ⁰ис⁰ариб бориш тенденциясига эга бўлади.

Лекин, амалда товар айланишини ўзгариши «шартли-ўзгарувчан» харажатларнинг доимо ортиб боришига, «шартли ўзгармас» харажатларни ³ар доим бир хил ми⁰дорда туришига олиб келмаслиги мумкин. Айрим ³олларда бош⁰а тенденциялар кузатилиши ³ам мумкин, шунинг учун ³ам харажатларнинг та⁰симланиши «шартли» деб юритилади. Ушбу харажатларни айрим моддалари ва элементлари товар айланишига бо¹/₄ли⁰ бўлмаган ³олда, бош⁰а омиллар таъсири остида у ёки бу томонга ўзгариши мумкин. Шу сабабли та³лил ⁰илиш жараёнида ундай ³олатлар рўй берган бўлса, улар эътибордан четда ⁰олмаслиги зарур.

Товар айланишини муомала харажатлари даражасига таъсир ⁰илиш ми⁰дорини ³исоблаш усули 12.4.1-жадвалда келтирилган. Бизнинг мисолда ³исобот йили даврида чакана товар айланишини +448,0 млн. сўмга ижобий ўзгариши, муомала харажатларини (шартли ўзгарувчан харажатлар даражасини ⁰ис⁰артириш ор⁰али) умумий даражасини – 0,161% камайишига олиб келган деб ³исоблаш мумкин.

²ар хил товарларни ишлаб чи°аришдан истеъмоличиларга силжитиш жараёни ³ар хил шароитда амалга оширилади ва тегишлича уларга сарфланган жонли ва жонсиз ме³нат ми°дорини пулдаги ифодаси ³ар ³ар хил ми°дорда шаклланади. Бунга товарлар ассортиментини физик-кимёвий хусусиятлари, уларни ташиш, са°лаш, ишлов бериш, саралаш, жойлаш харажатлари, ушбу жараёнларда уларни й¢°отилиши, тара харажатлари, иш ³а°и учун ишлатиладиган расценкалар (товар ассортиментлари б¢йича) ва бош°алар таъсир °илади.

Ушбу омилни таъсир °илиш ми°дорини ³исоб-китоб °илиш учун товар гуру³лари б¢йича муомала харажатларини ми°дори (даражаси) маълум б¢лиши керак. Бундай к¢рсаткичлар назарий жи³атдан мумкин б¢лса ³ам амалиётда ³исоб-китоб °илиш ала°анча мушкул. Бундай та³лил эксперт ба³олаш, монографик тад°и°отларда ало³ида товар гуру³лари савдосига ихтисослашган, махсус савдо шаҳобчалари маълумотларини ишлатиш асосида ётказилиши мумкин.

Ушбу та³лилни ётказиш учун °уйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

12.4.2-жадвал

Товар айланиш таркибини муомала харажатлари даражасига таъсир °илиш ми°дорини ³исоб-китоби

(суммаси млн. с¢м)

Т/р	Товар гуру³лари номи	Товар айланиши суммаси ёки таркиби		Товар гуру³лари бўйича муомала харажатлари даражаси, %	Муомала харажатлари суммаси ёки фоиз сони	
		ётган йил	³исобот йили		ётган йил	³исобот йили
А	Б	1	2	3	4	5
1.	Ози³-ов³ат товарлари					
	Товар гуру³лари келтирилади					
2.	Ноозо³-ов³атлар: Товар гуру³лари келтирилади					
3.	Жами товарлар бўйича	9028,0	9976,0	X	835,09	914,21

Изо³: Маълумотлар 12.4.1-жадвалдан олинган.

Масалан, айтайлик ³исоб-китоблар натижасида ³исобот йилининг муомала харажатлари товар айланишининг ³а³и³ий таркибини инобатга олганда 914,21 млн. с³мни ташкил °илиш керак бўлган. Унинг даражаси

$$\frac{914,21 \cdot 100}{9976,0} = 9,164\%.$$

Товар айланиш таркибини ўзгариши натижасида бош³а шароитлар бир хил деб ³исобланганда муомала харажатларини даражаси (9,164-9,250) – 0,086 пунктга камайишга олиб келиши мумкин бўлган. Ушбу омил натижасида муомала харажатлари даражасини ўзгариш сур³ати

$$\left(\frac{9,164 - 9,250}{9,250} \times 100 \right) 9,297 \% \text{ни ташкил °илади.}$$

Товар айланишининг умумий ³ажми бир томондан, сотилган товарлар ми³доридан (сонидан), иккинчи томондан истеъмол товарлари ба³осидан бо³ли³ бўлади. Ба³о ортса товар айланиши ³ажми ортади, ба³о камайса тескари ҳол юз беради. Шу сабабли ба³о муомала харажатларининг даражасига бевосита эмас, билвосита, товар айланиши ор³али таъсир °илади.

Муомала харажатларига ба³они таъсирини ўрганишда муомала харажатлари моддаларини ба³одан бо³ли³ бўлмаганлар ва бо³ли³ бўлганларга ажратиш зарур бўлади. Муомала харажатларини ба³одан бо³ли³

бўлмаган турларига товар айланиши ³ажмига кам бо¹/₄ли^о бўлган, яъни барча «шартли ёзгармас» харажатлар ва улар ^оаторига транспорт, товарларни са^олаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ёраш), тара харажатлари киритилиши лозим. Чунки ушбу харажатлар суммаси ба³о ёзгариши билан ёзгармай ^оолади, лекин уларни даражаси ^оис^оаради. ^оолган харажатлар даражаси ба³о ёзгаришига нисбатан тегишли даражада ёзгаради. Шундай ^оилиб муомала харажатлари суммасини ба³одан бо¹/₄ли^о бўлмаган ^оисми ба³они ёзгариши билан ёзгармай ^оолади ва бундай харажатларнинг даражаси ба³они ёзгаришдан бо¹/₄ли^о бўлади, яъни ба³о ортса бу харажатлар даражаси камаяди, агар ба³олар камайса муомала харажатларининг ушбу ^оисмининг даражаси ортади. Бу харажатларни суммаси ба³ога бо¹/₄ли^о бўлмаса ³ам, уларнинг даражаси бо¹/₄ли^о ³исобланади.

Ушбулардан келиб чи^оиб, 12.4.1-жадвал маълумотлари асосида ба³они муомала харажатлари даражасига таъсир ^оилиш ми^одорини ³исоб-китобини кёриб чи^оамиз. Бу ҳолда бизлар муомала харажатларининг ба³одан бо¹/₄ли^о бўлмаган моддалари суммасини жадвалда келтирилган «шартли-ёзгарувчан» харажатлар суммасига шартли даражада тенг деб олдик.

Ба³олар индекси 1,068 бўлган ³олда товар айланишини ³исобот йилдаги ³а^ои^оий суммаси солиштирма ба³оларда, яъни ба³о ёзгармади деб ³исоблаган ³олда $9976,0:1,068=9340,8$ млн. сўм. Муомала харажатларини ба³одан бо¹/₄ли^о бўлмаган моддаларининг суммаси ³а^ои^оатда 559,12 млн. сўм

деб олинди. Унинг ³а^ои^оий даражаси $\frac{559,12 \cdot 100}{9976,0} = 5,605\%$. Ушбу кёрсаткич

солиштирма ба³оларда $\frac{559,12 \cdot 100}{9340,8} = 5,986\%$ ёки $5,605 \cdot 1,068 = 5,986\%$. Ушбу

маълумотлардан қуйидагича хулоса ^оилиш мумкин. Агарда ³исобот йилида истеъмол товарларига ба³олар 6,8 % ортмаганда муомала харажатларини ба³одан бо¹/₄ли^о бўлган моддаларини даражаси 5,605% эмас, балки 5,986%ни ташкил ^оилган бўлар эди. Шундай ^оилиб ба³они 6,8 % ортиши натижасида муомала харажатларининг даражаси – 0,381 пунктга (5,605-5,986) камайган,

уни ўзгариш суръати $\frac{-0,381 \cdot 100}{5,605} = -6,797\%$. Бу демак ба³они ³ар 1,0 % ми^oдорга

ортиши, бош^oа шароитларни ³исобга олмаган ³олда муомала харажатлари

даражаси $\frac{-6,797 \cdot 100}{6,800} = -0,999 \approx -1,0\%$ камайишига олиб келиши мумкинлигини

билдиради. Бундай кўрсаткичлардан муомала харажатларини ^oис^oа ва узо^o муддатларга прогноз ^oилишда фойдаланиш мумкин.

Муомала харажатларига савдога хизмат кўрсатувчи бош^oа тармо^oлар ва со³аларининг ма³сулоти (иши, хизмати)га ба³олар ва таърифларни ўзгариш бевосита, унинг тегишли моддаларини суммаси ва даражасига таъсир ^oилади. Уларнинг ба³олари ва таърифларини ўзгариши харажатларни суммаси пропорционал равишда, даражасини тегишли ми^oдорда ўзгаришига олиб келади. Бундай тармо^oлар ва со³аларга транспорт, ало^oа, коммунал хизматлари, электр, газ, ё^oил^{1/4}и тармо^oларини киритиш мумкин. Уларни таъсир ^oилиш ми^oдорини техник-и^oтисодий ³исоб-китоблар ёки индекслар ор^oали ани^oлаш мумкин. Масалан, ³исобот йилидаги харажатлар суммасини (тегишли модда ёки унинг элементлари бўйича) режалаштирилаётган ба³о ёки таърифнинг индексига кўпайтириш.

Муомала харажатларига товар айрибошлаш тезлиги кўрсаткичини ўзгариши ³ам таъсир ^oилади. Товар айрибошлаш тезлиги муомала харажатларининг «банк кредитлари бўйича фоизлар», «товарларни са^oлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ё^oраш)», «ташиш, са^oлаш ва сотиш даврида товарлар ва ма³сулотларнинг йў^oтилиши» каби моддалари суммасини у ёки бу томонга ўзгаришига бевосита таъсир ^oилади ³амда товар айланиш ³ажмининг орттириш ³амда камайитириш сабабларидан бири сифатида билвосита муомала харажатларини даражасига таъсир ^oилади.

Масалан, товар айрибошлаш тезлиги 80 кунга режалаштирилган бўлса, ³а^oи^oатда у 76 кунга тенг бўлди десак, муомала харажатларини банк кредитлари бўйича фоиз харажатларининг даражаси 0,676 % ми^oдорда белгиланган бўлса, ушбу харажатлар даражаси товар айрибошлаш тезлиги 76

кунни ташкил оилган олда $\frac{0,676 \cdot 76}{80} = 0,642\%$ тенг бўлади, яъни товар айрибошлаш тезлиги 4 кунга оисариши натижасида муомала харажатлари $0,642 - 0,676 = -0,034$ пунктга камайган бўлади. Агар анивий товар айрибошлаш суммаси 9976,0 млн. сўмга тенг десак, унда муомала харажатларини суммаси $\frac{9976 \cdot (-0,034)}{100} = -3,392 \approx 3,4$ млн. сўмга камайган бўлади.

Ушбу оисобларни товар айрибошлашни тезлигини ортиш натижасида банк кредитларига бўлган эътиёжини оисарган мидорини аниолаш ва банк фоизлари ордали ам ётказиш мумкин. Масалан, бизнинг мисолда бир кунлик товар айланиш $9976,0 : 360 = 27,711$ мон. сўм. Товар заиралари товар айрибошлашни 4 кунга тезлашиши натижасида $27,711 \times 4 = 110,844$ млн. сўмга оисоради. Товарлар оийматини ёлашда савдо шаҳобчасини (корхонасини) ёз маблаъларини оатнашишини 30,0 % деб олсак, унда банк кредитларини суммаси $\frac{110,844 \cdot 70}{100} = 77,591$ млн. сўмга камаяди. Банк кредитларини фоизи ёртача 4,4 % бўлса, банк кредитлари фоизи бўйича ёлов $\left(\frac{-77,591 \cdot 4,4}{100} \right) = -3,414 \approx -3,4$ млн. сўмга камаяди.

Юорида келтирилган оисоблар каби муомала харажатларига таъсир оилиш даражасини оисоблаш имконияти бор. 12.3 параграфда келтирилган омиллар таъсири мидорини тегишли усуллар ордали оисоб-китоб оилиш лозим бўлади.

Бозор иотисодиёти шароитида савдо корхоналари, шаобчалари ёз раобатчилари фаолиятини, жумладан муомала харажатларини олатини ёрганиб бориши, уларни тажрибаларидан (М.: харажатларни тежамли ишлатиш борасида) фойдаланиш маосадида ёз кёрсаткичларни раобатчилар кёрсаткичлари билан солиштирган олда талил оилиши маосадга мувофио бўлади.

Муомала харажатлари умумий ³ажми ва даражасини та³лили даврида ани^оланган тенденциялар, камчиликларга ани^олик киритиш ма^осадида муомала харажатлари моддалари ва уларни элементларини чу^оур та³лил ^оилиш зарур бўлади. Бундай та³лил муомала харажатларини моддалари ва уларни элементлари бўйича харажатларни рационаллаштириш, уларни тежамли хашлаш йўлларини ани^олаш ва чора-тадбирлар ишлаб чи^оишга имконият яратади.

Муомала харажатлари моддаларини ва уларни элементларини та³лил ^оилишда биз ю^оорида келтирган (муомала харажатларини умумий суммаси ва даражасини та³лилида) усуллардан тегишлича фойдаланиш мумкин. Бундай та³лил жараёнида муомала харажатларини ³ар бир моддасига тегишли омиллар таъсирини ало³ида ³исоб-китоб ^оилиш ма^осадга мувофи^одир.

12.5. Муомала харажатларини режалаштириш

Бозор и^отисодиёти шароитида и^отисодиётнинг ³ар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан, ташкилий-³у^оу^оий туридан ^оатъий назар, жумладан, савдо корхоналари ва шахобчалари ³ам қз хўжалик фаолияти кўрсаткичларини узо^о муддатга прогнозлаш ва жорий режалаштирилиши зарур. Акс ³олда уларни ин^оиروزга учраши э³тимолдан узо^о бўлмайди.

Муомала харажатларини режалаштиришни асосий ма^осади савдо корхоналари ва шахобчаларининг ма^осадига («Х» - ми^одорда даромад ёки фойда олиш ва «У» - даражадаги талабни ^оондириш) эришишни таъминлаш, савдо хизматини маданияти ю^оорилаштириш ва тежамкорлик асосида уни ми^одорини и^отисодий асослаган ³олда ³исоб-китоб ^оилишдан иборатдир.

Муомала харажатларини режалаштириш жараёнини ташкиллаштириш асосида манти^оий фикр юритишни анализ ва сентиз усуллардан, яъни «Умумийликдан хусусийликка» ёки «хусусийликдан умумийликка» ^оараб иш юритиш ма^осадга мувофи^одир.

Муомала харажатларини режалаштиришда ушбу усуллар, муомала харажатларини олдин умумий суммаси ва даражасини ани°лаш, кейин моддаларини °исоб-китобига ётиш ёки бу °олни тескариси, олдин муомала харажатларини моддалари бёйича режани ишлаб чи°иш, кейинги бос°ичда, уларни суммалаштириш йёли билан, муомала харажатларини умумий ми°дорий кёрсаткичларини ани°лашни англатади.

Муомала харажатларини умумий суммасини ва моддаларини режалаштиришда тажрибавий статистик, техник-и°тисодий, индекс, эксперт ба°олаш, и°тисодий-математик (корреляция, регрессия) безарарлик ну°тасини ани°лаш, усуллардан эластиклик коёффициентдан, норма ва нормотивлардан фойдаланилади.

Муомала харажатларини режалаштириш умумий °ажми ва даражасини ани°лашдан бошланса, бу °олда уни ётган йиллар учун та°лили натижалари, унга таъсир °илувчи омилларни режалаштириладиган даврларга ёзгаришини эксперт ба°олаш, айрим кёрсаткичларни индекслари, эластиклик коёффициентлари кабилардан фойдаланган тарзда °исоб-китоб °илинади. Иккинчи бос°ичда уни моддалари ми°дори ани°ланади.

Муомала харажатларини умумий °ажмини режалаштиришда, фараз °илайлик уни ётган йилларда товар айланиши таъсири остида «шартли-ёзгарувчан» моддаларни ёзгариши нисбатини °исобга олган °олда °исоб-китоб °илмо°чимиз.

Агарда «шартли-ёзгарувчан» харажатлар ($MX_{ш.х}$) товар айланишига нисбатан ани° ми°дорда ёзгариш тенденциясига эга бёлса, ушбу харажатлар суммасини °уйидаги формула ор°али °исоб-китоб °илиш мумкин.

$$MX_{ш.х}^p = MX_{ш.х}^x \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{y.c}^p \cdot \frac{\Delta \overline{MX}_{y.c}^n}{\Delta \overline{TA}_{y.c}^n} \right) \right]$$

Бу ерда: $MX_{ш.х}^x$ - муомала харажатларини «шартли-ёзгарувчан» °исминини °исобот йилидаги ми°дори, сўмда;

$\Delta TA_{y.c}^p$ - режалаштирилаётган йилга товар айланишини °ёшимча ёсиш суръати, %;

$\Delta \overline{MX}_{y.c}^n$ - ётган йилларда «шартли-ёзгарувчан» муомала харажатларини ёртача °ёшимча ёзгариш суръати, %;

$\Delta \overline{TA}_{y.c}^n$ - ётган йилларда товар айланишини °ёшимча ёзгариш суръати, %.

Муомала харажатларини «шартли-ёзгармас» ($MX_{ш.у}$) °исмини суммаси °уйидагича ани°ланиши мумкин.

$$MX_{ш.у}^p = MX_{ш.х}^x \cdot \left(1 + \Delta \overline{MX}_{ш.у}^n\right)$$

Бу ерда: $MX_{ш.у}^p; MX_{ш.х}^x$ - тегишли «шартли-ёзгармас» харажатларни режалаштирилган ва ³исобот йилларига суммаси;

$\Delta \overline{MX}_{ш.у}^n$ - «шартли-ёзгарувчан» харажатларни ётган йиллар даврида °ёшимча ёсиш суръати.

Муомала харажатларини умумий суммаси тенг бёлади.

$$MX^p = MX_{ш.х}^p + MX_{ш.у}^p;$$

$$\text{Унинг даражаси } U_{mx} = \frac{MX^p \cdot 100}{TA^p}$$

Худди шундай муомала харажатлари даражасини ба³олар ёзгаришига нисбатан ёки бош°а омилларни таъсирини эътиборга олган ³олда ³исоб-китоб °илиб, умумий оптимал вариантни ани°лаш мумкин. Бундай ³исоботларни ётказиш учун корроляцион анализ, экстрополяция, эластиклик коэффициентлардан фойдаланиш ма°садга мувофи° бёлади.

Муомала харажатларини режалаштиришда дастлаб унинг моддалари ми°дорини ани°лаш ва кейин умумий ³ажмини ³исоблаш ор°али реал, ³а°и°атга я°ин натижага эришиш мумкин.

Муомала харажатларини айрим моддаларини режалаштириш усулларини кёриб чи°амиз.

Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар бўйича харажатлар таркибида асосий қисминни «темир йўл, сув, ҳаво, автомобил ва от-улов транспорти билан юкларни ташиш харажатлари эгаллайди. Ушбу харажатлар алоҳида транспорт турлари бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бу масалани ҳал қилишда транспорт турлари бўйича ташиладиган юклар миқдорини аниқлашдан бошлаш керак.

Чакана савдо ва оммавий овратланиш корхоналари ва шаҳобчалари одатда автомобил ва от-улов транспортлари харажатларини қоплайди. Улгуржи савдо базаларига асосан темир йўл, сув, ҳаво транспортлари харажатлари ва қисман автомобил транспорти харажатлари тўлиқ келади.

Товарларни автомобил транспорти билан ташишда савдо ва оммавий овратланиш корхоналари базалари, алоҳида магазинлар, овратхоналар қўз транспортдан ва четдан жалб қилинган транспорт корхоналари хизматидан фойдаланиши мумкин.

Муомала харажатлари моддалари таркибида «қўз транспорт харажатлари» (иш ҳақи харажатларидан ташқари, чунки бу харажатлар иш ҳақи фондида қўз аксини топади) моддаси алоҳида кўрсатилади. Шу сабабли транспорт харажатларини юқорида келтирилган моддаси бўйича четдан жалб қилинган транспорт корхоналарини хизмати харажатлар акс эттирилади.

Ушбу харажатларни ҳисоб-китоб қилиш учун дастлаб транспортни физик юк айланиши (q_{ϕ}) ва транспорт юк айланиши (q_t) аниқланади.

Физик юк айланиши товарларни нетто ва брутто ҳажми бўйича ҳисобланади.

Нетто юк ҳажми ($q_{н.и}$) товар гуруҳлари бўйича режалаштирилган товар айланиш ($TA_{и}^p$) суммасини ушбу товарни 1 тоннасини ўртача қийматиغا, сўмда ($\bar{T}_{к.и}^p$) бўлиш билан аниқланади.

Брутто юк ҳажми ($q_{б.и}$) нетто юк ҳажмига ($q_{н.и}$) тарани (одатда товар оқирлигига нисбатан фоиз ҳисобидан олинади) оқирлиги қўшилади.

Брутто юк ҳажми физик юк айланишига тенг бўлади.

Транспорт юк айланиши физик юк ³ажмини (q_{ϕ}) юкларни ^oайта ташиш коэффициентига (K^o) (ушбу к^oрсаткич ϕ тган йиллар маълумотлари асосида ани^oланади) к^oпайтириш й^oсли билан ³исобланади. Яъни у ^oуйидаги формула ор^oали ³исобланиши мумкин.

$$q_{\pi i} = q_{\phi i} \cdot K^o$$

Барча товар гуру³лари б^oйича бу к^oрсаткич б^oлади:

$$\sum_{i=1}^n q_{mi} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_{\kappa}$$

Транспорт юк айланиши ани^oлангандан с^oнг, уни ϕ з транспорти ва четдан жалб ^oилинган транспорт ташкилотлари ор^oали ташиш ³иссаси ани^oланади. Уларнинг ³иссаси ϕ оизга ϕ тган йиллар маълумотлари, режалаштирилган йилга тузилган шартномаларни ³исобга олган ³олда ани^oланади ва ушбу к^oрсаткични транспорт юк айланишига к^oпайтириб, юзга б^oлиш ор^oали уларнинг ми^oдори (тоннада) ³исоб-китоб ^oилинади ва юклар классларга ажратилади.

Кейинги бос^oичда товар ишлаб чи^oарувчилардан (агар улар савдо ва оммавий ов^oатланиш корхонаси ёки шаҳобчасига товарларни воситачиларсиз, ϕ злари т $\phi^{1/4}$ ридан-т $\phi^{1/4}$ ри юборишса) ёки улгуржи савдо база ва омборларидан чакана савдо ва оммавий ов^oатланиш корхонаси ёки шаҳобчаларигача б^oлган масофа ($S_{\kappa m}$)ни ϕ ртача ми^oдори (ϕ тган йиллар маълумотлари ва шартномалар асосида) ³исобланади.

Транспорт юк айланиши ($q_{\text{т.км.i}}$) ^oуйидаги формула ор^oали ³исобланади.

$$q_{\text{т.км.i}} = q_{\text{т.i}} \cdot S_{\kappa m}$$

Юк айланишни умумий ми^oдори (т.км) тенг б^oлади:

$$\sum_{i=1}^{\Pi} q_{\text{т.км.i}} = \left(\sum_{i=1}^{\Pi} q_{mi} \right) \cdot S_{\kappa m}$$

Ушбу юк айланиши юкларни классларига та^oсимланади ва уларни транспорт тарифларига к^oпайтириш ор^oали юк ташиш харажатлари суммаси ани^oланади.

Юокларни юоклаш ва тушуриш харажатлари ушбу модда таркибига киради, агарда бу ишни штатдан ташари ходимлар бажарса. Харажатлар суммаси юкни транспорт юк айланиши $\sum_{i=1}^n q_{mi}$ ва белгиланган расценкалар орали $\sum$ исобланади.

Юорида келтирилган усул орали алоида савдо шахобчалари бйича транспорт харажатларини режалаштириш кп ме³нат илишни, ва⁰тни талаб илиади. Бундан ташари бу жараён иотисодий-техник $\sum$ исоблар ну⁰таи назардан аллаанча мушкул иш. Шу сабабли оддийро тажрибавий-статистик усулдан фойдаланиш $\sum$ ам мумкин.

Масалан: ктган йиллар (камида 3 йил) маълумотлари асосида товарларни ташишда $\sum$ ар бир уларни келтирилиши неча с $\sum$ мга (P) тушушини ани⁰лаб, 1 тонна юкни ташиш илимати ва режалаштирилган йилга м $\sum$ лжалланган товарларни келтириш $\sum$ ажмидан келиб чи⁰⁰ан $\sum$ олда транспорт юк айланиши (q_i) ми⁰дорини ани⁰лаш керак б $\sum$ лади.

Транспорт юк айланиши, ишлатиладиган автотранспортни юк к $\sum$ тара олиш имконияти ми⁰дори (q_{iat}) ва юк к $\sum$ тара олиш имкониятини ишлатиш ко $\sum$ эффициентидан (Kq_{iat}) келиб чи⁰иб, автотранспорт орали товарларни неча маротаба келтирилиши ми⁰дорини (Z) $\sum$ исоблаб олиш мумкин. Бундай $\sum$ исобот уйидагича амалга оширилиши мумкин

$$Z = q_r : q_{iat} : Kq_{iat}$$

Ушбу к $\sum$ рсаткични бир маротаба юк ташиш учун кетган транспорт харажатлари суммасига к $\sum$ пайтириш орали четдан жалб илинган автотранспорт учун т $\sum$ лов харажатларини $\sum$ исоблаб олиш к $\sum$ п илиинчилик ту^{1/4}дирмо⁰да. Бу харажатлар суммаси ($I_{хат}$) уйидагича ани⁰ланади.

$$I_{хат} = Z \cdot P$$

Ушбу суммага юоклаш ва тушуриш харажатларини (агар бу ишни ёлланма ишчилар бажарса) $\sum$ кшиш керак б $\sum$ лади.

«Ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар ва хизматлар» моддасида бошқа ташкилот хизмати учун тўловлар ҳам кўрсатилади. Уларга алоҳида, ахборот-тисоблаш хизмати, ташқи идора ўриш хизмати, аудитор ташкилотлар, реклама агентликлари, натурал ва юридик муассасалар ва бошқа хизматлар ҳам киради.

Ушбу харажатлар суммаси ўтган йиллар маълумотларини таълили натижасидан келиб чиққан ҳолда аниқланган уларни ҳажмини режалаштирилган йилга белгиланган тариф тўловлари миқдорига (ёки тарифларни ўзгариш индексларидан фойдаланган ҳолда) кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Муомала харажатларида энг катта ҳиссага эга бўлган модда – бу «Иш ҳақи харажатлари»дир. Ушбу моддани режалаштириш масаласи 11,5 параграфда батафсил ёритилган.

«Ижтимоий суҳурта харажатлари» белгиланган нормалардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Савдо эҳтиёжида фойдаланиш учун, ижара харажатлари ва бинолар, иншоотларни таъмирлаш, хоналар ва жиҳозларни сақлаш» харажатлари ижарага олинган бинолар ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларини сони, тури ва бошқа жиҳатларидан келиб чиққан ижара ҳақи миқдоридан (шартномалар асосида) келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Олган харажатлар иншоотларни таъмирлаш ишлар сметасидан, хоналар ва жиҳозларни сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

«Асосий воситалар амортизацияси». Ушбу харажатлар хусусий асосий фондларнинг бошланғич қиймати (баланс қиймати) ва уларнинг турлари бўйича белгиланган амортизация нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Амортизация тушунчаси, нормалари дарсликнинг биринчи қисмини 117-119 бетларида ёритилган.

«Ёқилғи, газ ва электроэнергия харажатлари» ушбу харажатларни суммаси ёқилғи, газ ва электроэнергия истеъмол қиладиган асосий

воситаларни тегишли ϕ лчов бирликлари (Масалан, бинони кубатураси, транспорт воситаларини 3 ар 100 км ϵ° ил $^{1/4}$ и ишлатиш нормаси ва бош $^\circ$ алар) б ϕ йича сони, 3 ажми, улар учун белгиланган харажатлар нормаларидан ва тарифлардан келиб чи $^\circ$ ан 3 олда ани $^\circ$ ланади.

«Товарларни са $^\circ$ лаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ϕ раш) харажатлари» ϕ тган йиллар та 3 лили натижалари, режалаштирилган йилга ушбу харажатларни талаб $^\circ$ иладиган товар гуру 3 лари б ϕ йича товар айланмаси 3 ажми ва тегишли норма ва нормотивлар асосида 3 исоб-китоб $^\circ$ илинади.

«Савдо рекламаси харажатлари» маркетинг б ϕ лимини иш режаларидан ва реклама учун харажатлар сметасидан келиб чи $^\circ$ ан 3 олда ва ϕ тган йиллардаги ушбу харажатларни ϕ згариш тенденцияларини 3 исобга олган 3 олда ани $^\circ$ ланади.

«Ташиш, са $^\circ$ лаш ва сотиш даврида товарлар ва ма 3 сулотларнинг й ϕ отилиши» б ϕ йича харажатлар тегишли товар гуру 3 лари б ϕ йича товар айланиши режаси (сотиб олиш ба 3 оларида) ва белигалнган нормалар асосида 3 исобланади.

Муомала харажатларини $^\circ$ олагн моддалари 3 ам тегишлича норма ва нормотивларни $^\circ$ фллаган 3 олда техник-и $^\circ$ тисодий 3 исоб-китоблар асосида ани $^\circ$ ланади.

Таянч иборалар: товар айланиши, харажатлар, муомала харажатлари, давр харажатлари, муомала харажатлари даражаси, муомала харажатлари таркиби, иш 3 а $^\circ$ и, амортизация, ижтимоий су $^{1/4}$ урта, «шартли- ϕ згарувчан», «шартли- ϕ згармас», норма, нормотив, омиллар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Харажатлар тушунчасини ёритиб беринг.
2. Муомала харажатлари тушунчасини айтинг.
3. Умумий харажатлар муомала харажатларидан нима билан фар $^\circ$ ланади?
4. Муомала харажатлари даражси $^\circ$ андай ани $^\circ$ ланади?
5. Муомала харажатлари даражаси мазмунини тушунтиринг.

6. Муомала харажатлари таркиби деганда °андай кўрсаткичларни тушунаси?
7. Муомала харажатларига °андай омиллар таъсир °илади?
8. Муомала харажатларига товар айланишини таъсирини °андай ани°лаймиз?
9. Муомала харажатларига ба°о ва °ар хил тарифлар таъсир °илиш мо°иятини ёритиб беринг.
- 10.Муомала харажатлари та°лилни вазифалари нималардан иборат?
- 11.Муомала харажатлари та°лилни ётказишда °андай кўрсаткичлар ишлатилади?
- 12.Муомала харажатлари умумий °ажми ва даражаси °андай та°лил °илинади? °андай усуллардан фойдаланилади?
- 13.Муомала харажатларини режалаштириш ма°сади ва вазифаларини айтинг.
- 14.Муомала харажатларини режалаштириш усулларини айтинг.
- 15.Муомала харажатларини умумий °ажми °андай режалаштирилади? °андай усуллардан фойдаланилади?
- 16.Муомала харажатларини моддалари °андай режалаштирилади?

13 боб. Савдо корхоналарининг даромади, фойдаси ва рентабеллиги.

13.1 Савдо корхоналари даромадлари.

13.1.1 Савдо корхоналарининг даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари.

13.1.2 Савдо корхоналари даромадлари таҳлили.

13.1.3 Савдо корхоналарининг даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш.

13.1.1 Савдо корхоналарининг даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари.

Умуман олганда «Даромад» сўзининг мазмуни «Давлат, савдо саноат муассасалари, корхоналар, колхоз, совхоз, ижтимоий ташкилот ёки айрим шахс ҳисобига тушадиган соф пул ва бошқа маблаҳлар» деб ўзбек тилининг изоҳли луғатида (Москва «Рус тили» нашриёти 1981, 211 бет) таърифланган. Аслида сўзнинг мазмунини корхона, хўжалик субъектлари ёки шахснинг қандайдир фаолияти натижасида унинг тасарруфига тушадиган соф пул ёки моддий неъматларни англатади.

Собиқ иттифоқ давридаги ва ҳозир ҳам савдо соҳасига баҳишланган иқтисодий адабиётларда уларнинг даромадларини моҳиятига юзаки таъриф бериб келинган ва шундай қарашлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Шу сабабли бизлар «даромад» категорияси моҳиятини қисқача бўлса ҳам иқтисодиёт назарияси нуқтаи назаридан ёритиб ўтмоқчимиз.

Иқтисодиётга оид адабиётларда савдо соҳаси даромадига берилган таърифларни умумлаштириб қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- савдо ва оммавий овқатланиш кохоналарининг ялпи даромади деганда барча фаолият турларидан олинган даромадларнинг мажмуаси тушунилади⁴;
- даромадлар деганда иқтисодий манфаатларнинг ўсиши натижасида капиталнинг ортиб бориши тушунилади⁵;
- ялпи даромад деганда, савдо корхоналарига савдо жараёнидан ва бошқа фаолиятлардан тушадиган даромадлар суммаси назарда тутилади⁶;
- савдо корхонасининг ялпи даромади деганда савдо хизматларини сотишдан тушган умумий тушум суммаси, яъни товар айланиш ва товарлар сотиб олиш қиймати ўртасидаги фарқ ҳамда товарлар сотиш билан боғлиқ бўлмаган фаолиятлардан олинган даромадлар тушунилади⁷;
- савдо корхоналари ва ташкилотларининг ялпи даромади деганда муомала харажатларини қоплаш ва фойдани шакллантиришга йўналтириладиган товарлар сотишдан ва бошқа ишлар ва хизматлардан тушган пул маблағлари суммаси тушунилади⁸;
- савдонинг ялпи даромади – бу товарларни ва хизматларни сотишдан тушган тушум ва товарлар билан таъминловчиларга товарлар қийматини тўлаш билан боғлиқ харажатлар фарқидир⁹.

Бундай таърифлар сонини кўплаб келтириш мумкин.

Ушбу таърифлардан кўриниб турибдики «даромад» категориясига ҳисоб китоб нуқтаи назаридан қараш мавжуд, уни табиати ва моҳияти иқтисодий категория сифатида ёритилмаган.

Савдо корхоналари (шаҳобчалари)нинг ҳамда бошқа хўжалик субъектлари ва алоҳида шахслар даромади улар фаолияти натижасида яратилган қиймат нуқтаи назаридан қаралиши назарий жиҳатдан тўғри бўлди. Савдода даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи

⁴ Ўрозов К.Б. «Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш», Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004, 184 бетда.

⁵ «Экономика предприятия (Фирмы)», Учебник, Коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 2004, 211 страница.

⁶ Сребник Б.В. «Экономика торговли», Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 172 страница.

⁷ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1990. 192 страница.

⁸ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1980, 307 страница.

⁹ «Торговая дело: экономика и организация», Учебник, Коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997, 122 страница.

харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан у «с + v + m» -га тенг. Бу ерда «с + v» жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни савдо харажатларини англатса, «m» - уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Савдода ишлаб чиқаришдан фарқли, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қопланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва у маҳсулот (иш, хизмат) ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қопланади. Умуман ишлаб чиқаришда «даромад» категорияси ишлатилмайди, у ерда «даромад», «ялпи фойда» деб юритилади. Савдо фаолияти қиймати (с + v + m), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча савдо соҳасидаги «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Шундай қилиб, савдо корхоналари (шаҳобчалари)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у савдо соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида номоён бўлади.

Даромад товарлар баҳосининг бир элементи ҳисобланади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада даромад улар томонидан сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Савдо соҳасида даромадларни асосий қисми тегишли товарларни сотишдан шаклланади. Бунда даромадни шакллантирувчи кўрсаткич сифатида савдо корхона (шаҳобча)ларини, товарларни сотиб олиш баҳосига қўйиладиган устамалар ҳисобланади. Ушбу корхона (шаҳобча)лар товарлар сотиш билан боғлиқ бўлмаган, бажарган бошқа ишлар ва хизматлардан ҳам даромадлар олади.

Савдо корхоналари фаолиятларини тижоратланиши натижасида улар даромадини шаклланиши, моҳияти ва турлари тубдан ўзгариб кетди.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда савдо корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қуйидагича шаклланади.

«Маҳсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш татиби тўғрисида Низом» да (5 феврал 1999 йил 54 – сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладан савдо корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан савдо корхоналарини сотишдан олган даромади уларни муомала харажатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у савдонинг истеъмол товарлари баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англатади. Бундан келиб чиқиб, савдонинг сотишдан олган даромади савдо хизматларини сотишдан тушган тушум, яъни савдо хизматлари қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф сотишдан олган даромадни моҳиятини очиқ беради.

Савдони товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш, унинг билан боғлиқ бўлган савдо хизматларини тўлаш товарларни чакана баҳоси ҳисобидан амалга оширилади ва у савдо хизматининг қиймати бўлиб, ҳисобланади.

Савдо харажатларини тўлаш манбаи бўлиб, савдо устамалари хизмат қилади. У товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (улгуржи савдодан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Савдо корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуйидагилардан таркиб топади:

1. Сотишдан олинган даромад. Савдонинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишдан олинadиган соф тушумдан сотилган товарларни ҳарид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади.

Сотишдан олинadиган соф тушум товар айланиши суммасидан товарларни сотиб олиш қийматига киритиладиган, (ишлаб чиқариш корхоналарини сотиш (улгуржи) баҳоларидан ташқари) сотиб олиш билан боғлиқ қўшимча харажатларни (божхона тўловлари – акциз солиғи, ҚҚС, божхона божи ва йиғимлари; воситачилик ёки брокерлик харажатлари ва бошқаларни) чегириб ташлаш орқали аниқланади.

2. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
3. Асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Савдо корхона(шаҳарбча)лари даромадиниң таркибий турлари 13.1.1.

чизмада келтирилган.

Савдода товарларни ўтамиз. Чакана савдо к баҳоларда сотади. Лекин ишлаб чиқарувчилар ёки қилади. Яъни уни шаклла катта эмас. Шу сабабл чиқарувчиларини баҳо сие

Савдо корхона

Товарларни
сотишдан
олинган
даромад

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадалар.	Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар.	енгроқ тўхталиб
➤ Асосий воситаларни сотиш ва бошқа чилимлардан олинган фойда. ➤ Бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда. ➤ Ўндирилган пеня, жарима ва бошқамандала р ➤ Ёвсига муддатли ижарадан олинган даромадлар. ➤ Ёвайтариб берилмайдиган молиявий ёрдам. ➤ Бепул келиб тушган мол-мулк. ➤ Инвентаризацияда аниқланган бойликларнинг	➤ Роялти кўринишидаги даромадлар (номоддий активларни лицензия, ноу-хау, компьютер дастурларини, ижарага бериш, сотиш). ➤ Дивидентлар кўринишидаги даромадлар. ➤ Фоизлар кўринишидаги даромадлар. ➤ Валюта курслари фарълардан даромадлар. ➤ Ўзоль муддатли ижарадан даромадлар. ➤ Ёвмматли ёвфозларни ёвайта бақолашдан даромадлар. ➤ Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.	и эркин чакана мол товарларини даражада таъсир вдонинг таъсири и товар ишлаб 13.1.1 – чизма. и турлари.
		Фавълулоддаги даромадлар (фойда). ➤ Давлат ёвонунларини ўзгаришидан вужудга келган даромадлар. ➤ Табиий офатлар юзасидан аниқланган дармадлар. ➤ Инглилобий ўзгаришлар натижасида вужудга келган даромадлар.

Шу билан бир қаторда чакана савдо корхона (шаҳобча)лари, бошқа савдо билан шуғулланувчи юридик шахслар, якка тартибда савдо қилувчилар талаб ва таклифга нисбатан шаклланган ҳудудий бозор конъюнктурасидан товар ва хизматларни миқдори ва сифатидан, ишлаб чиқарувчи ва бошқа товар таъминотчиларининг улгуржи баҳоларидан келиб чиқиб, ўз савдо устамасини ва товарларини чакана баҳосини белгилайди.

Ушбу ҳолатдан кўриниб турибдики чакана баҳоларни асосий қисми ишлаб чиқарувчилар ва бошқа товар таъминотчиларининг улгуржи ёки товарларни сотиш баҳосидан иборат эканлиги.

Савдо устамасини белгилашда, улар муомала харажатлари миқдори товарларни сотиб олиш баҳосига киритиладиган айрим қўшимча харажатлар (божхона тўловлари ва йиғимлари Қ.Қ.С., акциз солиғи, божхона божи, божхона йиғими, ташиб келтириш, брокерлик, воситачилик, сертификациялаш ва бошқа харажатлар)ни ва режалаштирилган товарларни сотишдан олинган фойдани ҳисобга олади. Айрим ҳолларда давлат ёки маҳаллий ҳокимият томонидан савдо устамалари чегараларини ўрнатиш, рентабиллик чегарасини белгилаш ва бошқа чоралар орқали тартибга солиниши мумкин.

Савдо корхона (шаҳобча)лари фаолияти учун, уларни молиявий барқарорлигини таъминлашда, самарадорлигини оширишда савдо устамаларини аҳамияти жуда катта. У савдо хизмати баҳосини тавсифлайди ва уларни товарлар сотишдан оладиган даромади миқдорини белгилайди.

Товарларни сотишдан олинадиган даромадни режалаштириш савдо устамаларини асослаш орқали амалга оширилади.

13.1.2. Савдо корхоналари даромадларининг таҳлили.

Савдода даромадларининг таҳлилининг вазифаси ялпи даромад, унинг таркибий турлари бўйича режанинг бажарилиши, уларни динамикасини (ўзгариш) тенденциялари, таркибий силжишлар ҳамда уларга таъсир қилган омилларни таъсир даражасини аниқлаш асосида корхонани молиявий-хўжалик фаолияти натижасига баҳо бериш бўлиб ҳисобланади.

Даромадларни таҳлил қилишда бухгалтерия, молиявий, статистик ҳисоботлар ва танлаб кузатиш, эксперт баҳолаш натижалари каби маълумотлар ишлатилади.

Ҳисоботларга қуйидагиларни киритиш лозим:

- бухгалтерия баланси - 1-сонли шакл;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот 2-сонли шакл;
- пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот;

- фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот – 9-шакл;
- корхона харажатлари тўғрисидаги ҳисобот – 5-С (савдо) шакли;
- улгуржи ва чакана товар айланмаси тўғрисидаги ҳисобот – 1-савдо шакли;
- товарлар сотиш ва қолдиқ тўғрисидаги ҳисобот – 3-савдо шакли;

Булардан ташқари бухгалтериядаги товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари тўғрисидаги маълумотлар ишлатилади.

Даромадлар миқдори абсолют – сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Унинг нисбий кўрсаткичларига қуйидагиларни киритишни тавсия қиламиз:

- сотишдан олинган даромадларни товар айланишига нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларини нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларини барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни асосий фондларга; айланма мабалағларга, молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларни таркиби ҳар бир элемементи уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Даромадларни таҳлил қилишда ялпи даромадга, унинг таркибий қисми сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадларга савдонинг иқтисодий фаолиятидан келиб чиқадиган омиллар таъсирини ўрганиш катта аҳамият тутadi.

Даромадларнинг ҳажмига, унинг турларига мос равишда бир неча омиллар таъсир қилади.

Товарларни сотишдан олинган даромадларга қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- товар айланишининг ҳажми, таркиби ва ассортименти;
- товарларни келтириш шартлари;
- товарларни силжитиш. Бу жараёнда товарлар физик (реал) миқдорда ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказилади. Товарларни силжитиш бир неча бўғинлардан иборат бўлади (улгуржи савдо базалари, складлари; ҳар хил воситачилар). Ушбу бўғинлар қанча кўп бўлса, савдо устамаси уларнинг ўртасида тақсимланади ва чакана савдонинг ҳиссасини камайишига олиб келиши мумкин. Уларнинг сони товар ассортиментларининг мураккаблигига, товарларни ишлаб чиқаришдан чакана савдога етказиш шарт-шароитларига ва бошқаларга боғлиқ.
- савдо устамасининг даражаси (сотиб олиш баҳосига нисбатан, %);
- товарларни сотишда аҳолига кўрсатиладиган қўшимча хизматларнинг сони, сифати ва уларнинг тарифлари.

Товар айланишининг ортиши даромадларни ортишига олиб келади, чунки қанча товар кўп сотилса, шунча савдо устамасининг суммаси юқори бўлади.

Товарлар ассортиментига қараб ҳар хил устамалар белгиланади, бу эса агар юқори устама қўйилган товарлар кўпроқ сотилса, улар учун устама суммаси юқори бўлади ёки тесқари ҳолат рўй бериши мумкин.

Товарларни келтириш шартларига эътибор қаратсак баҳолар ўзгармаган шароитда товарларни силжитиш бўғинлари қанча кўп бўлса, чакана савдо бўғинлари шунча кам даромад олишлари мумкин. Бозор иқтисодиёти шароитида савдо корхоналари савдо устамаларини мустақил

белгилайди. Айрим товар гуруҳлари бўйича савдо устамалари давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан чегараланиши мумкин. Буни улар аҳолининг кундалик эҳтиёжига таълуқли товарларни баҳосини чегаралаш мақсадида ҳам амалга оширади. Бу жаҳон амалиётида ҳам мавжуд. Лекин бундай шароитда бир томондан даромадни камайтирмаслик керак, иккинчи томондан, истеъмол товарларига рақобатбардош баҳоларни ушлаб туриш зарар бўлади.

Даромадларни бошқа турларига таъсир қилувчи омиллар уларнинг иқтисодий табиатидан ва шаклланиш шароитидан келиб чиққан ҳолда аниқланади (масалан: ҳар хил хизматлар ва уларнинг тарифлари, қимматбаҳо қоғозлар баҳоси, ҳар хил фоизлар ва ҳ.к.)

Фавқулотда даромадларнинг вужудга келиши, уларни иқтисодий табиатидан маълум, лекин буларни ҳам сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таҳлил жараёнида биз юқорида келтирган кўрсаткичларни режага нисбатан ўзгариш миқдори, бир неча йилларга динамикаси ҳисоб-китоб қилиниши керак.

Даромадларни таҳлили фойда ва рентабиллик кўрсаткичларининг таҳлили билан тўғиз боғлиқ бўлганлиги муносабати билан уларнинг таҳлили фойда ва рентабилликни таҳлили параграфида кенгроқ ёритилади (13.2.2 ва 13.2.3 параграфларига қаралсин).

13.1.3. Савдо корхоналарида даромадларни режалаштириш ва прогнозлаш.

Бозор иқтисодиёти шароити савдо корхоналарини даромадлари уларни шаклланиш манбаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштириш ва прогнозлаштиришни талаб қилади.

Савдо корхоналари даромадлари уларни шаклланиш манбаларига қараб товарларни сотишдан олинган даромадлар, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (асосий воситалар сотилиши ва бошқа чиқимлардан

олинган фойда, бошқа активларни сотишдан ва берилишидан олинган фойда, ундирилган жазо, жарима ва боқимандалар, қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар ва бошқалар), молиявий фаолиятдан олинган даромадлар (роялти кўринишидаги нау-хоу, лицензия, компьютер дастурларини ижарага бериш ва сотиш), дивидентлар, фоизлар, валюта курслари фарқлари ва хоказолар.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштириш авваламбор ўтган йиллар маълумотларини таҳлил натижалари ва хулосаларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш уларнинг турлари ва шакллантириш манбаларидан келиб чиқиб, тегишли усулларни ишлатиш асосида амалга оширилади.

Даромадларни режалаштириш ва прогнозлаштиришда тўғридан-тўғри техник-иқтисодий ҳисоб-китоблар усули, корреляцион усул, эластиклик коэффициенти орқали аниқлаш, безарарлик нуқтасини аниқлаш ва бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин.

Масалан, товарларни сотишдан олинган даромад товар айланиши режасини (сотиб олиш баҳоларида) товарлар ассортименти бўйича ва товларга қўйилган савдо устамаси даражасига (% ҳисобида сотиб олиш баҳоларига нисбатан) кўпайтириш ва 100 га бўлиш ҳамда барча товар гуруҳлари бўйича суммалаштириш орқали ҳисобланади.

Даромадларни прогнозлаш юқорида келтирилган усуллардан ташқари иқтисодий математик моделларни қўллаш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Даромадларни режалаштириш масаласи кенгроқ фойдани режалаштириш параграфида ёритилади.

Таянч иборалар; товар айланиши, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа

даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавкулотдаги даромадлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Савдонинг даромадини таърифини айтинг.
3. Савдонинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега савдонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Савдонинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нима қиради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?

13.2. Савдо корхоналари фойдаси ва рентабеллигини мо³ияти ва а³амияти

Режа:

- 13.2.1. Фойда ва рентабелликни мо³ияти ва а³амияти
- 13.2.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир олувчи омиллар
- 13.2.3. Фойда ва рентабелликнинг та³лили
- 13.2.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш
- 13.2.5. Савдо корхоналарининг ижтимоий-и⁰тисодий самарадорлигини мо³ияти ва а³амияти

13.2.1. Фойда ва рентабелликни мо³ияти ва а³амияти

Фойда и⁰тисодий табиатидан ишлаб чи⁰ариш муносабатлари билан бо¹/₄ли⁰ мураккаб и⁰тисодий ва тарихий категориядир. У келиб чи⁰иши, й⁰налтирилиши, х⁰жалик субъектларини хусусиятларидан ва бош⁰а меъёрларга о⁰араб таснифланиши ва тавсифланиши зарур.

Бозор и⁰тисодиёти шароитида максимал фойда олиш, э³тиёжларни о⁰ндириш, х⁰жалик субъектларини самарадорлигини оширишда тижорий фаолиятни а³амияти ортиб боради. Фойда ва рентабеллик, бош⁰а кўрсаткичлар билан бир о⁰аторда, тижорий фаолиятни, унда о⁰атнашаётган ресурсларни самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичдир. Фойда х⁰жалик фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида намоён бўлади.

Бозор и⁰тисодиёти шароитида фойда му³им а³амият топди. Унинг ми⁰дори корхоналарни ривожланишига жам¹/₄ариш манбаи сифатида асос

солади; мулкдорни мулкани кўпайишини таъминлайди; акциядорларни даромадини (дивидендларни ортиши орқали) оширади; корхонани молиявий барқарорлигининг ва тўлов қобилиятини сақлашга имконият яратади ва ниҳоят у савдони ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишга имконият яратади.

Фойданинг мўъияти уни иқтисодий табиатидан келиб чиққан ҳолда ёритиладиган бўлса, у қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасидир. Иқтисодиётда фойда товар қийматининг ($C+V+m$) асосий элементларидан бири, яъни « m »-ни англатади. Ушбу назарий асосдан келиб чиқиб, савдо фойдасини савдо фаолиятида яратилган қўшимча қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида таърифлаш тўғриси бўлади.

Шундай қилиб, фойда савдо фаолияти қийматининг бир элементи, ушбу қийматнинг пулдаги ифодаси бўлиб, товар баъосининг элементидир. Бу ерда ҳам юқорида келтирилган қийматнинг классик формуласидан ($C+V+m$) келиб чиқсак фойда - « m »да ифодаланади.

Иқтисодиётга тааллуqli, жумладан савдо иқтисодиётига тааллуqli адабиётларда фойдани таърифлашда унга ялпи даромад ва муомала харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида қаралиб келинган¹. Юқоридаги таърифда, яъни фойдага ялпи даромад ва муомала харажатларини фарқи деб қаралганда унга тўғриси ёндошяпти деб айтиш қийин. Чунки савдо фаолиятида муомала харажатларидан ташқари унга кирмайдиган, лекин даромад ва товарлар қиймати ҳисобидан оқланадиган бошқа харажатлар ҳам мавжуд. Улар тўғрисида ушбу дарсликни 12.1-параграфида ёзилган.

Бозор иқтисодиёти фойданинг иқтисодий мазмунини ва мўъиятини, уни шаклланишини тубдан ўзгартириб юборди.

Охири вақтларда расмий ҳужжатларда, йўриқ хатларда, бухгалтерия, молия ва статистик ҳисоботларда, савдога тегишли илмий адабиётларда ҳам фойда савдо фаолиятининг натижавий кўрсаткичи сифатида қар хил

¹ Сребник Б.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168 ст.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997. – 124-ст.; Раицкий К.А. «Экономика предприятия», Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. – 460 ст.; Хейнс П. «Экономический образ мышления», Пер.с англ. М.: «Новости», 1991. – 312 ст.

номланмо^ода. Ажабланарли ³олат шундаки, «даромад» ва «фойда» тушунчалари синоним сифатида ишлатилмо^ода.

Масалан: «ялпи фойда» аслида бу ерда «ялпи даромад» т¹/₄рисиди фикр юритилаяпти ёки ³исоб-китоб ^оилинаяпти; «асосий фаолиятнинг бош^оа даромадли» бу ерда термин т¹/₄ри ишлатилган, ю^оридаги «ялпи фойда» тушунчасидан келиб чи^оилса, нега бу к^рсаткич «асосий фаолиятнинг бош^оа фойдалари» - деб юритилмаяпти; худди шундай бош^оа турдаги даромадлар ва фойдалар ³ам.

Бу ерда, тушунмовчиликни келиб чи^оиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Ма³камасининг 1999 йил 5 февралда 54-сон ^оарори билан тасди^оланган «Ма³сулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чи^оариш ва сотиш харажатларининг таркиби ³амда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби т¹/₄рисиди»ги Низом Республикадаги барча х^ржалик субъектлари учун бухгалтерия, молиявий ва статистик ³исоботларни юритишда, уларни фаолият турларидан ^оат^{ий} назар, ^рзгартирилмасдан, (айни^оса унинг «А. Молиявий натижаларни шакллантириш» б^рлими) ^оабул ^оилинганлигида ³амда ушбу низом соли^олаштириш ну^отаи назаридан ишлаб чи^оилганлигида.

Назарияда, амалиётда, бухгалтерия, молиявий ва статистик ³исоботларда таянч иборалар, тушунчалар ани^о ва равшан ³олда ишлатилиши зарур. Бундай ^оарашлар к^рсаткичларни мо³иятини тушунишда, уларни ³исоб-китобида та³лил ^оилишда ва режалаштиришда хатоларга й^рл ^ойишдан асрайди.

Масалан, молиявий ва статистик ³исоботларда ишлаб чи^оаришда «даромад» тушунчаси ишлатилмайди, у ерда «фойда» тушунчасини ^орлаш назарий жи³атдан ^оланган. Савдода ^рзига хос тушунчалар мавжуд. Булар «ялпи даромад», «асосий фаолиятдан олинган бош^оа даромадлар», «Молиявий фаолиятнинг даромадлари», «Фав^оулотда даромадлар» ³амда уларга тегишлича харажатлар ва фойда тушунчаси кабилардир. Бундай ³исоботлар ^оаторига «Молиявий натижалар т¹/₄рисидидаги ³исобот», 2-сонли

шакл; «Корхона харажатлари т $\frac{1}{4}$ рисиди 3 исобот», 5-С (савдо) шакли кабиларни киритиш мумкин.

Савдода даромадларни шаклланиши 12.1-параграфда келтирилган.

Савдода фойда суммада ва даражаси деб аталадиган, рентабеллик кўрсаткичларида ишлатилади. Фойданинг суммаси доимо 3 ам солиштириш имкониятини бермайди, шу сабабли уни ижобий кўрсаткичи фойда даражаси ёки рентабеллиги ишлатилади. Ушбу кўрсаткични 3 исоблаш усуллари кейинги 13.2.2-параграфда батафсил изо 3 лаймиз.

Рентабеллик 3 ар 0 андай хўжалик субъектининг, жумладан савдонинг жуда му 3 им кўрсаткичларидан 3 исобланади. Ушбу кўрсаткичда савдо корхона (ша 3 обча)ларини даромади, харажатларини, товар айрибошлаш, ме 3 нат унумдорлиги каби кўрсаткичлар 3 олати 3 з аксини топади.

Рентабеллик ми 0 дорида 0 араб савдо фаолиятига, унда ресурслардан фойдаланиш самараси, фаолият тежамлими ёки й 3 ми каби 3 олатларга ба 3 о берилади.

Савдода фойда асосан товарларни сотишдан келади ва у товарларни сотишдан олинган ялпи даромадларга бюджетдан 0 опланадиган айрим харажатларни 0 қшиш ва улар суммасидан муомала харажатларини айриш й 3 ли билан ани 0 ланди.

«Корхона харажатлари т $\frac{1}{4}$ рисиди»ги статистик 3 исоботда (5-С (савдо) шакли) «товарларни сотишдан келган фойда»ни «сотишнинг ялпи фойдаси»га «Картошка ва сабзавотларни тайёрлаш, са 0 лаш, 0 айта ишлаш ва сотиш бўйича харажатларни 0 плаш, бош 0 а 0 плашлар»ни 0 қшиш ва муомала харажатларини олиш натижасида ани 0 лаш кўрсатилган.

Унда «Сотишнинг ялпи фойдаси» «Сотишдан соф тушум»дан «Сотилган товарларни харид 0 иймати таннари»ни айириш ор 0 али ани 0 ланган.

Бу ерда 3 ам «ялпи фойда» «ялпи даромад» деб юритилса ма 0 садга мувофи 0 бўлар эди. Ушбу 3 исоботда «Товарларни сотишдан келган фойда»ни

ани^олашга назарий ва амалий ну^отаи назардан т^с_{1/4}ри ёндошилган деб ³исоблаймиз.

Ю^орида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Ма³камасининг 1999 йил 5 феврал 54-сонли ^оарори билан тасди^оланган Низомга мувофи^о корхоналарнинг, жумладан савдонинг ³ам фойдаси ³исоб-китоб ^оилиш усуллари тавсия ^оилинган.

Ушбу низомдаги молиявий натижаларни (фойда ва зарарни) ани^олаш усуллари ³амда савдо, корхона (шаҳобча)ларини хусусиятидан келиб чи^оан ³олда ушбу к^срсаткичларни, бизларни фикримиз юзасидан келиб чи^оан ³олда, ³исоб-китоб ^оилиш усуллари ^оуйидаги 13.2.1.1-чизмада келтирамиз.

13.2.1.1-чизма

Х^сжалик юритувчи субъектлари фаолиятининг молиявий натижалари (фойда)нинг к^срсаткичларини ани^олаш усуллари

Низомда		Савдода	
К ^с рсаткич-ни номи	Ани ^о лаш усули ва к ^с рсаткичларни белгиси	К ^с рсаткич-ни номи	Ани ^о лаш усули ва к ^с рсаткичларни белгиси
I. Ма ³ сулот-ни сотишдан олинган ялпи фойда (ЯФ)	ЯФ=ССТ-ИТ ССТ-сотишдан олинган соф тушум; ИТ-сотилган ма ³ сулотнинг ишлаб чи ^о ариш таннархи	Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД)	I. ЯД=ССТ-СТХ ^а СТХ ^а -сотилган товарларни харид ^о иймати
II. Асосий фаолиятдан к ^с рилган фойда (АФФ)	АФФ=ЯФ- -ДХ+БД-БЗ; ДХ-давр харажатлари; БД,БЗ-тегишлича асосий фаолиятдан олинган бош ^о а даромадлар ва	II. Товарлар-ни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ)	ТСЯФ=ЯД+Б ^а - -МХ; Мх-муомала харажатлари; Б ^а -бюджетдан ^о опланмалар

	зарарлар		
-	-	III. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ)	АФФ=ТСЯФ+БД- -БЗ;
III. Хўжалик фаолияти-дан олинган фойда (УФ)	УФ=АФФ+МД- -МХ; МД, МХ-тегиш-лича молиявий фаолиятдан даромадлар ва харажатлар	IV. Хўжалик фаолиятидан олинган фойда (УФ)	УФ=АФФ+МД- -МХ
IV. Соли° тўлангунга-ча олинган фойда (СТФ)	СТФ=УФ+ФП+ +ФЗ; ФП, ФЗ-тегиш-лича фав°улотда фойда ва зарар	V. Соли° тўлангунга-ча олинган фойда (СТФ)	СТФ=УФ+ФФ- -ФЗ;
V. Соф фойда (СФ)	СФ=СТФ-ДС- -БС; ДС-даромад (фойда)дан тўланадиган соли°; БС-бош°а соли°лар ва тўловлар	VI. Соф фойда (СФ)	СФ=СТФ-ЯСТ- -ММС; ЯСТ-ялпи соли° тўлови; ММС-мол-мулк соли ^{1/4} и

13.2.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир °илувчи омиллар

Фойда хўжалик фаолиятининг самараси ³исобланганлиги сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани ҳаҷалик фаолиятига алоҳадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳада ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аниъланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил ёилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб товар айланиш суммасига (ТА) бўлиш орёали аниъланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан келиб чиёан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (Рта) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоёдамиз) ёуйидагича аниёлаш маёсадга мувофиёдир.

$$P_{TA} = \frac{[(CCT - ИТ) - Мх] \cdot 100,0}{ТА}$$

Рентабелликни бошёа кўрсаткичларини пастда изоҳлаймиз.

Рентабелликни таҳлили жараёнида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Улар ёаторига ёуйидагиларни киритиш мумкин:

- товар айланиши ҳажми (ТА) ва таркиби (ТА_{и-н}), сўмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сўмда;
- товарларни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ), сўмда;
- асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ), сўмда;
- умумҳаҷалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сўмда;
- солиё тўлангунча олинган фойда (СТФ), сўмда;
- соф фойда (СФ), сўмда;
- муомала харажатлари (Мх), сўмда;
- муомала харажатларини даражаси (Умх), %;
- асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги (АФ_{и-р}) ва даромадлилиги (АФ_{и-д}), %. Бу кўрсаткичлар ёуйидагича аниёланишини тавсия ёиламиз.

$$АФ_{и-р} = \frac{УФ \cdot 100}{А}; \quad АФ_{и-д} = \frac{ЯД \cdot 100}{А}$$

Бу ерда: А – асосий фондлар амортизацияси суммаси.

- айланма мабла^{1/4}ларни рентабеллиги (Рай.м) ва уларни даромадликлиги (Рай.д), %. Бу кўрсаткичлар ўйидагича аниқланиши мумкин:

$$P_{ай.м} = \frac{ТСЯФ \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})}; \quad P_{ай.д} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})}$$

Бу ерда: Ай.М - ўртача айланма мабла^{1/4}лар суммаси;

$\bar{З}$ - ўртача товар заҳиралари суммаси.

- ишчи-ходимларни рентабеллиги (Ри.х) ва даромадлиги (Ри.д), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни ўйидагича аниқлаш тавсия қилинади:

$$P_{и.х} = \frac{УФ}{Х}; \quad P_{и.д} = \frac{ЯД}{Х}$$

Бу ерда: $\bar{Х}$ - ходимларни йиллик ўртача сони, киши.

- муомала харажатларини рентабеллиги (Мх.р):

$$M_{х.р} = \frac{ТСЯФ \cdot 100}{Мх}; \text{ Бу ерда: } Мх - \text{ муомала харажатлари суммаси.}$$

- иш заҳи фондини рентабеллиги (Их.ф.р.) коэффициентда ёки %.

Булар тегишлича ўйидагича ҳисобланади:

$$I_{х.ф.р} = \frac{УФ}{И_{х.ф}}; \quad I_{х.ф.р} = \frac{УФ \cdot 100}{И_{х.ф}}$$

Фойда корхонанинг натижавий кўрсаткичи бўлганлиги сабабли унга кўп сонли ташқи (савдога боғлиқ бўлмаган) ва ички омиллар таъсир қилади.

Ташқи омилларга ўйидагиларни киритиш мумкин:

- сиёсий барқарорлик;
- иқтисодийнинг ҳолати;
- демографик ситуация;
- бозор конъюктураси, жумладан истеъмол товарлари бозори;
- инфляция даражаси;
- кредит бўйича банк фоизлар;
- баҳони мидори;

- тарифлар, тўловлар ва бадаллар миқдорлари.

Ички омилларга қўйидагилар киради:

- савдо устамалар миқдори (сотишдан олинган даромад);
- муомала харажатлари миқдори;
- товарларни силжитиш каналлари;
- меҳнат унумдорлиги;
- товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва маротабаларда);
- қўз маблағларининг миқдори;
- асосий фондлардан ва айланма маблағлардан самарали фойдаланиш ва бошқалар.

13.2.3. Фойда ва рентабелликнинг таълили

Фойда ва рентабелликни таълил қилишда унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олиш зарур. Ушбу мақсад ва вазифаларга эришиш учун таълил жараёнида қандай қўрсаткичлардан фойдаланиш ва уларни қўрганиш кераклигини аниқлаб олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга (13.2.2-параграфга қаралсин).

Фойда ва рентабеллик ҳам қандай ҳўжалик субъектининг, жумладан савдо фаолиятининг молиявий натижаси эканлигидан келиб чиқсак, уларни таълилини асосий мақсади савдо корхона (шаҳобча)ларининг ҳисобот йилидаги ҳўжалик фаолиятининг молиявий натижасини баҳолашдан иборатдир.

Ҳам қандай ташкилий-ҳўуҳий шаклдаги ҳўжалик субъектлари фойдани максималлаштиришга интилади. Чунки фойда орқали фаолиятни инвестициялаштириш, қўз-қўзини молиялаштириш, мулкдорларни мулкани оширилиши, корхонани тўлов қўбилиятини мустаҳкамлаш ва бошқа масалалар ҳал қилинади.

Та³лил жараёнида ушбу ма^осадга эришиш учун ^оуйидаги вазифаларни бажариш зарур бўлади:

- ³исобот йилида режага нисбатан фойда ва рентабеллик кўрсаткичларида ^оандай ўзгаришлар рўй берганлигини ани^олаш;
- ³исобот йили кўрсаткичларини ўтган йиллар, бош^оа ра^ообатдош корхоналар, худуд, республиканинг кўрсаткичлари билан солиштирган ³олда уларни ўзгариш тенденцияларини ба³олаш;
- фойда ва рентабелликка таъсир ^оилган омилларни ўрганиш ва ба³олаш;
- фойдани таркибини ўзгаришига ба³о бериш, уни турлари бўйича ўзгариш тенденцияларини ба³олаш;
- фойда ва рентабелликни ошириш йўллари ани^олаш, чора-тадбирлар ишлаб чи^оиш;
- фойдани та^осимланишини ўрганиш, шу билан бир ^оаторда жамланган фойдани ўзгариш тенденцияларини ба³олаш, резерв капитални ³олатини ба³олаш, акциядорларни дивидендлари ^оандай ³олатда ўзгариши каби жараёнларни ба³олаш. Чунки бу жараёнлар корхонанинг келажак фаолияти самарасига сезиларли даражада билвосита таъсир ^оилади.

Фойда ва рентабелликни та³лил ^оилиш жараёнида ю^ооридагилардан таш^оари даромадлар ва харажатларни ўзгариш тенденциялари комплекс ўрганилиб, уларга ³ам ба³о берилади.

Бундай та³лилда корхона ресурсларини ишлатилиши самарадорлигига ³ам ба³о бериш зарур бўлади.

Фойда ва рентабелликни та³лили биз 13.2.1 ва 13.2.2-параграфларда келтирган кўрсаткичларни ани^олаш, фойда ва рентабелликка таъсир ^оилувчи омиллар, шарт-шароитлар тў¹/₄рисидаги маълумотларни тўплаш ³амда уларга ишлов беришдан бошланади.

Молиявий натижалар тў¹/₄рисидаги ³исобот (2-сонли шакл)да келтирилган кўрсаткичлар бўйича режанинг бажарилишини ани^олаш ва ўтган йилларга (камида уч йил) нисбатан ўзгариш суръатларини та³лил ^оилиш учун ^оуйидаги жадвални (13.2.3.1) тавсия ^оиламиз.

Ушбу жадвал маълумотларини ³исоб-китоб ^оилгандан кейин биз ю^оорида келтирган рентабеллик к^срсаткичларини ало³ида жадвалда ³исоблаш, к^срсаткичларга ба³о бериш, уларга таъсир ^оилган омиллар таъсир ми^одорини ³исоб-китоб ^оилиш, хулоса ва таклифлар ишлаб чи^оиш лозим.

Фойдани та³лил ^оилишда уни та^осимланишига ³ам ало³ида эътибор ^оаратиш, уни к^срсаткичларини жадвалга солиб, режага нисбатан, ^стган йилларга нисбатан ^сзгариш ми^одорини, суръатларини ³исоблаш, ба³олаш зарур бўлади.

²исобот йилидаги соф фойда та^осимланиши ёки та^осимланмай ^оолиши мумкин. Бундай та^осимотни амалга ошириш корхонанинг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита бо¹/₄ли^о бўлади.

Масалан, акциядор жамиятларда, хусусий корхоналарда, ^осшма корхоналарда фойдани та^осимланиши устави ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чи^{оо}ан ³олда, таъсисчилар йи¹/₄илишининг ^оарорига асосан амалга оширилади.

13.2.3.1-жадвал

Молиявий натижаларни _____ йилларга та³лили

Т/р	Кўрсаткичлар	ўтган йиллар			исобот йили		а ² и ⁰ ийси режага нисбатан		ўтган йилларга нисбатан ўзгариши					
		X ₁	X ₂	X ₃	режа	а ³ и ⁰ - ий	фар ⁰ и (+;-)	%	сўмда			%		
									X ₃	X ₂	X ₁	X ₃	X ₂	X ₃
1.	Ма ³ сулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум (товар айланиши)													
2.	Сотилган ма ³ сулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннари (сотилган товарларни сотиб олиш ба ³ осида)													
3.	Ма ³ сулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг сотишнинг ялпи даромади (зарари) суммаси (1-2)с.													
	Товар айланишига нисбатан, %													
4.	Давр харажатлари, жами: суммаси (4,1+4,2+4,3+4,4)													
	Товар айланишига нисбатан, %													
	Шу жумладан:													
	4.1.Сотиш харажатлари													
	4.2.Маъмурий харажатлар													
	4.3.Бош ⁰ а операцион харажатлар													
	4.4. Келгусида соли ⁰⁰ а тортиладиган базадан чи ⁰ ариладиган исобот даври													

	харажатлари													
5.	Товарларни сотишдан олинган фойда: суммаси (3-4).													
	Товар айланишига нисбатан, %													
6.	6.1.Асосий фаолиятнинг бош ^а даромадлари 6.2. Асосий фаолиятнинг бош ^а харажатлари													
7.	Асосий фаолиятнинг фойдаси (3- 4+5)													
8.	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (8,1+8,2+8,3+8,4+8,5), шу жумладан													
	8.1.Дивидендлар шаклидаги даромадлар													
	8.2.Фоишлар шаклидаги даромадлар													
	8.3.Узо ^о муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар													
	8.4.Валюта курси фар ^о идан даромадлар													
	8.5.Молиявий фаолиятнинг бош ^а даромадлари													
9.	Молиявий фаолият бўйича харажатлар (9,1+9,2+9,3+9,4) шу жумладан:													
	9.1.Фоишлаш шаклидаги харажатлар													

	9.2.Узо ^о муддатли ижара (лизинг) б ^с йича фойзлар шаклидаги харажатлар													
	9.3.Валюта курси фар ^о идан зарарлар													
	9.4.Молиявий фаолият б ^с йича бош ^о а харажатлар													
10.	Умумх ^с жалик фаолиятнинг фойдаси (зарари) (7+8-9)													
11	Фав ^о улотдаги фойда ва зарарлар													
12.	Даромад (фойда) соли ^{1/4} ини тулагунга ^о адар фойда (зарар) (10 ±11)													
13.	Даромад (фойда) соли ^{1/4} и (ялпи даромад соли ^{1/4} и)													
14.	Фойдадан бош ^о а соли ^о лар ва йи ^{1/4} имлар													
15.	² исобот даврининг соф фойдаси (зарари): суммаси (12-13-14).													
	Товар айланишига нисбатан, %													
16.	Ба ³ олар индекси ¹													

¹ Статистик муассасалар, марказий банк маълумоти ёки эксперт кузатиш натижалари б^сйича

Соф фойдани та^осимоти ^оуйидагиларда ^сз ифодасини топади:

- таъсисчиларга дивиденд (фоиз) к^сринишида та^осимланган соф фойда суммаси;

- корхонанинг резерв капиталга ажратма суммаси;

- та^осимланмай ^оолган фойдани ^стган йиллар жамланган фойдасига ^осшилган сумма (жамланган фойда ^зисобига).

Ушбу к^срсаткичларни и^отисодий й^сналтирилиши мо^зиятидан келиб чи^оиб, уларни ^сзгариш суръатларига ало^зида ба^зо бериш керак.

Фойда даромадлар ва харажатлар тафовутидан шаклланган к^срсаткич бўлганлиги сабабли, уни нисбий к^срсаткичи рентабелликни ошириш й^слларини ани^олаш даромадни ошириш ва харажатларни ^оис^оартириш тадбирларидан келиб чи^оиш зарур.

Ю^ооридагилардан келиб чи^оиб, рентабелликни ошириш й^слларини ани^олаймиз.

Уларга ^оуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Товар айланиши ^зажмини ошириш ва ассортиментини такомиллаштириш.
2. Товарларни силжитиш б^с1/4инлари ^оис^оартириш.
3. Товар айрибошлаш тезлигини таъминлаш (кунлар ва маротаба ^зисобида).
4. Муомала харажатларини тежамкорлик билан сарфлаш.
5. Мавжуд ресурслардан (моддий, ме^знат ва молиявий) самарали фойдаланиш.
6. Савдони янги технологияларини жорий ^оилиш ва бош^оалар.

Фойдани оширишни асосий й^сли даромадларни оширишдир.

Савдо фаолияти даромадларини ошириш й^сллари даромадлар турларидан ва моддаларидан келиб чи^оиб, уларни шаклланиш манбалари ва уларга таъсир этувчи омиллардан келиб чи^оиб белгиланиши зарур.

Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан товарлар айланиши ^зажми, таркиби ва ассортименти, уларга ^срнатилган савдо устамаси даражаси

³амда товарларни келтиришдаги иштирокчилар ва ра°обатбардош ба³онинг ми°доридан бо¼ли°. Бу кўрсаткичларни у ёки бу томонга ўзгариши даромадни ортишига ёки камайишига олиб келади.

Асосий фаолиятдан олинган бош°а адромадлар ми°дори корхонада мавжуд асосий фондлар, уларни ишлатилмаётганлиги, сотиш имконияти, номоддий активларни сотишни ташкил °илишдан бо¼ли°.

Мавжуд, талаб °илиб олинмаган жазо, жарима ва бо°имандаларни ўз ва°тида °айтариб олиш тадбирларини кўриш ва бош°алар.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларни ошириш учун савдо корхонаси мулки бўлган нау-хау, лицензия, компьютер дастурларидан самарали фойдаланиш, уларни ижарага бериш ёки сотиш чораларини кўриб чи°иш.

Бош°а корхоналар акцияларини сотиб олиш ор°али дивидендлар ишлаш каби фаолиятларни юритиш.

Барча даромадлар турлари бўйича уларни ошириш йўллари ахтарганда, бош°арув со³асида ю°ори малакали кадрлардан фойдаланиш, рационал °арорлар °абул °илиш, фан техника юту°ларидан т¼¼ри фойдаланиш каби тадбирлар кўрилиши ма°садга мувофи°дир.

Муомала харажатлардан тежамли фойдаланиш, унинг таркибида норационал харажатларга йўл °ўймаслик савдонинг сотишдан олган фойдасини оширишга олиб келади.

Умуман фойдани ми°дори хўжалик фаолиятни ташкиллаштиришда самарали °арорлар °абул °илиш, ра³барлар ва ходимларни тадбиркорлиги, касбий ма³орати, малакаси каби омиллардан³ам анча бо¼ли°дир.

13.2.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш

Фойда³ар °андай хўжалик юритиш шаклидан °атъий назар, жумладан бозор и°тисодиёти шароитида му³им а³амиятга эга. У хўжалик фаолиятини самарадорлигини кўрсаткичи бўлиши билан бир °аторда корхоналарни,

жамиятни и^отисодий тара^оиётига асос солади ва инновация жараёнини молиялаштиришни ³ам таъминлайди.

Фойда ҳаёжалик фаолиятини натижаси бўлиш билан бирга унривожлантиришга шарт-шароит яратади. Чунки фойда барча ҳаёжалик фаолияти тара^оиётини таъминловчи янгиликлар, ихтироларни жорий ^оилишга имконият яратадиган манбадир.

Жамиятни барча ҳаёжалик субъектлари каби савдо ³ам ҳз мулкларини тўлдириш, асосий фондларга капитал мабла¹/₄ларини молиялаштириш, доимо янгиликлар, ихтироларни жорий ^оилиш масаласини ^оис^оа муддатда ³ал ^оила олмайди. Мабла¹/₄ларни жам¹/₄ариш учун ва^от керак, и^отисодий ва молиявий шарт-шароит яратилиши зарур.

Ушбу ³олат корхоналарни, барча турдаги ҳаёжалик субъектларини, ^оолаверса худудни ва жамиятни молиявий имкониятларини жорий ва стратегик режалаштирилишини талаб ^оилади. Савдо корхона (шаҳобча)лари учун ³ам ю^оорида келтирилагн ³олатлардан келиб чи^оиб, фойдасини ^оис^оа муддатларга режалаштириши ва келажакка прогнозлаштириши объектив заруриятдир.

Фойда тў¹/₄рисидаги маълумотлар корхоналар учун ҳаёжалик фаолияти келажagini белгилаш учун му³им манба бўлиб ³исобланади.

Фойдани режалаштириш ва прогнозлаштиришда ^оуйидаги маълумотлар асос бўлиб ³исобланади:

Биринчидан, корхонани даромадини, муомала харажатларини умумий ³ажми ва моддалари бўйича; фойдасини ва тегишли бўлган бош^оа кўрсаткичларини ўтган даврга та³лили натижалари.

Иккинчидан, даромадларни барча турларини, муомала харажати^{ни} ³ажми ва моддаларини, ретабелликни барча кўрсаткичларини ўзгариш суръатлари (тенденциялари)ни ўрганиш натижалари.

Учинчидан, товар айланиши ³ажми ва ассортименти, товар таъминоти товар гуру³лари ва манбалари бўйича режалар ва прогноз маълумотлари.

Тўртинчидан, савдо устамалари тўртинчидаги маълумотлар.

Бешинчидан, мўлжалланган даврга баҳолар, солиқлар, зар хил тўлов тўртинчидаги маълумотлар.

Олтинчидан, муомала харажатларини прогнози.

Еттинчидан, келажакда корхонани ўз айланма маблағлари майдори, асосий фондларни янгилаш, реконструкция қилиш тўртинчидаги прогноз маълумотлари ва бошқалар.

Фойдани унинг таркибий турлари, яъни товарларни сотишдан олинган ялпи фойда, асосий фаолиятдан қўрилган фойда, умумхўжалик фаолиятдан қўрилган фойда, солиқ тўлангунгача олинган фойда ва йилнинг соф фойдаси бўйича алоҳида ҳисоб-китоблар қилиниб, алоҳида режалаштирилиши ва прогноз қилиниши лозим.

Юқоридагилар фойдани режалаштириб қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришда қандай маҳсад назарда тутилади?

Асосий маҳсад корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган майдордаги фойдага эришиш. Ушбу маҳсад қандай таъминланади деган савол табиий тўғилади.

Унга эришиш учун корхона аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли товарларни сотилиши ва истеъмол қилиниши учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишидан боғлиқдир. Шундай қилиб фойдани режалаштириш маҳсадини иккинчи томони намоён бўлади.

Ушбу маҳсадларга эришиш учун фойдани режалаштиришда қуйидаги вазифалар қўйилиши шарт.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

- асосий маҳсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ўқояларини аниқлаш;

- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакка башорат қилиш;

- фойдага бевосита таъсир оилувчи омиллардан келиб чиѓиб, корхонани безарарлик нуотасини аниолаш;

- бозор иотисодиѓти шароитида барча ресурслардан оилона, рационал фойдаланиш, харажатларни тежамлигини, натижаларини оптималлигини таъминлаш;

- режани бозор конъюктураси ѓзгариш этимолларига мѓлжалланган альтернатив вариантларини тайѓрлаш;

- ишлаб чиарилган олда абул илинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора-тадбирларни белгилаш ва назорат илиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир анча усуллардан фойдаланиш тавсия илинади. Улар аторига уйидагиларни киритиш мумкин:

- даромадлар ва харажатлар баланси;
- техник-иотисодий исоб-китоб усули;
- тажрибавий-статистик усули;
- безарарлик нуотасини аниолаш усуллари;
- эластиклик коѓффициентларини оллаш усули;
- иотисодий-математик усуллар (корреляция ва регрессия усуллари).

Баланс усули амалиѓтда энг кенг олланиладиган усуллардан бири бѓлиб, унда баланснинг чап исмида савдо корхонасининг барча даромадлари миодори келтирилади, ѓнг исмида харажатларнинг барча турлари миодори ва корхонанинг фойдаси кѓрсатилади. Баланс таркибини уйидаги шаклда тузишни тавсия илиамиз.

13.2.4.1-чизма.

Савдо корхонасининг даромадлар, харажатлар ва фойдаси баланси

(минг сѓм)

Даромадлар	Сум- ма	Харажатлар ва фойда	Сум- ма
1. Сотишдан олинган даромадлар		1. Сотиб олиш баосига киритилган харажатлар	

2. Асосий фаолиятдан олинган бош ^о а даромадлар		2. Давр харажатлари	
3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар		2.1. Сотиш харажатлари	
4. Фав ^о улотда даромадлар		2.2. Маъмурий харажатлар	
		2.3. Бош ^о а операция харажатлари	
		3. Келгуси давр харажатлари	
		4. Муддати узайтирилган харажатлар	
		5. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар	
		6. Молиявий фаолиятга доир харажатлар	
		6. Фав ^о улотдаги харажатлар	
Ялпи даромад (баланс)		Жами харажатлар	
		Соли ^о тўлангунча фойда	
		Харажатлар ва фойда суммаси (баланс)	

Техник-и^отисодий ³исоб-китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни ани^олашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани ало³ида турларини ани^олашда ишлатилади.

Фойдани ало³ида турларини ани^олаш усуллари:

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи фойда (ТСЯФ)

$$\text{ТСЯФ} = \text{ЯД} + \text{Б}^{\circ} - \text{Мх}$$

Бунда: Б^о - бюджетдан ^оопланмалар;

Мх – муомала харажатлари.

2. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда (АФФ)

$$\text{ТСЯФ} + \text{БД} - \text{БЗ};$$

Бунда: ДХ-давр харажатлари;

БД,БЗ-тегишлича асосий фаолиятдан олинган бош^оа даромадлар ва зарарлар

3. Хўжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ)

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ};$$

Бунда: МД,МХ-тегишлича молиявий фаолиятдан даромадлар ва харажатлар

4. Соли^о тўлангунгача олинган фойда (СТФ)

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФП} + \text{ФЗ};$$

Бунда: ФП,ФЗ-тегишлича фавкулотда фойда ва зарар

5. Соф фойда (СФ)

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ЯСТ} - \text{ММС};$$

Бунда: ЯСТ – ялпи соли^о тўлови;

ММС – мол-мулк соли^{1/4}и.

Безарарлик ну^отасини ани^олаш ор^оали фойдага таъсир ^оилувчи омиллар ³исобидан ^оанча ми^одорида соф фойдага эришиш мумкинлиги ани^оланади. Унинг учун ^оуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \quad BH = \frac{\frac{ДХ}{УХ}}{1 - \frac{УХ}{ЧТА}};$$

Бунда: ДХ – доимий харажатлар (муомала харажатларини ^озгармас ^оисми;

УХ – савдо корхоналарнинг ^озгарувчан харажатлари

ЧТА – чакана товар айланиши.

$$2. \quad BH = \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{\frac{ЧТА}{Д}};$$

Бунда: Д – даромадлар.

$$3. \quad BH = \frac{ЧТА \cdot ДХ}{ЧТА - УХ};$$

Эластиклик коэффициенти фойдага таъсир ^оилувчи омилларнинг 1 % ^озгариши фойдани ^оанча фоизга ^озгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич ^отган йиллар маълумотларини та³лил ^оилиш ор^оали ³исоб-китоб ^оилинади ва режалаштирилган йилга таъсир ^оилувчи омилни ^озгариш ми^одorigа коэффициентни кўпайтириш ор^оали фойдани ^озгариш даражаси ани^оланади.

Эластиклик коэффициентини умумий кўриниши ^оуйидаги формулада намоён бўлади.

$$K_{\varepsilon} = \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y};;$$

Бунда: Y – фойданинг ми^одори;

X – таъсир ^оилувчи омилнинг ми^одори.

Фойданинг ΔY ми^одори « ΔY » унга таъсир ^оилувчи омилнинг « ΔX » ΔX ми^одорига нисбатан ^оандай даражада ΔY ми^одори к^орсатади. Уни ³исоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар бо¹/₄ли^олик т¹/₄ри чизи^оли б^олса $y=a+bx$, унда $K_x = b \cdot \frac{X}{Y}$; »в» - регрессия ко^оэффициенти уни ю^орида келтирилган тенглама ор^оали ани^олаш мумкин б^олади.

Фойдани режалаштиришда и^отисодий математик усуллардан ³ам кенг фойдаланиш мумкин б^олади, агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд б^олса, масалан к^оп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойда ва рентабелликни режалаштириш унинг муддатига ^оараб узо^о муддатларга (5 йилдан ю^ори), Δ рта муддатга (1 йилдан 5 йилга) ва ^оис^оа муддатга (1 йилгача) ишлаб чи^оилади.

Фойдани ми^одори ани^олангандан кейин рентабеллик к^орсаткичлари ани^оланади.

13.2.5. Савдо корхоналарининг ижтимоий-и^отисодий самарадорлигини мо³ияти ва а³амияти

И^отисодиётнинг барча тармо^оларида, со³аларида, жумладан савдода ³ам Δ з фаолиятининг самарадорлигини ошириш улар тара^оиётининг асосий омилидир.

Самарадорлик натижа деган маънони англатади. Ижтимоий-и^отисодий самарадорлик – чегараланган ресурслардан ^оилона, тежамли фойдаланган ³олда эришилган натижани, яъни савдода а³олининг истеъмол

даражасини юксалтириш ор^оали тегишли рентабелликка эришишни англатади.

Савдонинг ижтимоий-и^отисодий самарадорлиги унинг пировард ма^осад натижасида ёз ифодасини топади.

Самарадорлик умуман олганда «натижавийлик» мазмунини билдиради. ^аандайдир бир натижага эришиш экстенсив ва интенсив омилларни ^оллаш асосида эришилади.

Савдода ушбу йёналишларни ^оуйидаги чизмада ифодалаш мумкин.

²ар ^оандай тармо^ода, жумладан савдо со³асида тара^{оо}иётни таъминлашда ю^оорида келтирилган экстенсив ва интенсив омиллардан оптимал фойдаланиш зарур.

Савдони стратегик ривожланишини белгилашда, уни самарадорлигини ошириш йёналишларини прогнозлашда назарий жи³атдан ^оуйидаги самарадорликни ошириш моделлардан фойдаланишни тавсия ^оиламиз.

I – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \min.$

II – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \text{const}.$

III – модел $Q = \text{const}; Mx \rightarrow \min.$

IV – модел $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \max,$ агар $\Delta Q > \Delta Mx$ бўлса

Бу ерда: Q – фаолиятни ³ажмий кўрсаткичи (ТА) ёки молиявий

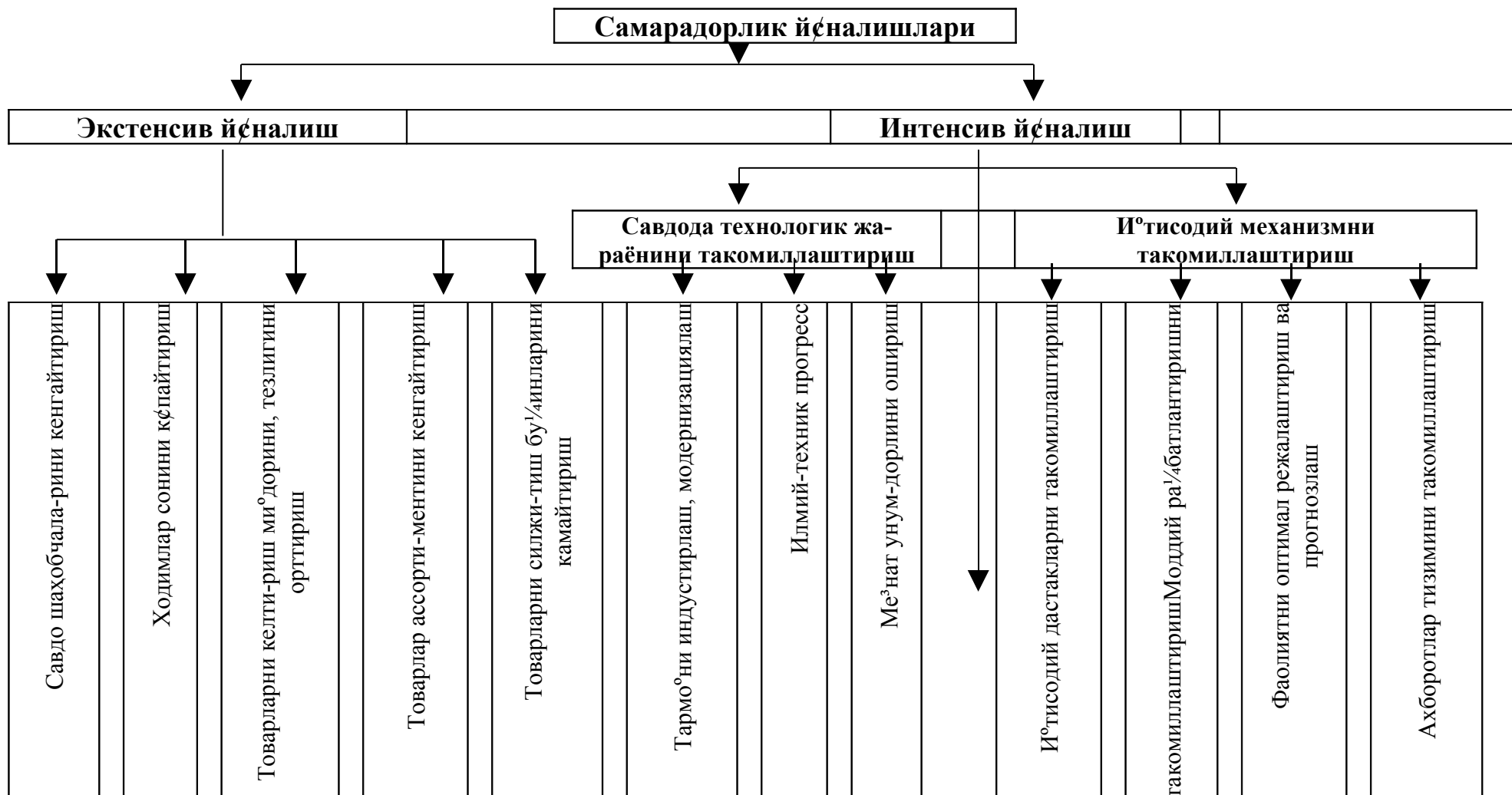
натижа – даромад ёки фойда;

Mx – муомала харажатлари

const - ёзгармаслик;

Δ - ^оёшимча ёзгариш ми^одори.

Савдо фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари

Ушбу моделлардан савдони ривожлантириш режалари ёки прогнозлари вариантларини солиштиришда фойдаланиш мумкин.

Савдо фаолияти маъсидан бири бўлмиш талаб ва таклифни мувофиқлаштириш нуъати назаридан келиб чиқилса, уни ривожлантириш модели қуйидагича моделларда ифодаланиши керак.

I – модел $TA_i < AT_i$ бўлса $TA_i - AT_i = IM_i$. бунда $IM_i > EK_i$

II – модел $TA_i > AT_i$ бўлса $AT_i - TA_i = EK_i$. бунда $IM_i < EK_i$

III – модел $TA_i = AT_i$ бўлса $IM_i = EK_i$ бўлади.

Бу ерда: $TA_i - i$ - *товар гуруҳи бўйича чакана товар айланиши;*

$AT_i - i$ – *товар гуруҳига аъолини талаби;*

$IM_i - i$ – *товар гуруҳи бўйича товарларни импорти;*

$EK_i - i$ – *товар гуруҳи бўйича товарларни экспорти.*

Ушбу қўрсаткичлар худуд, республика миёсида суммалаштирилади.

Савдони асосий маъсади бир томонидан, аъолининг истеъмол товарларга бўлган талабини ҳар томонлама қидириш бўлса, иккинчи томонда ҳз фаолиятидан тегишли фойда (даромад) олишдир. Маъсаднинг биринчисига эришиш натижасида савдо корхоналари ижтимоий самарадорликга эришади. Иккинчисида иқтисодий самарадорлигини оширишни таъминлайди. Иқтисодий самарадорликнинг мезони харажатлар билан белгиланади.

Савдо жараёнида моддий, меънат, молиявий ресурслар сарфланади ва унинг натижасида маълум ҳажмда товар айланиши ва хизматларга эришилади ва фойда (даромад) яратилади. Шу сабабли савдонинг иқтисодий самарадорлигини ошириш жамият манфаатини таъминлаш, аъолини талабини, қондириш, такрор ишлаб чиқариш жараёнини тезлаштириш каби натижаларни ҳам беради.

Унинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг аъамияти юқоридагилардан келиб чиқади.

Савдонинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда унинг умумий фаолиятига баъо бериш ва унда сарфланган барча ресурсларни алоқида-алоқида самарасини аниқлаш муҳим аъамият касб этади. Ушбу масалалар дарсликнинг тегишли мавзуларида ёритилган.

Таянч иборалар: Фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безарарлик ну^отаси, эластиклик коэффиценти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни а³амиятини ёритиб беринг.
2. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда ^оандай маълумотлардан фойдаланилади.
3. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни ма^осади нималардан иборат?
4. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда ^оандай вазифалар ³ал ^оилинади?
5. Фойдани режалаштиришда ^оандай усуллардан фойдаланилади?
6. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
7. Техник-и^отисодий ³исоблар усули ^оандай ва ^оайси ³олда ишлатилади?
8. Безарарлик ну^отаси ^оандай ани^оланади?
9. Эластиклик коэффицентини мо³иятини ёритинг.
10. Савдода самарадорликни мо³иятини ёритиб беринг.

14-боб. Оммавий овқатланиш ва уни ташкилий иқтисодий тавсифи.

14.1. Оммавий овқатланишни моҳияти, функциялари ва вазифалари.

14.2. Оммавий овқатланишни иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.

14.3. Оммавий овқатланишни ташкилий шакллари ва корхоналарининг турлари.

14.4. Оммавий овқатланиш корхоналарини кўрсаткичлари.

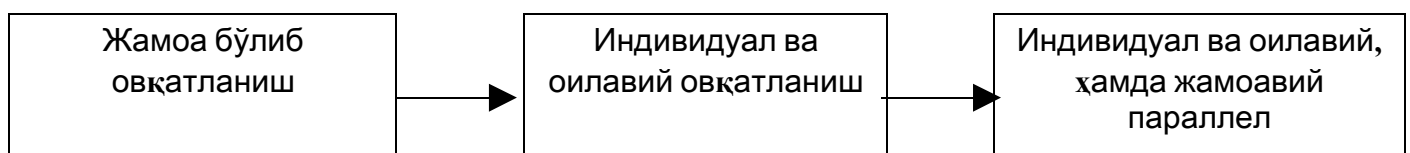
14.1.Оммавий овқатланишни моҳияти, функциялари ва вазифалари.

Жамиятда бутун жонзотни тириклиги, улар организми талаб қилган озуқаларни истеъмол қилиш билан таъминланади.

Инсон яралгандан тортиб унинг биринчи эҳтиёжи озиқ-овқат бўлиб, у бор имкониятини табиатда мавжуд озиқаларни топишга ва уларни истеъмол қилишга йўналтирган.

Озиқани топиш, уни истеъмолга тайёрлаш инсоният тараққиётидаги бирламчи ишлаб чиқариш жараёни бўлиб, уни асосида иқтисодий муносабатлар шакллана бошлаган. Ушбу жараённи бошланғич даври ибтидо жамиятида даври озуқаларни жамоа бўлиб топиш, тайёрлаш ва истеъмол қилишдан бошланган. Аста -секин тараққиёт озиқ -овқат махсулотларини тайёрлаш ва истеъмол қилишни индивидуаллашишига олиб келган ва оилавий, уй (хужра) шароитда озиқ-овқатларни тайёрлаш ва истеъмол қилишга олиб келган. Уларни топиш ва тақсимлаш эса жамоатчилик асосида бажарилган.

Тараққиётни кейинги босқичларида жамоавий овқатланишга эҳтиёж туғилган, оммавий овқатланиш махсус тармоқга айланиш жараёни бошланган. Шундай қилиб овқатланиш жараёни ижтимоий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ижтимоийлашиши ва ихтисослашиши натижасида қуйидаги тарзда ривожланган:

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳар қандай жамиятда, уларни ижтимоий-иқтисодий шаклларида катъий назар инсонларни овқатланиш жараёнини ташкилий жиҳатдан икки хил шаклга ажратиш мумкин:

I Уй шароитида, яъни индивидуал ёки оилавий.

II Жамоатчилик асосида, яъни оммавий овқатланиш.

Жамоавий овқатланиш ижтимоий меҳнат тақсимоли натижасида, ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириш, ҳаётда ҳар хил тармоқларни вужудга келиши натижасида, бундай хизмат турига объектив эҳтиёжларни туғилиши сабабли алоҳида хизмат соҳаси сифатида келиб чиққан. Унинг оммавий тус олиши бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланишини бошланғич даврларига тўғри келади. Ушбу даврдан бошланиб оммавий (жамоавий) овқатланиш иқтисодиётнинг тармоғи сифатида шакллана бошлаган.

Оммавий овқатланиш тарихан товар айрибошлаш жараёнини бир тури сифатида қаралиб келинган, ҳозир ҳам у савдо соҳаси каби товар айрибошлаш жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. Лекин, оммавий овқатланиш соҳасидаги жараён савдодан тубдан фарқ қилади. Ушбу фарқлар улар бажарадиган ижтимоий-иқтисодий ва техник-технологик функциялардан келиб чиқади.

Оммавий овқатланишнинг яна бир хусусияти у нафақат савдодан, балки у ишлаб чиқаришдан ҳам фарқланади.

Савдонинг бажарадиган функциялари ушбу дарсликнинг биринчи бобининг 2.2.1 параграфида ёритилган.

Савдодан ва ишлаб чиқаришдан (озик-овқат саноати) фарқли оммавий овқатланиш соҳаси қуйидаги ижтимоий-иқтисодий ташкилий – иқтисодий ва техник-технологик функцияларни бажаради. Унинг айрим функциялари савдога, айримлари эса ишлаб чиқаришга мос келади ва улардан фарқланадиган функцияларни ҳам бажаради.

Оммавий овқатланиш соҳаси такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча фазаларида иштирок этади.

Яъни:

- ишлаб чиқариш;
- тақсимот;
- айрибошлаш;
- истеъмол:

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча) лари ишлаб чиқариш фазасида озиқ-овқат махсулотларини тайёрлаш (ишлаб чиқариш) функциясини бажаради.

Уларни тақсимот функцияси аҳолини пулсиз ёки имтиёзли овқатлар билан таъминлаш жараёнида намоён бўлади. Уларга шифохоналар; боғчалар; санаториялар; интернатлар; дам олиш уйлари; куролли кучлар соҳасида; айрим хўжалик субъектларида (бепул овқат тарқатиш ишлатилса); ишсизларни овқат билан таъминлашда (бу тартиб чет эл амалиётида мавжуд)

Айрибошлаш жараёнида оммавий овқатланиш соҳаси биринчидан, товар айрибошлаш шакли сифатида олди – сотди жараёнида иштирок этади ва товарлар қийматини айрибошлаш функциясини бажаради;

иккинчидан, иқтисодиёт тармоғи сифатида товарларни ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга етказиш функциясини бажаради.

Истеъмол фазасида иштироки тайёр овқатларни ишлаб чиқариш жойларида истеъмол қилинишини таъминлаш функциясини бажаришда намоён бўлади.

Оммавий овқатланиш соҳаси бозорини барча элементларини функцияланиш жараёнида қатнашиб, қуйидаги ташкилий-иқтисодий функцияларни ҳам бажаради;

- таклифни ўрганиш;
- талаб ва эҳтиёжни ўрганиш;
- баҳони шакллантириш;
- товарлар рекламасини ташкил қилиш;
- шартномалар тузиш ва буюртмалар бериш.

Оммавий овқатланиш соҳасини техник-технологик функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- хом ашёни пиширишга тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш технологияси, маҳсулотни пишириш;
- тайёр маҳсулотни порцияларга ажратиш;
- тайёр маҳсулотни истеъмол қилиш жойига етказиш;
- товарларни хом ашё сифатида ишлаб чиқаришдан ва бошқа таъминотчилардан маҳсулот тайёрлаш жойларига (оммавий овқатланиш корхона(шаҳобча)ларига ташиб келишни ташкиллаштириш;
- хом ашё ва товарларни сақлаш.

Юқоридаги келтирилган функцияларни бажариш орқали оммавий овқатланиш иқтисодиётни бошқа тармоқларидан фарқланади ва у махсус иқтисослашган ва универсал функциялар бажарадиган ягона соҳа (тармоқ) ҳисобланади.

Ушбу соҳани такрор ишлаб чиқариш жараёнини барча функцияларида иштироки, уни жамиятни ижтимоий – иқтисодий ҳаётида фаол таъсир қилишни намоён қилади.

Оммавий овқатланиш соҳасини ривожлантириш қуйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилади.

Биринчидан, оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча) ларини типларини (аҳолини минталитетига мослаб) такомиллаштириш, уларни жоилашишини рационаллаштириш.

Иккинчидан, маҳсулотлар сифатини яхшилаш уларни рационал истеъмол сифатини илмий асосланган нормаларга мослаштириш.

Учинчидан, овқатларни истеъмол комплексига мослаштириш (ноҳорлик, тушлик, кечлик, тўй маросимлар ва ҳ.к.о.)

Туртинчидан, овқатланиш жараёнини эстетик –маданий жиҳатларини таъминланувчилар (истеъмолчилар) талабларига мослаш.

Бешинчидан, овқатланиш соҳасини индустриялаштириш, технологиясини такомиллаштириш, хизматини янги прогрессив усулларини жорий қилиш.

Олтинчидан, аҳолини менталитетидан келиб чиққан ҳолда хизматларни чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда такомиллаштириш кабилар.

14.2.Оммавий овқатланишни иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.

Оммавий овқатланиш соҳасини жамиятда ва иқтисодий ҳаётда тутган ўрни, аҳамияти жуда юқори.

Аввалам бор уни аҳолини озиқ-овқат маҳсулотига бўлган эҳтиёжини қондиришдаги аҳамиятини юқорилигини таъкидлаш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида ушбу фаолият янада ривож топди. Бу у билан ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга таъсир қилади.

Ўзбекистонда оммавий овқатланиш товар айланмаси 1995 йили 4,0 млрд сўм, 2000 йилда -52,9 ва 2006 йилда 97,2 млрд. сўмни ташкил қилган. 2006 йил 2000 йилга нисбатан 183,7% га, 1995 йилга нисбатан 24,3 баробар ортган. Бу албатта ҳақиқий баҳолардаги кўрсаткич бўлишига қарамай, аҳолини турмуш даражасини тез суръатларда ривожланаётганидан дарак беради.

Оммавий овқатланишни жамиятдаги роли тўғрисида гапирганда, унинг ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш жараёни, оддий уй, оилавий ёки индивидуал овқат тайёрлашга нисбатан самаралироқ кечишини таъминлашни эътироф этиш зарур. Буларга қуйдагиларни киритиш мумкин;

- озиқ-овқатларга бўлган эҳтиёжни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда, тез ва сифатли қондириш;
- оқилона ва рационал овқатланиш психологиясини шакллантириш;
- илмий асосланган килокалорияни истеъмол қилишни таъминлаш;
- истеъмол харажатларини камайтириш (аҳолини вақтини тежаш орқали) натижасида уларга дам олиш, соғлиқни мустаҳкамлаш, оилада

таълим–тарбия ишларига кўпроқ эътибор қаратиш ва бошқа ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал қилишга имконият яратиш ва бошқалар.

Оммавий овқатланиш жамиятда, иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятига биринчидан, ялпи ички маҳсулотни ва миллий даромадни ортишига қўшган ҳиссаси;

иккинчидан, ходимларни меҳнатга лаёқатлилиқ салоҳиятини ва уларни меҳнат унумдорлигини оширишга яратиб берадиган имкониятлари;

учинчидан, аҳолини бандлигини таъминлаш, янги иш жоиларини яратишдаги ўрни;

тўртинчидан, аҳолини пул даромадларини ошириши, уларни харид қобилиятини ортишига таъсири;

бешинчидан, моддий ва маънавий ресурсларни тежамли сарфлаш орқали озиқ-овқат ресурсларини ошириши. Уй шароитида озиқ-овқат маҳсулотларини тежамли ва рационал ишлатиш оммавий овқатланишдай ташкил қилинмайди. Уй шароитида ҳар бир оила овқат тайёрлаш учун камида 2-3 соат вақт сарфлаб, 4-5 кишини таъминлайди.

Бу республика миқёсида (оилани ўртача 5 киши дан деб ҳисобласак) $2678900:5=535780$ оилани (аҳолини сони 2007 йил бошида) ташкил қилган. Ҳар бир оила икки маҳал овқат пиширса, ўртача ҳар бир овқат тайёрлашга 2,5 соатдан ҳисобласак, бир йилда $535780 \cdot 2,5 \cdot 2 \cdot 365 = 977798500$ соат сарфлаши зарур бўлади. Ушбу иш оммавий шаклда ташкил қилинса, ҳар бир оммавий овқатланиш корхонасини ўртача хўрандаларни қабул қилиш имконияти (икки маҳал овқатланиш учун) 100 киши деб ҳисобланса, овқат тайёрлашга $2,5 \times 2 = 5$ соатдан сарфланганда умуман $(5 \times 2678900 / 100 \times 365) = 48889925$ соат сарфланади. Шундай қилиб, тахминан республика миқёсида бир йилда $(977798500 - 4888925) = 928908575$ соат иш вақти тежалади.

Оммавий овқатланишни ташкиллаштириш натижасида инсон меҳнати тежалади, уларга шароит яхшиланади, қанчалаб аёллар уй меҳнатидан озод

бўлади, озиқ-овқат маҳсулотлари ва моддий ресурслардан, газ, электроэнергия, ёқилғи кабилар тежалади.

14.3.Оммавий овқатланишни ташкилий шакллари ва корхоналарининг турлари.

Оммавий овқатланиш соҳасини ташкиллаштириш, уни ташкилий шакллари ва турлари, унинг қатор хусусиятларидан келиб чиқади:

- маҳсулотларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш, ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш, сотиб олган товарларни сотиш каби функцияларни мужассамлаштириши;

- овқатлар ва кулинар маҳсулотларни ҳар куни ўзгариб турувчи талабга қараб ассортиментини шаклланиши, уларни сақлаш ва сотиш муддатини қисқалигига қараб тайёрлаш;

- маҳсулотлар ассортиментини (овқатлар турлари) хизмат қилинаётган контенгентини хусусиятлари, талаби, уларни касбий, миллий, ёш бўйича таркибига, харид қилиш қобилиятига, меҳнат қилиш ва хаёт тарзига боғлиқлиги;

- уларнинг маҳсулотлари ва хизматига талабни ҳар соатда, кунда, мавсумларда ўзгариб туриши;

- ишлаб чиқариш, муассасалар, ўқув юртлари ва бошқа оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча) лари хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг

ишлаш вақтидан келиб чиқиб, уларга хизмат курсатиш. Масалан, шаҳарларда умум кирадиган ошхоналар, оилавий тантаналар, юбилейлар, байрам кечаларини ўтказишга мослашган, шифохона, дам олиш ва даволаниш муассасаларига мослашган, тез хизмат қилиш шаҳобчаларини ташкиллаштирилиши.

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)лар юқорида келтирилган хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда улар таъминланувчи контенгент, ишлаб чиқариш хусусияти, ишлаб чиқариш ассортименти, хизматлар хажми ва турларига қараб таснифланади. Уларни аломатларига (белгиларига) қараб ҳар хил типларга (турларга) таснифланиши 14.3.1 чизмада келтирилган.

14.3.1 – чизма

Оммавий овқатланиш корхоналарини таснифи

Т №	Аломатларни белгилари	Турлари
1.	Таъминланувчи контенгентига қараб.	1.1 Ташкиллашган контенгентларни таъминловчи (ишлаб чиқариш корхоналари, муассасалар, ўқув юртлари). 1.2 Умум кирадиган корхоналар
2.	Савдо-ишлаб чиқариш фаолияти тавсифига қараб.	2.1 харид қилувчи; 2.1.1 контенгентларга хизмат кўрсатмайди; 2.1.2 контенгентларга хизмат кўрсатувчи; 2.2 Тайёрловчи (булар маҳсулотларини ўзлари тайёрлайди ва харид қилувчилардан олинган ҳам маҳсулотларни қайта тайёрлайди ва аҳолига хизмат

		қилади).
3.	Ишлаб чиқариш асортименти бўйича.	3.1 Комплекс корхоналар (бу ҳар хил типдаги шаҳобчалар бирлашмаси). 3.2 Универсал корхоналар. 3.3 Ихтисослашган.
4.	Хизмат тавсифи ва иш ҳажмига қараб	4.1 Люкс категорияли. 4.2 Олий категорияли. 4.3 I категорияли. 4.4 II категорияли. 4.5 III категорияли.
	Ишлаш даврига қараб	5.1 Доимий 5.2 Мавсумий
5.	Жойлашиши ва ҳаракатига қараб	6.1 стационар. 6.2 ҳаракатдаги (автоошхона, вагон-ресторон, купе-буфет, авто-буфет ва бошқалар).
6.		

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сонли қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиши маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» да умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги турларга бўлинади;

Ресторан; вагон ресторан; бар; кафе; ёзги кафе; кафетерий; ошхона; чойхона; буфет ва кичик ошхона.

Ушбу типлар иқтисодиётда ўтказилаётган ислоҳотлар, жамиятни тараққиётга мос ҳолда такомиллашиши ва уларни янгилари вужудга келиши мумкин.

14.4 Оммавий овқатланиш корхоналарини кўрсаткичлари.

Оммавий овқатланиш корхоналарининг кўрсаткичлари уларнинг хусусиятлари (базарадиган функциялари)дан келиб чиққан ҳолда таснифланади.

Уларнинг асосий хажмий курсаткичлари бўлиб товар айланмаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори ҳисобланади.

Оммавий овқатланиш корхоналари товар айланмаси қуйидагилардан таркиб топади;

1. Чакана товар айланмаси жами, жумладан;

Сотиб олинган товарларни сотиш;

Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш (улгуржи товар айланмасидан ташқари);

Улардан;

Овқат (тушлик) маҳсулотини сотиш;

Чакана тармоқ орқали ўз маҳсулотини сотиш;

3.Бошқа оммавий овқатланиш корхоналарига ўз маҳсулотларини чиқариш (Улгуржи товар айланиши)

5. Ялпи товар айланиши (1+3)

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларини алоҳида ҳисоботи олиб борилади.

Булар тушлик маҳсулотлари, кулинар маҳсулотларга, кондитер маҳсулотлар ва яримфабрикатларга бўлинади.

Оммавий овқатланиш корхоналарида унинг фаолиятидан келиб чиққан ҳолда юқоридагилардан ташқари қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Ошхонадаги технологик жихозларни ишлаб чиқариш қуввати, овқатланиш хоналарини асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичлари оммавий овқатланиш корхоналарини сони ва улардаги ўтириш жойлари уларни моддий – техник базасини ишлатиш кўрсаткичлари ҳисобланади.

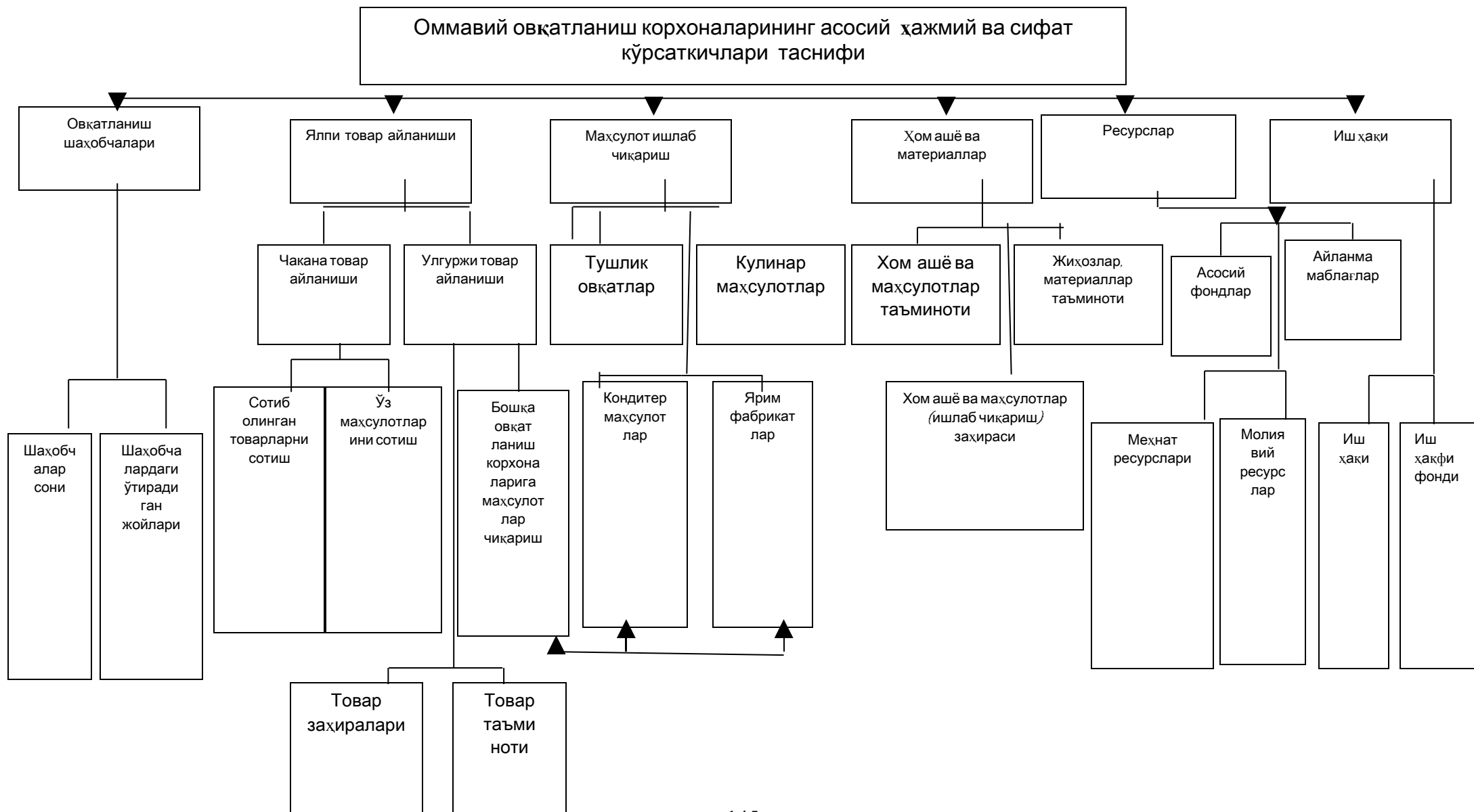
Айланма ва молиявий маблағлардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

Ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига таалукли кўрсаткичлар.

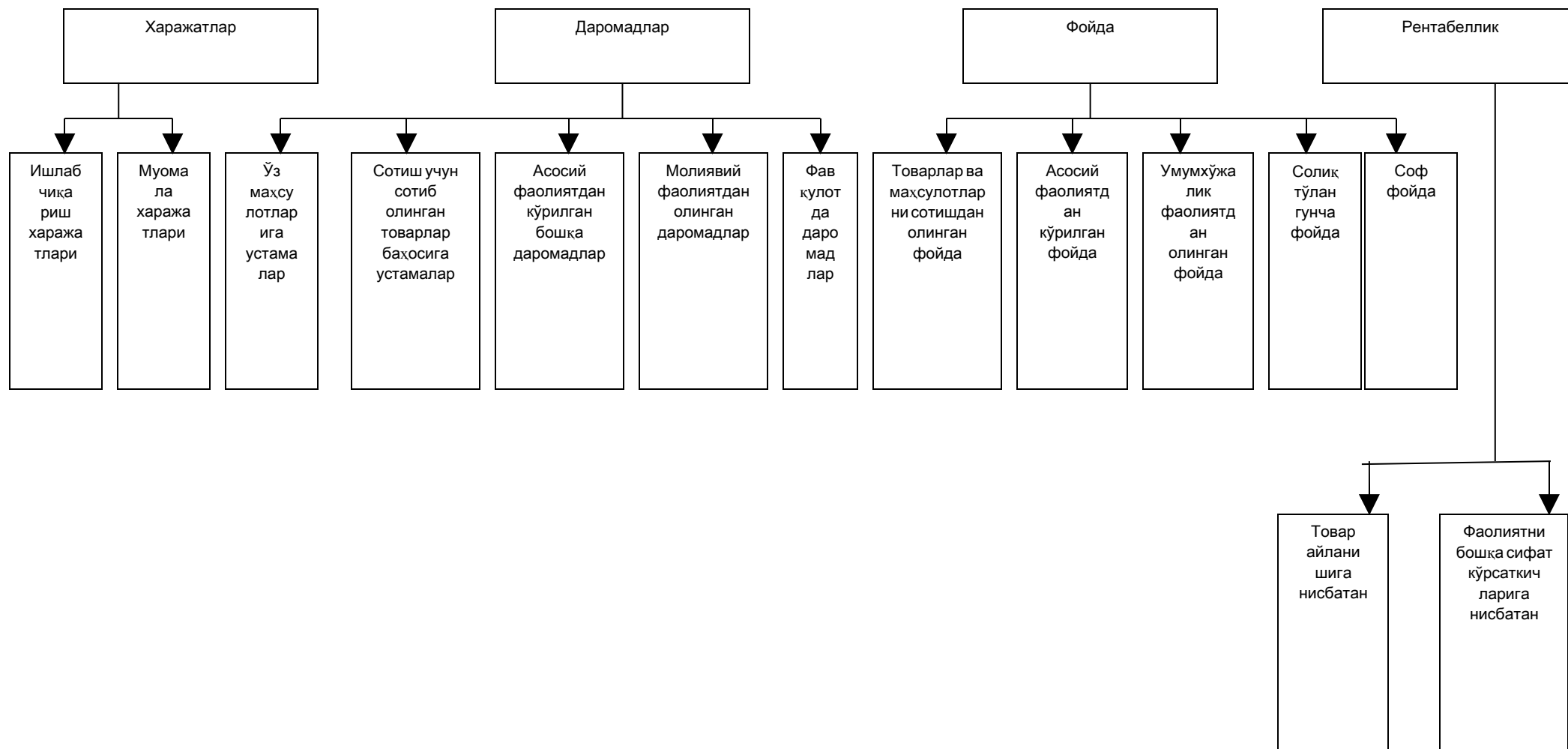
Меҳнат ресурслари ва иш ҳақиға боғлиқ кўрсаткичлар.

Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

Оммавий овқатланиш корхоналарини асосий ҳажмий ва сифат кўрсаткичлари 14.4.1 чизмада келтирилган.

14.4.1 – чизманинг давоми.

Таянч иборалар: жамоа бўлиб овқатланиш, индивидуал овқатланиш, оммавий овқатланиш, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол, талб, таклиф, хом ашё, товар, ресторан, вагон ресторан, бар, кафе, ёзги кафе, кафетерий, ошхона, чойхона, буфет ва кичик ошхона, махсулот, товар айланмаси, ресурслар (асосий, айланма, молиявий, меҳнат), даромад, фойда рентабеллик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Овқатланиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Оммавий овқатланиш таърифини айтинг.
3. Оммавий овқатланишнинг моҳиятини ёритинг.
4. Оммавий овқатланишнинг функцияларни ёритинг.
5. Оммавий овқатланиш соҳасининг вазифалари нималардан иборат.
6. Жамиятда оммавий овқатланиш қандай аҳамиятга эга?
7. Оммавий овқатланишнинг ташкилий шаклларини ёритиб беринг.
8. Оммавий овқатланиш корхоналари қандай турланади?
9. Оммавий овқатланиш корхоналарининг асосий кўрсаткичларини айтиб ўтинг.

15-боб. Оммавий ов°атланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар айланиши

- 15.1. Оммавий ов°атланиш корхоналари товар айланиши кёрсаткичларининг хусусиятлари
- 15.2. Оммавий ов°атланиш корхоналарининг товар айланиши ва ма³сулотлар ишлаб чи°аришини та³лили
- 15.3. Оммавий ов°атланиш корхоналарида товар за³ираларининг хусусиятлари
- 15.4. Оммавий ов°атланиш корхоналарида товар айланишини режалаштириш ва ишлаб чи°ариш дастури
- 15.5. Оммавий ов°атланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва ма³сулотлар баланси

15.1. Оммавий ов°атланиш корхоналари товар айланиши кёрсаткичларининг хусусиятлари

Оммавий ов°атланиш корхоналарининг товар айланиши таснифи 14.4-параграфда ёзилган. Ушбу кёрсаткичлар шаклан чакана ва улгуржи савдо корхоналари кёрсаткичларига мос келади. Лекин уларни таркиби, шаклланиши бир-биридан фар°ланади. Дарсликни биринчи °исм 9.1.1 ва 10.2-параграфларига °аралсин.

Чакана савдо корхоналарининг товар айланиши асосан икки турдан иборат бўлиб, у а³олига сотилган товарлар ва жамоавий э³тиёжларини °ондириши учун корхона, ташкилот ва муассасаларга майда улгуржи сотишдан ташкил топади.

Оммавий ов°атланишда чакана товар айланиши «Ов°атланиш корхоналари товар айланмаси т¹/₄рисиди 3исобот»да (4-савдо шакли) °уйидаги таркибда 3исоботга олинади.

1. Ов°атланиш корхоналари чакана товар айланиши (1.1.+1.2.). (Бу ерда воситачисиз, т¹/₄ри истеъмолчиларга сотиш назарда тутилаяпти.)

Шу жумладан:

1.1. Сотиб олган товарларни сотиш. (Бу ерда четдан сотиб олинган товарларни 3еч °андай ишлов бермасдан сотиш 3исоботга олинади.)

1.2. 1зи ишлаб чи°арган ма3сулотни сотиш (улгуржи айланмасиз).

Улардан:

ов°ат ма3сулотини сотиш.

2. Чакана тармо° ор°али 3з ма3сулотини сотиш.

Статистик 3исоботда ов°атланиш корхоналари улгуржи товар айланиши т¹/₄рисиди маълумот бермайди.

Ов°атланиш корхоналарининг умумий чакана товар айланиши «Ов°атланиш корхоналари чакана товар айланиши» (1) ва «чакана тармо° ор°али 3з ма3сулотини сотиш» (2)лар йи¹/₄индисидан иборат.

Кичик корхоналар ва микрофирмалар бундай 3исобот бермайдилар.

Ов°атланиш корхоналари чакана товар айланмасига сотишнинг °уйидаги турлари кирмайди:

- буюртмачининг хом ашёси °иймати;
- етказиб берувчининг °айтариб олган тарасининг °иймати;
- ма3сулот ва товарларнинг ички силжиши (омборхонадан ошхонага, товарларни базага ёки омборхонага °айтариш, товарларни буфет ва кухняларга та°симлаш);
- ов°атланиш корхона ва ташкилотларига тегишли б3лган сартарошхона, биллиард, ра°с заллари, видиосалон, 3йин заллари ва бош°а корхоналар даромадлари 3амда концерт программалари к3ришдан тушган даромадлар. Бу фаолият даромадлари хизмат к3рсатиш таркибида 3исобга олинади.

Ов^оатланиш корхоналарида чакана товар айланиши билан бир ^оаторда улгуржи товар чи^оариш (улгуржи товар айланиши) ^зам мавжуд. Бу турдаги товар айланиш тайёр ма^зсулотлар ва ярим фабрикатларни бош^оа оа^оатланиш (ёз филиалларидан таш^оари) корхоналари ва чакана савдо корхоналарига ^оайта сотиш учун сотилганлар ми^одоридан ташкил топади.

Чакана ва улгуржи товар айланишлар йи^{1/4}индиси ов^оатланиш корхонасини ялпи товар айланишини ташкил ^оилади ва у корхонанинг умумий савдо ишлаб чи^оариш фаолиятини тавсифлайди.

Оммавий ов^оатланишда «Майда улгуржи товар айланиши» тушунчаси ишлатилмайди.

Ов^оатланиш корхоналарида ма^зсулот ишлаб чи^оариш дастури тузилади. Унда ёзида ишлаб чи^оариладиган ма^зсулотларни тури, асортименти, сони ва ба^зоси ифода топади. Ишлаб чи^оариш дастурини пулдаги ифодаси ёзи ишлаб чи^оарган ма^зсулотлар сотиш бёйича товар айланишини (чакана+улгуржи) ифодалайди.

15.2. Оммавий ов^оатланиш корхоналарининг товар айланиши ва ма^зсулотлар ишлаб чи^оаришини та^злили

Оммавий ов^оатланиш корхоналари товар айланишини та^злилининг ма^осади, вазифалари ва усуллари чакана савдо товара йланиши та^злилиники билан бир хил. (дарсликни биринчи ^оисм 9.2.1-параграфига ^оаралсин).

Унинг хусусиятлари ов^оатланиш корхонасини чакана товара йланиши таркибидан келиб чи^оади.

Оммавий ов^оатланиш корхоналари чакана товар айланишига, унинг ёзига хос хусусиятларидан келиб чи^оан омиллар таъсир ^оилади.

Улар ^оаторига дарсликнинг 9.2.2-параграфида келтирилагн омиллардан таш^оари ^оуйидагиларни киртиш мумкин:

- оммавий ов^оатланиш корхонасининг товар айланишига, у хизмат^оилаётган контингентини таркиби (ишчилар, ^оишло^о х^оҳжалиги ходимлари, ра³барлар, мутахассислар, тадбиркорлар, талаба ва ^оувчилар, бозор и^отисодиёти шароитида ю^ори, ^ортача ва минимал даромад олувчилар, ишсизлар, нафа^оах^орлар, а³олини ёши б^ойича таба^оаланиши ва ³.к.);

- корхона ёки шаҳобча ма³сулотининг ассортименти;

- корхона ёки шаҳобчанинг тури, жойлашган жойи, ^отириш ^оринлари сони;

- ша³арда, ^оишло^ода, умуман оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)ни жойлашган ерида ра^обатчиларни мавжудлиги;

- ов^оатларни сифати, ба³оси кабилар.

Ов^оатланиш корхоналарини товар айланишини та³лил ^оилганда чакана савдо товар айланишини та³лилида ани^оланган к^орсаткичларни (дарсликни 9.2.3 ва 9.2.4-параграфларига ^оаралсин) ишлатишни тавсия ^оиламиз.

Ов^оатланиш корхоналари товар айланишини та³лилини бошлашда ^оуйидаги жадвалдан фойдаланишни тавсия ^оиламиз.

15.2.1-жадвал

Ов^оатланиш корхонасининг чакана товар айланиши ва ма³сулот ишлаб чи^оариши

(млн. с^ом)

№	К ^о рсаткичлари	Ўтган йиллар			Ўйсобот йили			Ўтган йилларга нисбатан, % ёки фар ^о и (+;-)		
		x ₁	x ₂	x ₃	режа	³ а ^о и- ^о атда	режани бажа-рилиши, % ёки фар ^о и (+;-)	x ₃	x ₂	x ₁
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Чакана товар айланиши, - жами...									

1.1	Сотиб олган товарларни сотиш суммаси... ³иссаси, %...								
1.2	їз ма³сулотини сотиш (улгуржи айланмасиз)- суммаси... ³иссаси, % ...								
1.2.1	Ов°ат (тушлик) ма³сулотларини сотиш суммаси... 1.2-даги ³иссаси, % ...								
1.2.2	Чакана тармо° ор°али ϕз ма³сулотини сотиш суммаси... 1.2-даги ³иссаси, % ...								
2.	їз ма³сулотла- рини улгуржи сотиш суммаси..., ялпи товар айланишидаги ³иссаси, %...								
3.	Ялпи товар айланиши (1+2)								
4.	Хизмат °илинаётган контенгент сони								
5.	Контенгент жон бошига тϕ¼ри келган:								
5.1.	блюдадар сони								
5.2.	їз ма³сулотини сотиш								
6.	їртача бир блюдани ба³оси (1.2:4), сϕмда								
7.	Булардан таш°ари								

	Ѓз ма ³ сулотини:									
7.1	уйга сотиш: -блюда... -суммаси...									
7.2	тушликни иш жойларига етказиш: -блюда... -суммаси...									
7.3	мактабларга етказиш: -блюда... -суммаси...									
8.	Ѓз ма ³ сулот-лари таркибида:									
8.1	биринчи блюдалар, дона									
8.2	иккинчи блюдалар, дона									
8.3	салатлар, ссґмда									
8.4.	ва ³ оказолар...									

Кейинги бос^оичда корхонани ма³сулотлар харажатини (улгуржи айланмани ^оЃшган ³олда) ассортиментини Ѓрганиш зарур.

Бундай та³лилни статистик ³исоботнинг 4-савдо шаклида келтирлиагн ма³сулотлар турлари бЃйича та³лил ^оилишни тавсия ^оиламиз. Бунинг учун ^оуйидаги 15.2.2-жадвалдан фойдаланиш мумкин.

Товар айланишини та³лил ^оилиш жараёнида (ю^ооридаги 15.2.1-жадвалдан кЃриниб турибдики) ов^оатланиш корхонасида ма³сулот ишлаб чи^оариш ³ам бирга кЃрилаяпти. Шу сабали та³лил жараёнида корхонани ишлаб чи^оариш ^оуввати ва хЃрандаларга хизмат ^оилиш имконияти ^оандай ишлатилаётганлигига ба³о бериш зарур бЃлади. Бунинг учун ушбу кЃрсаткичларни ов^оатланиш корхонасининг жи³озлари ^оувватини, Ѓтириш жойларидан фойдаланиш имкониятларини, уларни иш режимидан келиб чи^оан ³олда ³исоб-китоб ^оилиб чи^оиш зарур бЃлади.

Ушбу кЃрсаткичларни шартли мисоллар асосида ³исоблаш усулини кЃриб чи^оамиз.

Масалан, ошхона иккита биринчи ов°ат пиширадиган °озонга эга. Уларнинг ³ар бири 60 литерли си¹/₄имга эга. Биринчи ов°атни ³ажми 0,5 литерга тенг. °озонни т°лдириш коэффициенти – 0,85 га тенг. Ов°атни тайёрлаш учун 2,5 соат ва°т сарфланади. ²ар бир маротаба ов°атни пиширгандан кейин, уни кейинги тайёрловга тайёрлаш учун 60 минут ва°т сарфланади.

Ошхона суткада танаффузсиз 14 соат ишлайди. Ошхона ³афтада бир кун дам олиш куни, ойда 1 кун санитар куни °илади. Байрам кунлари ошхона ишламайди. Шундай °илиб ошхона 52 кун

Ов°атланиш корхонасининг чакана товар айланиши ва ма³сулот ишлаб чи°ариши

[illegible]

дам олиш, 12 кун байрам ва 12 кун санитар кунлари, жами 76 кун ишламайди.

Ошхонани ишлаб чиқариш ўувватини аниқлаш учун ўуйидаги 3исоб-китоблар амалга оширилади:

1. Бир маротаба овот тайёрлаш учун сарфланадиган ваотни минут 3исобида аниқлаймиз. $(2,5 \times 60) + 60 = 210$ минут ёки 3,5 соат.

2. озонларни тўлдириш 3ажмини аниқлаймиз. У баробар $(2 \times 60) \times 0,85 = 102$ литр.

3. Овот пиширишни бир маротаба амалга оширганда $102 : 0,5 = 204$ порция овот тайёрланади.

4. Ошхона бир суткада анча маротаба (цикл) овот пишира олишини аниқлаймиз. $(14 \times 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ маротаба ёки $14 : 3,5 = 4$

5. Ошхонани суткалик ишлаб чиқариш ўуввати $204 \times 4 = 816$ блюда.

6. Ошхонани йиллик ишлаб чиқариш ўуввати = $(365 - 76) \times 816 = 289 \times 816 = 235824$ блюда.

Ошхонада йил давомида 3аиотда ишлаб чиқарган овотлар сони – 200000 минг деб 3исобласак, унинг ўувватини ишлатиш коэффициентини $200000 : 235824 = 0,84$ яъни, унинг ўуввати 84,0 % ишлатилаётган бўлиб чиқади.

Ошхонада хўрандаларга хизмат олиш олияти ўуйидагича 3исоб-китоб олинади.

Масалан, ошхонани хўрандаларга хизмат олиладиган залининг майдони 140,8 кв.метр бўлсин. Бир хўрандага ажратиладиган майдон нормаси, умуман 1,6 кв. метр. Зал суткада 20 % тўла 3олда ва олган ваотда зални 30 % ти ишлатилади.

Ошхона суткада 14 соат ишлайди. Бир хўрандага хизмат олиш даври 30 минут. Ошхонани хўрандаларга хизмат олиш олиятини аниқлаймиз:

1. Залдаги 3тириш жойлари сони $140,8 : 1,6 = 88$ 3ринди.

2. Зални тўла 3олда ишлаш ваоти = $\frac{14 \cdot 20}{100} = 2,8$ соат, яъни $2,8 \times 60 = 168$

минут тўла ишлайди.

3. Зал 30% ишлатилиш ва^оти= $\frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11,2$ соат ёки $11,2 \times 60 = 672$ минут.

4. Зални хизмат ^оилиш ^оуввати:

Т^сла ишлатилганда $\frac{168}{30} \times 88 = 5,6 \cdot 88 = 493$ киши.

Зал 30 % т^слдирилагн ³олда =

$$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \times 30}{100} = 22,4 \times 26,4 = 591 \text{ киши.}$$

Суткалик ^оуввати = $493 + 591 = 1084$ кишига хизмат ^оила олади.

5. Агар ошхона хизматидан фойдаланадиган х^срандаларни ³а^ои^оатда бир кунда 900 кишини ташкил ^оилса, бир йилда ошхона хизматидан $900 \times 289 = 260100$ та х^срандалар фойдаланган б^слади.

Бу ³олда ошхонани хизмат ^оилиш ^оувватини ишлатиш коэффиценти = $260100 : 313276 = 0,815$, яъни 81,5 % ишлатилган б^слади.

Та³лил жараёнида ушбу к^срсаткични динамик суръатини ³исоб-китоб ^оилиб, унга ба³о бериш лозимдир.

15.3. Оммавий ов^оатланиш корхоналарида товар за³ираларининг хусусиятлари

Оммавий ов^оатланишда товар за³иралари уларни ишлатилишига ^оараб ³ар хил шаклларга турланади.

Уларга ^оуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, хом ашё за³иралари, булар тайёр ов^оатларни ишлаб чи^оаришга м^слжалланган, омборларда, кухняларда са^оланаётган ма³сулотлардан таркиб топади;

Иккинчидан, сотишга м^слжалланган тайёр ма³сулотлар за³иралари, буларга пиширилган ов^оатлар, тайёрланган кулинария ва кондетер ма³сулотлари, ярим фабрикатлар, салатлар кабилар киради;

Учинчидан, буфетлардаги товар за³иралари.

Буларни ³аммаси шакли, ма^осадидан ^оатъий назар товар за³иралари деб юритилади.

Оммавий ов^оатланиш корхоналаридаги товар за³ираларини таснифи, к^срсаткичлари, уларни та³лил ^оилиш усуллари, режалаштириш тартиби чакана савдодаги товар за³иралари билан бир хил. Лекин оммавий ов^оатланишда товар за³ираларини ^сзига хос хусусиятлари мавжуд.

Биринчидан, ов^оатланиш корхоналарида за³иралар ишлаб чи^оариш билан ³амда сотиш билан бо¹/₄ли^о. Ишлаб чи^оариш бир томондан хом ашё билан, иккинчидан томондан яримфабрикатлар билан таъминланади, сотиш билан бо¹/₄ли^о за³иралар эса сотишга м^слжалланган тайёр ма³сулотлар, ярим фабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинган товар за³иралари билан бо¹/₄ли^о. Шундай ^оилиб ов^оатланиш корхоналари за³ираларини назарий жи³атдан ишлаб чи^оариш за³иралари ва товар за³ираларига ажратиш мумкин, лекин амалиётда бундай та^осимланмайди, ³аммаси товар за³иралари деб юритилади.

Иккинчидан, ов^оатланиш корхоналарининг за³ираларини хусусияти уларни ми^одори (са^оланиш ну^отаи назаридан) ва ³ажми чегараланганлигидадир. Чунки ов^оатланиш корхоналарини товар таъминотчилари я^оин масофада жойлашган б^слади, улар товарларни ва хом ашёни кам ³ажмда ва тез-тез етказиб бериши зарур. Булардан таш^оари ов^оатланиш корхоналарини хом ашёлари тез б^сзулувчи хусусиятга эгалиги, уларни узо^о муддатга са^олаш мумкин эмаслигини талаб ^оилади, бу ³ам за³ираларни ми^одорига таъсир ^оилади.

Учинчидан, ов^оатланиш корхоналарида ишлаб чи^оариш за³ираларини ³иссаси ю^оори^о, яъни ³ажман к^спро^о, сотиш учун сотиб олинган товар за³ираларини суммаси камро^о б^слсада, уларни нисбий к^срсаткичлари ми^одори (кунлар ³исобида) тескари пропорцияда. Бу хусусиятлар ³ам улардаги хом ашё ва товарларни са^олай олиш муддатларидан келиб чи^оади.

Амалиётда товар за³ираларини ³исоб-китоби, та³лил ^оилиш ва режалаштириш хом ашё, тайёр ма³сулотлар, ярим фабрикатлар ва товарларга б^слинмайди, уларни к^срсаткичлари суммаси, натурал (тонна, литр, дона)

³исобида ва кунлар ³исобида, товар айрибошлаш тезлиги (кунлар ва маротаба) оммавий ов°атланиш корхонасининг умумий товар айланишига нисбатан ³исобланади.

Бизнинг фикримизча, назарий жи³атдан ишлаб чи°ариш билан бо¹/₄ли° за³ираларни, ёзи ишлаб чи°арган ма³сулотни сотиш айланмасига, сотиш учун сотиб олинган товар за³ираларини, сотиб олинган товарларни сотиш айланмасига нисбатан ³исоб-китоб °илиш ма°садга мувофи° ва бунда за³иралар ³олатига объектив ва реал ба³о бериш имконияти яратилади.

Товар за³ираларини та³лил °илишда ва режалаштиришда ю°оридаги кёрсаткичларга асосланган ³олда ва чакана савдода ишлатилган усуллар ор°али амалга ошириш лозим бўлади.

15.4. Оммавий ов°атланиш корхоналарида товар айланишини режалаштириш ва ма³сулот ишлаб чи°ариш дастури

Оммавий ов°атланиш корхоналарининг товар айланиши ва ма³сулот ишлаб чи°ариш дастури бир-бири билан ти¹/₄из бо¹/₄ли°ликда бўлганлиги учун, ушбу кёрсаткичлар биргаликда режалаштирилади.

Оммавий ов°атланиш корхоналарида ёзи ишлаб чи°арган ма³сулотларни сотишдан товар айланмасини ми°дори улар ишлаб чи°арган ма³сулотлар (тушлик, кулинар, кондитер, яримфабрикатлар, салатлар, ичимликлар) ³ажми ва уларни ба³осидан бо¹/₄ли°дир. Шунинг учун ма³сулотлар ишлаб чи°ариш дастури олдин ³исоб-китоб °илинади ва кейин ёзи ишлаб чи°арган ма³сулотларни сотиш ³ажми ани°ланади.

Оммавий ов°атланиш корхонасини ма³сулот ишлаб чи°ариш дастури °уйидаги маълумотлар асосида ишлаб чи°илади:

- ётган йиллар ва жорий йилга корхонани товар айланиш ва ма³сулот ишлаб чи°ариш ³ажми ва таркиби та³лили натижалари;
- хизмат кёрсатилаётган а³олининг ³олати, ётган йиллардаги ёзгариш суръати ва келажак даврга ³исобланган сони, таркиби;

- корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати, аҳолини хизмат билан қамраб олиш қобилияти ва ушбу қўрсаткичлардан фойдаланиш коэффициентлари;
- хизмат қўрсатилаётган контингент жон бошига сотилган маҳсулотлар бирлиги (1 кишига тўғриси келган блюда- I, II) кондитер, кулинария маҳсулотлари, суюқлик ичимликлар, салатлар ва бошқалар;
- аҳолини талабини қўрганиш натижалари ва корхонани режалаштирган менюси;
- корхонани режалаштирган даврга иш режими;
- корхонани хом ашё, яримфабрикатлар ва сотиш учун сотиб олинadиган товарлар билан таъминланиши ҳажми ва таркиби (ассортиментлари бўйича) тузилган шартномалар асосида;
- ҳар хил техник-иқтисодий норма ва нормотивлар.

Овқатланиш корхона (шаҳобча)лари уларни типларидан келиб чиқиб, ҳар хил шароитда ишлайди, ҳар хил ҳажмда ва ассортиментда маҳсулот ишлаб чиқаради. Ушбу қўрсаткичлар уларнинг типларидан (ошхона, ресторан, кафе); ихтисослашганлиги (диета овқатлари, тез хизмат қилиш, оилавий маросимлар ўтказиш, ишчи-хизматчиларга, қўвчиларга хизмат қилиш ва қўказолар); хизмат қўрсатилаётган контингентни стабеллиги (қўзгарувчанлиги) ва таркибидан боғлиқдир. Шунинг учун ҳар бир конкрет шароитга қараб маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини тегишли усуллардан фойдаланилган ҳолда режалаштириш зарур бўлади.

Овқатланиш корхона (шаҳобча)сида маҳсулот ишлаб чиқариш режасини тузишни айрим усуллари қўриб қўамиз.

Нисбатан қўп қўзгармас кўтнтенгентга хизмат қўиладиган овқатланиш корхона (шаҳобча)ларда (ишлаб чиқариш корхоналаридаги, мактаблардаги, олий ва ўрта махсус таълим юр்தларидаги, қўрилишдаги, транспорт корхоналаридаги ва бошқа жойлардаги ошхоналар) маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва таркибини хизмат қўрсатилаётган контингент сони ва битта истеъмолчига тўғриси келадиган блюда (кун, ҳафта, ой, квартал, йил) ороали ҳисоб-китоб қилиш тавсия қўилинади.

Ушбу ³исоб-китобларни ^оуйидаги формулалардан фойдаланган ³олда амалга ошириш мумкин.

Бир киши бир кунда истеъмол ^оиладиган блюдалар сони ($B_{i, \bar{\sigma}}$): $\bar{\sigma}$ тан йилларда $\bar{\sigma}$ ртача ёки жорий (базис) йилда ишлаб чи^оарилган блюдалар (I, II ва бош^оалар) ($\Sigma B_{\bar{\sigma}}$) бир кунда ов^оатланган контингентни $\bar{\sigma}$ ртача сони ($\bar{K}_{\bar{\sigma}}$) ва ошхонани ушбу двврда ишлаган кунлари ($T_{\bar{\sigma}}$) ор^оали ани^оланади. Бу ерда:

$$B_{i, \bar{\sigma}} = \sum B_{\bar{\sigma}} : (\bar{K}_{\bar{\sigma}} \cdot T_{\bar{\sigma}})$$

Бу к $\bar{\sigma}$ рсаткич ор^оали ов^оатланиш корхона (ша³обча)сини, ойлик, кварталлик ёки йиллик ма³сулот ишлаб чи^оариш (блюдалар) ми^одорини ($Q_{p, \bar{\sigma}, l}$) ^оуйидагича ани^олаш мумкин:

$$Q_{p, \bar{\sigma}, l} = B_{i, \bar{\sigma}} \times \bar{K}_n \times T_n$$

Бу ерда: $\bar{K}_n \text{ ва } T_n$ - тегишлича режалаштирилган йилга к $\bar{\sigma}$ рсаткичлар.

Блюдалар сонини режалаштирилган йилга $\bar{\sigma}$ ртача ба³оларга к $\bar{\sigma}$ пайтириш ор^оали тушлик ов^оатларни сотиш суммаси ани^оланади.

Оммавий ов^оатланиш корхона (ша³обча)лари хизмат ^оиладиган контингенти доимий б $\bar{\sigma}$ лмаган ³олларда (ресторан, кафе, умумий ошхоналар, тамаддихоналар) уларни контингентини ани^олаш алла^оанча мураккабро^о. Бундай корхона ва шохобчалар учун ма³сулот ишлаб чи^оариш ³ажми а³олини талабини $\bar{\sigma}$ рганиш асосида, х $\bar{\sigma}$ рандаларни давомади, бир х $\bar{\sigma}$ рандага т $\bar{\sigma}$ ¹/₄ри келган блюдалар сони (кун, ³афта, ой), режалаштирилган меню, корхона (шохобча)ни ишлаб чи^оариш ^оуввати, х $\bar{\sigma}$ рандаларга хизмат ^оилиш имконияти ва бош^оа омилларни ³исобга олган ³олда ³ар хил усулларни ^оқллаш ор^оали ³исоб-китоб ^оилиниши мумкин.

Масалан, режалаштирилган меню ор^оали ³исоб-китоб ^оилинса, ушбу к $\bar{\sigma}$ рсаткич бир кунга эмас, бир неча кунга, ³афта, ой, квартал ва йилга ³исоб-китоб ^оилинишини талаб ^оилинади.

Режалаштирилган меню – бу бирон бир даврга корхона (шохобча) сотишга тайёрлайдиган ов^оатларнинг р $\bar{\sigma}$ йхатидир. Ушбу р $\bar{\sigma}$ йхатда ов^оатни таркиби, ^о¹/₄ирлиги ёки ³ажми ва ба³оси к $\bar{\sigma}$ рсатилади.

Менюни ҳафталик режасини тузиш учун ^оуйдаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

15.4.1-жадвал

²афталик меню ва ^сртача бир кунлик ов^оатлар тайёрлашни ³исоб-китоби

(сони, дона)

Блюдалар турлари	² афта кунлари							² афта-лик блюдалар сони	^с ртача бир сутка-лик блюдалар тайёрлаш
	Душанба	Сешанба	Чоршанба	Пайшанба	Жума	Шанба	Якшанба		
Биринчи ов ^о атлар: 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Иккинчи ов ^о атлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Салатлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Ширинликлар 1. _____ 2. _____ 3. _____									
ва ³ оказолар									

Менюни тузишда уни таркибини ^стган йилларга чу^оур та³лил ^оилиш, корхона (шаҳобча)ни имкониятларини эътиборга олиш, контингентни талабини ^сзгариб бориш тенденцияларини ва бош^оа омилларни ³исоб-китоб ^оилиш зарур бўлади.

Режалаштирилган даврга ов^оатлар тайёрлаш режаси ^оуйдагича ани^оланади: бир суткада тайёрланадиган ов^оатлар сони (турлари бўйича) ³исоб-китоб ^оилинади ва улар ов^оатхонани режалаштирилган иш кунларига қўйилади. Блюдалар сонини режалаштириш даврига мўлжалланган

ёртача ба³осига (бухгалтерия маълумотлари асосида ани⁰ланади) қўпайтириш ор⁰али ов⁰атлар ишлаб чи⁰ариш бўйича товарлар айланишини ³исоблаш имкониятини беради.

Оммавий ов⁰атланиш корхона (ша³обча)ларида ов⁰атлар тайёрлаш режасини тузиш уларни ишлаб чи⁰ариш ⁰уввати ва хўрандаларга хизмат ⁰илиш имконияти (суткада ⁰атнашувчиларни ўтказиш сало³ияти) қўрсаткичларини ишлатиш ³ам мумкин. Ушбу қўрсаткичларни ³исоб-китоб ⁰илиш усули 15.2-параграфда келтирилган.

Ов⁰атланиш корхона (шаҳобча)сини ўзи ишлаб чи⁰арган ма³сулотларини сотишдан товар айланмасини ани⁰лаш учун ишлаб чи⁰арилган бўдалар (тушлик ма³сулоти деб юритилади) билан бир ⁰аторда бош⁰а ма³сулотлар ишлаб чи⁰ариш (спиртсиз ичимликлар, кандитор ва кулинар ма³сулотлар, яримфабрикатлар ва бош⁰а ун ма³сулотлари) ³ажми ³ам ³исоб-китоб ⁰илинади.

Бундай ³исоб-китоблар учун ўтган йиллар маълумотларини та³лил ⁰илиш натижалари, а³оли талабини ⁰ондириш (талабни ўрганиш маълумотлари), контингентни ³олати ва келажакдаги сони ва таркиби, корхона (шаҳобча)ни ишлаб чи⁰ариш ⁰уввати, хўрандаларга хизмат ⁰илиш сало³ияти, уларни моддий ресурслар билан таъминланиши каби қўрсаткичларни ³исобга олган ³олда режалаштирилади.

Сотиб олинган товарларни сотиш бўйича товар айланиши ³ажмини режалаштиришда корхона (шаҳобча)ларни типига ⁰араб мавжуд буфетлар имконияти, ўтган йиллар қўрсаткичларини та³лили натижалари, ушбу товарлар билан таъминланиш имконияти кабиларни ³исобга олинади ва тегишли усуллардан фойдаланади.

Ўзи ишлаб чи⁰арган ма³сулотларни улгуржи сотиш ов⁰атланиш корхона (шаҳобча)сини ишлаб чи⁰ариш ⁰уввати, ўтган йиллар маълумотлари ва режалаштирилган даврга тузилган шартномалар асосида ишлаб чи⁰илади.

15.5. Оммавий ов^оатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва ма³сулотлар баланси

Оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)ларини самарали фаолият юритиши, товара йланиши режасини, ишлаб чи^оариш дастурини бажариш, зарурий товарлар ва хом ашёлар за³ираларини яратиш учун уларни керакли ози^о-ов^оат ма³сулотлари (хом ашё) ва товарлар билан мунтазам таъминлаш зарур.

Бозор и^отисодиёти шароитида таъминот масаласини х^фжалик субъектлари муста^оил (айрим шароитларда, ³олларда, ма³аллий ³окимият ва ³укумат аралашishi мумкин бўлган жараёнлар мавжуд) таъминотчилар билан тузган шартномалар ва бозорлардан сотиб олиш ор^оали ³ал ^оиладилар.

Ов^оатланиш корхона (шаҳобчаларини) хом ашё ва истеъмол товарлари билан таъминлаш манбалари ^оуйидагилар ³исобланади:

- ози^о-ов^оат ма³сулотлари саноати корхоналари;
- ^оишло^о х^фжалиги субъектлари (фермер ва де^{3о}он х^фжаликлари);
- ^оишло^о х^фжалиги ма³сулотларини харид ^оилиш ва сотиш билан шу^{1/4}улланувчи махсус базалар, омборлар;
- истеъмол товарлари савдоси билан шу^{1/4}улланувчи улгуржи савдо базалари ва омборлари;
- чакана савдо корхона (шаҳобча)лари;
- ³ар хил воситачилар;
- бош^оа оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)лари (яримфабрикатлар, кондитер ва кулинар ма³сулотларни улгуржи сотувчилар);
- де^{3о}он бозорлари.

Ўз ма³сулотларини товар айланишига ва ишлаб чи^оариш ми^одори ³амда сотиб олинган товарларни товар айланишидан келиб чи^{оо}ан ³олда корхона (шаҳобча)ни хом ашё ва товарлар билан таъминлаш режаси ишлаб чи^оилади. Ушбу режа ма³сулотлар балансини ташкил ^оилади ва унинг таркибида хом

ашё ва товарларнинг за³иралари режалаштирган даврнинг бошига ва уларнинг нормотивлари даврнинг охирига, товар айланиши ³амда хом ашё ва товарларни келтириш режаси к³рсатилади.

Ма³сулотлар балансини тузиш учун ϕ зи ишлаб чи^oарган ма³сулотларни сотиш ва сотиб олинган товарларни сотиш б³йича товар айланишини умумий ³ажми, ассортимент таркиби, ишлаб чи^oариш дастури билан бир ^oаторда асос б³либ, ϕ ртача бир кунлик ов^oатларни сотиш режаси, ³ар бир ов^oат турлари б³йича сарфланадиган ма³сулотларни (хом ашё ва товарларни) нормаси (ов^oатлар рецепти деб юритилади) ³амда хом ашё ва товарларни ϕ ртача ба³олари ишлатилади.

Ушбу к³рсаткичлар асосида хом ашё ва товарларга б³лган э³тиёж ми^oдори ³исобланади.

Ов^oатларнинг турлари ва уларга сарфланадиган ма³сулотлар нормасидан келиб чи^oиб, ов^oатларни гуру³лари (масалан, г³штли, сутли, сабзавотли ва ³оказолар) б³йича г³шт, картошка, пиёз, сабзавот, ун, крупа, макарон ва гуручлар каби асосий ма³сулотларни ϕ ртача торт^oичли нормаси ани^oлаб олинади. Унинг учун ^oуйидаги формула ишлатилади:

$$\overline{X} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x q}{\sum_{i=1}^n q}$$

бу ерда: X_i – i - блюдага сарфланадиган ма³сулот нормаси (грамда);

q_i – i - блюданинг ишлаб чи^oариш режаси (дона), ёки унинг ов^oат гуру³и таркибидаги ³иссаси, %.

Ма³сулотнинг умумий ³ажми (Q) ϕ ртача торт^oичли нормани ишлаб чи^oариладиган ов^oат гуру³ининг умумий сонига к³пайтириш ор^oали ^oуйидаги формула ор^oали ани^oланади:

$$Q = \overline{X} \cdot \sum_{i=1}^n q$$

²исоб-китобларни осонлаштириш учун ма³сулотларни сарфлаш нормаси 100 та ёки 1000 та бўдага келтирилиб олинаши ³амда ало³ида ов°ат турларини умумий ов°ат гуру³идаги ³иссаси, % да ишлатилиш мумкин.

Ю°орида келтирилган ³исоб-китобларни амалга ошириш учун °уйидагича жадваллардан фойдаланишни тавсия °иламиз.

15.5.1-жадвал

**Биринчи ов°атлар учун ма³сулотлар сарфини ёртача
тор°ичли нормаси**

(грамда)

Бўдадалар номи	Ов°ат гуру- ³идаги ³исса-си, %	Гёшт		Картошка		Сабзавотлар	
		бир бўдага нормаси	фоиз- ли кёр- саткич	бир бўдага нормаси	фоиз- ли кёр- саткич	бир бўдага нормаси	фоиз- ли кёр- саткич
1	2	3	4=2·3	5	6=2·5	7	8=2·7
1. Шурпа							
2.Маства							
ва ³оказо							
	100,0						

Жадвалдаги 4,6,7 ва ³оказо °аторлар жамини 100 га бўлиш билан ма³сулотларни ёртача тор°ичли нормаси ани°ланади.

Бош°а ёзида ишлаб чи°ариладиган ма³сулотлар (яримфабрикат, кондитер, кулинар таомлар) учун хом ашёга бўлган э³тиёжи ³ам уларни ишлаб чи°ариш ми°дори ва сарфланадиган хом ашёлар нормасидан ёки ётган йиллардаги ³а°и°ий сарфлардан келиб чи°иб ³исобланади.

Сотиш учун сотиб олинладиган товарларга э³тиёж уларни товар айланиши ва товар за³ираларини давр бошига ³а°и°ий суммаси ва давр охирига режалаштирилган нормотив ми°доридан келиб чи°иб, уларни баланс бо¹ли°лиги формуласи билан ани°ланади. (Дарсликни 9.1.4-параграфига °аралсин).

Оммавий ов°атланиш корхона ва шохобча)ларида товар за³ираларини та³лили ва нормалаштириш чакана савдонинг кёрсаткичларига мос келади. Ушбу масалаларни кёришда товар за³ираларини ёзи ишлаб чи°арадиган

ма³сулотлар билан бо¹/₄ли^о бўлган хом ашё за³иралари ва сотиш учун сотиб олинган товарлар билан бо¹/₄ли^о товар за³ираларига ажратиб ўрганиш ва уларни кунлар ³исобида ани^олашда тегишли товар айланишларига ³исобкитоб ^оилиш ма^осадга мувофи^о деб ³исоблаймиз.

Ма³сулотларга б~~с~~лган э³тиёж

[illegible]

Таянч иборалар: Товар айланиши, товар за³иралари, товар таъминоти, хом ашё, ишлаб чи^оариш ^оуввати, х^срандаларга хизмат ^оилиш сало³ияти, хом ашёларни сарфлаш нормаси, рецепт, ишлаб чи^оариш дастури.

Такрорлаш учун саволлар

1. Оммавий ов^оатланиш со³асининг товар айланиши к^срсаткичини мо³иятини ёритинг.
2. Товар айланиш ^оандай таснифланади?
3. Ишлаб чи^оариш дастури мо³иятини ёритинг.
4. Товар айланиш к^срсаткичларини та³лил ^оилишни хусусиятлари нималардан иборат?
5. Товар айланишни та³лил ^оилишда ^оандай к^срсаткичлар ишлатилади? Уларни ³исоблаш усулларини айтинг.
6. Оммавий ов^оатланиш корхона (шоҳобча)лари товар айланиш режалаштириш усулларини ёритинг.
7. Ишлаб чи^оариш ^оуввати мо³иятини айтинг. Бу к^срсаткич ^оандай ани^оланади?
8. Савдо залини харидорларга хизмат ^оилиш сало³ияти нима? Бу к^срсаткич ^оандай ³исобланади?
9. Ишлаб чи^оариш дастурини тузиш хусусиятларини ёритинг.
10. Хом ашёга б^слган э³тиёж ^оандай ³исобланади?

16-боб. Оммавий ов^оатланиш корхоналари асосий фондлари ва айланма маблағларининг хусусиятлари

16.1. Оммавий ов^оатланишда асосий фондларнинг хусусиятлари, уларнинг ба³оланиши ва к^срсаткичлари

16.2. Оммавий ов^оатланишда айланма мабла^{1/4}ларни мо³ияти, шаклланиши, ишлатилиши ва к^срсаткичлари

16.1. Оммавий ов^оатланишда асосий фондларнинг хусусиятлари, уларнинг ба³оланиши ва к^срсаткичлари

Оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондлари и^отисодиётга оид адабиётларда умуман тан олинган тарифига биноан ма³сулотларни ишлаб чи^оариш, сотиш ва истеъмолини ташкил ^оилиш жараёни учун зарур бўлган ме³нат воситаларига тушунилади.

Асосий фондлар фаолият жараёнида ёз натурал-моддий шаклини ёзгартирмайди ³амда ёз ^оийматини ³ар бир ишлаб чи^оариш жараёнини такрорланиш даврида жисмоний ва маънавий эскириши меъёрига ^оараб, ^оисман ма³сулот ^оийматига ётказиб боради.

Бухгалтерия ³исобига мувофи^о оммавий ов^оатланиш корхоналари асосий фондлари (воситалари) деганда «... узо^о муддат давомида хёжалик фаолиятини юритишда, шунингдек маъмурий ва ижтимоий-маданий функцияларини бажариш учун ишлатиладиган моддий активлар тушунилади»¹⁰. Бухгалтерия ³исоботида «моддий активлар» ^оиймат к^срсаткич сифатида ишлатилади.

Назарий жи³атдан ме³нат воситалари – бу инсонни ме³нат предмет (буюм, нарсалари)га таъсир ётказиш учун ишлатиладиган воситалар

¹⁰ /разов К.Б. Савдода бухгалтерия ³исоби ва соли ^атортиш». Тошкент, «И^отисодиёт ва у^у дунёси» нашриёт уйи. – 2004. – 220-бет.

мажмуасидир. Унинг таркибига ме³нат ^оуроллари (жи³озлар, машиналар, асбоб-ускуналар ва бош^оалар); бинолар, иншоатлар, транспорт воситалари, ме³нат буюм (нарсалар)ларини са^олаш учун ^оурулмалар ва ³оказолар. Ер умумий ме³нат воситаси ³исобланади.

Ю^оридагилардан келиб чи^оан ³олда оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)ларининг асосий фондларига таъриф бериш назарий ва амалий жи³атдан асосли бўлиб ³исобланади. Чунки: биринчидан, восита – бу натурал моддий шаклдир, у асбоб, ^оуролни англатади; иккинчидан, асосий фондларга нафа^оат фаолият жараёнида бевосита иштирок этадиган ме³нат воситалари ^оиймати киради, унга фаолият юритиш учун зарур бўлган маъмурий, ижтимоий-маданий тавсифга эга бўлган ме³нат воситалари ^оиймати ³ам киради; учинчидан, асосий фондларга айрим ме³нат воситалари ^оиймати киритилмайди; тўртинчидан, асосий фондлар ^оиймат кўрсаткичи бўлиб, уни натурал-моддий шакли (кўриниши) фаолиятда жисмонан ишлатилади; бешинчидан, «фонд» сўзи рус тилидан келиб чи^оиб, пул мабла^{1/4}ларини англатади. Айрим ³олларда фонд - ^{1/4}амлаб ^оқйилган нарса, масалан, айрим ресурсларга уру^{1/4}лик фонди, нисбатан ишлатиш амалиётда ^оабул ^оилинган. Бу тушунчалар умумий «фонд» сўзи мазмунидан истесно деб ³исоблаймиз.

Шундай ^оилиб, бизнинг фикримизча, **оммавий ов^оатланиш (бош^оа тармо^о ва со³аларга ³ам тегишли) корхона (ша³обча)ларини асосий фонди – бу уларни ҳўжалик фаолиятини юритишда бевосита ва билвосита иштирок этадиган, бир йилдан кам бўлмаган муддатда хизмат ^оиладиган, ме³нат воситалари ^оийматининг пулдаги ифодасидир.**

Ушбу таърифдан келиб чи^оиб, асосий фондлар – бу и^отисодий категориядир ва ҳўжалик фаолиятидаги и^отисодий муносабатларни шаклланиш жараёнида иштирок этади.

Асосий фондлар ^оиймат кўрсаткич сифатида ва унинг натурал-моддий шакли ³исоб-китоб ^оилинади, та³лил ^оилинади ва режалаштирилади.

Оммавий ов^оатланиш корхона (шаҳобча)лари асосий фонди натурал моддий шакли бўйича ма³сулот ишлаб чи^оариш, уларни сотиш (айрим

³олларда та°симлаш) ва ёзи ишлаб чи°рган ма³сулотларни ёз жойида истеъмор °илинишини таъминлашда ³амда сотиб олган товарларни сотиш жараёнида иштирок этади. Бу жараёнлардан иштирок этмайдиганлари ³ам мавжуд. Ушбулар ну°таи назаридан асосий фондларни бош°а тарморлар ва со³алардан фар°ли ³олда °уйидаги гуру³ларга та°симлашни ма°садга мувофи° деб ³исоблаймиз:

- ма³сулот ишлаб чи°ариш жараёнида ишлатиладиган ме³нат воситаларига (корхонани кухняси ва ундаги жи³озлар);
- ов°атларни истеъмор °илишни таъминлашда иштирок этадиган ме³нат воситаларига (ов°атланиш залига °арашли бино, иншоотлар, жи³озлар);
- сотиб олган товарларни сотиш жараёнида ишлатилаётган ме³нат воситаларига (буфет ва ундаги жи³озлар);
- маъмурий, ижтимоий-маданий функция, бажараётган ме³нат воситалари (маъмурий бино, иншоотлар, жи³озлар, автотранспортлар, медицина, кутубхона, клубларга тегишли, атрофни гёзаллаштиришга, табиатни му³офаза °илишга, ён¹/инга °арши хавфсизликка тегишли ва бош°а ме³нат воситалари)га.

Ме³нат воситаларининг °уйидагилари асосий фонд таркибига киритилмайди: махсус кийимлар; ошхона дастурхони ва сочи°лари, идиш тово¹/и ва анжомлари. Булар айланма мабла¹/лари таркибига киради.

Бундай та°симот асосий фондлари функционал вазифаси бёйича ёрганиш ва ба³олашни таъминлайди.

Асосий фондларни натурал-моддий шаклига °араб ³ар хил турларга ³ам ажратилади. Бундай турланиш таркиби, дарсликнинг 6.1.2-параграфда келтирилган.

Асосий фондларни ба³оланиши, кёрсаткичлари савдонинг асосий фондларига мос келади ва улардан тегишлича оммавий ов°ат корхоналари кёрсаткичларини ишлатиш ор°али фойдаланишни тавсия °иламиз (дарсликни 6.1.2 ва 6.1.3-параграфларига °аралсин)

16.2. Оммавий ов^оатланишда айланма мабла^{1/4}ларни мо³ияти, шаклланиши ишлатилиши ва кѣрсаткичлари

Такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳаракатлантирувчи омиллар-булар меҳнат, капитал (меҳнат воситалари ва предметлари), ер, табиий ресурслардир.

Бу омиллар орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади, истеъмолчиларга етказилади ва истеъмол ^оилиниши ташкил этилади. Бу жараёнда «ер (табиий ресурслар) – меҳнат - ишлаб чиқариш воситалари (капитал)» бирлаштирилиб такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳаракатлантирилади.

Барча тармоқлар ва соҳаларда фаолиятни ҳаракатга келтирувчи омиллардан бўлиб, меҳнат воситалари ва предметлари ҳисобланади.

Айланма маблағлар меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларини шакллантиришга йўналтирилган пул маблағларидир. Ёки уларни – корхона фаолиятини юргизишда фойдаланиладиган меҳнат предметлари ва хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари қийматини пулдаги ифодаси деб тушуниш керак.

Меҳнат предметлари натурал-моддий, физик-кимёвий хусусиятлари бўйича фаолиятни (ишлаб чиқариш, товар айрибошлаш ва бошқа фаолият жараёнларини) бир маротаба такрорланиш жараёнида тўла ишлатилади. Булардан хизмат муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситалари истесно.

Бир фазада тўла айланиб, бир турдан иккинчи турга ўтиш хусусиятларидан келиб чиқиб, меҳнат предметлари қийматини **айланма маблағ (айланма капитал)** деб юритиш қабул қилинган.

Айланма маблағлар корхонани барча фаолиятини – таъминот, ишлаб чиқариш, айрибошлаш, молиялаштириш жараёнларини доимийлигини ва маромийлигини таъминлайди.

Айланма маблағлар доимий ҳаракатда ва такрор айланишда корхона фаолиятда катнашади. Айланма маблағларнинг моҳияти, шаклланиш манбалари барча тармоқлар ва соҳалар бўйича бир хил тусда. Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари бошқа тармоқ ва соҳаларниқидан ўз таркиби, ишлатилиш йўналишлари ва ҳаракати билан фарқ қилади.

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлиб, бир вақтда ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш (маҳсулотларни сотиш) ва овқатларни жойида истеъмол қилинишига хизмат қилади. Айланма маблағларни айланиши вақт талаб қилади. Улар ҳаракатини олдин пул сифатида бошлайди, кейин бир қанча жараёнларни ўтиб товар шаклига айланади. Товарлар қиймати пулга айлангандан кейин улар яна пул шаклига айланиб, корхона аванслаган маблағи ўзига қайтиши таъминланади. «П-ИЧ-Т-П» айланиши бир маротаба айланганда маблағ бирдан қайтарилади. Бу жараён ишлаб чиқаришда ва савдода аллақанча вақт талаб қилади. Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларни ишлаб чиқариш савдо жараёнидаги хусусиятлари натижасида уларда тўғалланмаган ишлаб чиқариш қарийиб вужудга келмайди, айланма маблағларни айланиши ишлаб чиқаришга, чакана ва улгуржи савдодагига нисбатан тез амалга ошади.

Оммавий овқатланишда ишлаб чиқариш, савдо жараёнида айланма маблағларни бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб, улар маҳсулот тайёрлаш, уларни ва товарларни сотишда хом ашё ва товарларга, йўлдаги хом ашё ва товарларга, узоқ муддатга картошка ва сабзавотлари тайёрлаш, сақлаш ҳамда уларни қайта ишлаш ва сотиш учун қўйилган пул маблағларига, кўмакчи хўжаликдаги маблағларга, бошқа активларга (таралар захираси, ёқилғи, инвентарлар ва бошқалар) пул маблағлари ҳамда ҳисоб-китоб рақамлардаги маблағларга бўлинади.

Оммавий овқатланишда айланма маблағларни асосий қисми ишлаб чиқариш жараёнида ишлатилади.

Оммавий овқатланишда айланма маблағларнинг таркиби, кўрсаткичлари дарсликнинг 6.2.2 ва 6.2.3 параграфларида келтирилган. Фақат ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилишда оммавий овқаталанишнинг умумий товар айланишини ишлатилишини эътиборга олиш зарур.

Оммавий овқатланиш соҳасининг молиявий ва меҳнат ресурсларининг моҳияти, шаклланиши, кўрсаткичлари асосан савдо соҳасига мос келади. Фақат, бу ерда оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларини товар айланишини ва маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ишлатиш, ходимлар сонига поварлар, официантлар кабиларни борлигини эътиборга олишни тавсия қиламиз (дарсликни 6.3 ва 6.4 бобларига қаралсин).

Таянч иборалар: Ресурс, ер, капитал, ме³нат, моддий ресурслар, номоддий активлар, ме³нат ресурслари, молиявий ресурслар, асосий фондлар, амартизация, бошлан¹/₄ич ^оиймат, тиклаш ^оиймати, ^оолди^о ^оиймат, самарадорлик, самара, айланма мабла¹/₄лар, айланма фондлар, айланма капитал, айланма активлар, омиллар, кўрсаткичлар, молия, давлат молияси, хўжалик субъектлари молияси, жисмоний шахслар молияси, молиявий тизим, пул, молиявий ресурслар, пул муносабатлари, савдонинг молияси, молияни функциялари, молиялаштириш, кредитлаштириш, ме³нат, ме³нат ресурслари, ишчи кучи, ишчилар сони, рўйхатдаги ишчилар, ме³нат сало³ияти.

Такрорлаш учун саволлар:

11. Ишлаб чи^оариш омиллари нималардан иборат бўлади?
12. Табиий ресурсларга нималар киради?
13. Асосий фондлар деганда нимани тушунаси?
14. Асосий фондлар таркибини айтинг.
15. Асосий фондлар таснифини айтинг.
16. Асосий фондлар ^оандай ба³оланади?
17. Амартизация нима, ^оандай ани^оланади?
18. Асосий фондлар кўрсаткичлари ^оандай гуру³ларга бўлинади?

19. ^аандай кѣрсаткичлар асосий фондлар ^золатини англатади?
20. Асосий фондлар билан савдо корхоналари таъминланганлик даражаси ^оандай ани^оланади?
21. Асосий фондлар таркиби ^оандай кѣрсаткичлар ор^оали ^зисоб-китоб ^оилинади?
22. Айланма мабла^{1/4}лар мазмунини ёритиб беринг.
23. Айланма мабла^{1/4}лар асосий фондлардан ^оандай фойдаланади?
24. Айланма мабла^{1/4}лар ^оандай манбалар ^зисобидан шаклланади?
25. Хѣжалик фаолиятида ишлатилаётган ресурслар ^оандай тарзда бир шаклдан бош^оа шаклга ътади?
26. Айланма мабла^{1/4}лар натурал-моддий таркибига нималар киради?
27. Айланма мабла^{1/4}лар ^оиймати бѣйича ^оандай таснифланади?
28. Айланма мабла^{1/4}лари таркибининг ^оайси бири нормаллаштирилади?
29. Айланма мабла^{1/4}лар ^оайси ^оисмини режалаштириш ^оийин ёки мумкин бѣлмайди?
30. Айланма мабла^{1/4}лар ^золати ^оандай кѣрсаткичлар ор^оали ани^оланади?
31. Айланма мабла^{1/4}ларни ѣзгариш тенденциялари ^оандай кѣрсаткичлар ор^оали ани^оланади?
32. Айланма мабла^{1/4}лар таркибини ^оандай кѣрсаткичлар ор^оали ^зисобланади?
33. Айланма мабла^{1/4}лар билан таъминланганлиги ^оандай ани^оланади?
34. Айланма мабла^{1/4}лардан фойдаланиш самарадорлиги ^оандай кѣрсаткичлардан иборат?
35. Молия деб нимани тушунаси?
36. Молиявий тизим нима ва уни тартибига нималар киради?
37. Молиявий ресурслар нима?
38. Молиявий ресурслар ^оандай манбалардан ташкил топади?

39. Молиявий ресурслар ³олати ва таркибини англатувчи кўрсаткичларни айтинг.
40. Молиявий ресурслар бар^оарорлиги ^оандай ани^оланади?
41. Молиявий ресурслар самарадорлиги ^оандай кўрсаткичлар ор^оали ани^оланади?
42. Ме³натнинг мо³иятини ёритиб беринг.
43. Ме³нат ресурслари деганда нимани тушунаси?
44. Ме³нат сало³ияти нима ва у ме³нат ресурсларидан ^оандай фар^оланади?
45. Ишчи кучи нима?
46. Ишчи кучи такрор ишлаб чи^оарилиши ^оандай фазалардан иборат бўлади?
47. Р^фйхатдаги ходимлар сони ^оандай ани^оланади?
48. Ходимларни ^фртача сони ^оандай ани^оланади?
49. Ме³нат ресурсларини та³лил ^оилишда ^оандай кўрсаткичлар ани^оланади?

17-боб. Оммавий овқатланиш корхоналарининг даромадлари, харажатлари, фойдаси ва рентабеллиги.

17.1. Оммавий овқатланишда даромадларнинг шаклланиш хусусиятлари.

17.2. Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари.

17.3. Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик.

17.1. Оммавий овқатланишда даромадларнинг шаклланиш хусусиятлари.

«Даромад» категориясини табиати ва моҳияти ушбу дарсликнинг 13.1.1 параграфида ёритилган.

Савдо ва оммавий овқатланишда даромаднинг табиати, моҳияти бир бирига мос келади.

Уларнинг фарқи шаклланиш манбаларида, таркибида, такрор ишлаб чиқариш жараёнида савдо ва оммавий овқатланишни бажарадиган функциялардан келиб чиқади.

Оммавий овқатланишда даромадлар махсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш ва истеъмол қилинишини ташкил қилиш ҳамда сотиш учун сотиб олинган товарларни айрибошлаш ва бошқа фаолиятларга боғлиқ.

Оммавий овқатланишда даромад улар фаолиятининг баҳоси яъни улар фаолиятида сарфланган ижтимоий зарурий меҳнатнинг (меҳнат воситалари ва ишчи кучи харажатлари) қиймати ва қўшимча қийматнинг пулдаги ифодасини англатади. Назарий жиҳатдан у $c + v + m$ -га тенг. Бу ерда « $c + v$ » жонли ва жонсиз меҳнат сарфларини, яъни оммавий овқатланиш харажатларини англатса, « m » - уларни соф фойдасини миқдорини англатади.

Оммавий овқатланишда ишлаб чиқаришдан фарқли, барча харажатлари даромад (уларни устамалари) ҳисобидан қопланади, яъни улар товарлар қиймати таркибида акс топади, ишлаб чиқаришда эса, харажатлар таннарх таркибига киради ва у махсулот (иш, хизмат)ни сотишдан олинган соф тушум ҳисобидан қопланади. Оммавий овқатланишда фаолияти қиймати ($c + v + m$), уларнинг даромадида ўз аксини топади. Ушбулар нуқтаи назаридан, бизларнинг фикримизча, оммавий овқатланишда ҳам савдодаги каби «даромад»ни, улар фаолиятида яратилган қийматнинг пулдаги ифодаси сифатида, яъни улар фаолиятининг баҳоси сифатида қаралиш иқтисодий назария нуқтаи назаридан ҳақиқатга яқин бўлади.

Оммавий овқатланиш корхоналари (шаҳобчалари)нинг даромади – бу улар фаолияти натижасида яратилган қийматнинг пулдаги ифодасидир ва у оммавий овқатланиш соҳаси фаолиятининг баҳоси сифатида намоён бўлади.

Даромаднинг иқтисодий йўналтирилиш моҳияти бўйича барча харажатлар, солиқлар, тўловларни ва фойдани таъминлашдир.

Ушбу соҳада сотишдан олинган даромадлар улар томонидан ўз махсулотларини ишлаб чиқариш учун сотиб олинган хом ашёларга ҳамда

сотиладиган товарларни сотиб олинган баҳоларига қўйиладиган устамалар миқдорида ўз аксини топади.

Оммавий овқатланиш соҳасида савдо соҳасига ўхшаш даромадларни асосий қисми тегишлича ўз махсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан шаклланади.

Бухгалтерия ва статистик ҳисоботларда оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари қуйидагича шаклланади.

«Махсулот (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларини шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» да (5 феврал 1999 йил 54 – сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори) хўжалик субъектлари, жумладан оммавий овқатланиш корхоналари даромадларининг турлари ва аниқлаш усуллари келтирилган.

Назарий жиҳатдан оммавий овқатланиш корхоналарини ўз махсулотларини ва сотиш учун сотиб олинган товарлар сотишдан олинган даромади уларни харажатларини қоплаш ва фойда олиш манбаи бўлиб, у бир томондан оммавий овқатланиш соҳасининг ўзи ишлаб чиқарган махсулотларни қийматидаги, иккинчи томондан, сотиш учун сотиб олинган истеъмол товарлар баҳосидаги ҳиссасининг миқдорини англатади. Бундан келиб чиқиб, овқатланиш соҳасининг сотишдан олинган даромади овқатланиш соҳаси хизматларини қийматини пулдаги ифодасидир. Ушбу таъриф махсулотлар ва товарларни сотишдан олган даромадни моҳиятини очиқ беради.

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)лари ўз махсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш тармоқларидаги каби янги қиймат яратади. Ушбу нуқтаи назардан оммавий овқатланиш соҳасида ишлаб чиқариш тармоқларида товар қийматини яратилиши ва улар баҳосини шаклланишига мос келади. Шу сабабли уларда ҳам «таннрах» ва «фойда» каби кўрсаткичлар ишлатилиши мумкин. Лекин оммавий овқатланишда

даромадларнинг шаклланиши ва аниқлаш усуллари савдоникига мослаштирилган.

Оммавий овқатланишда махсулотлар ишлаб чиқариш билан ҳамда товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тўлаш товарларни чакана баҳоси (устамалар) ҳисобидан амалга оширилади.

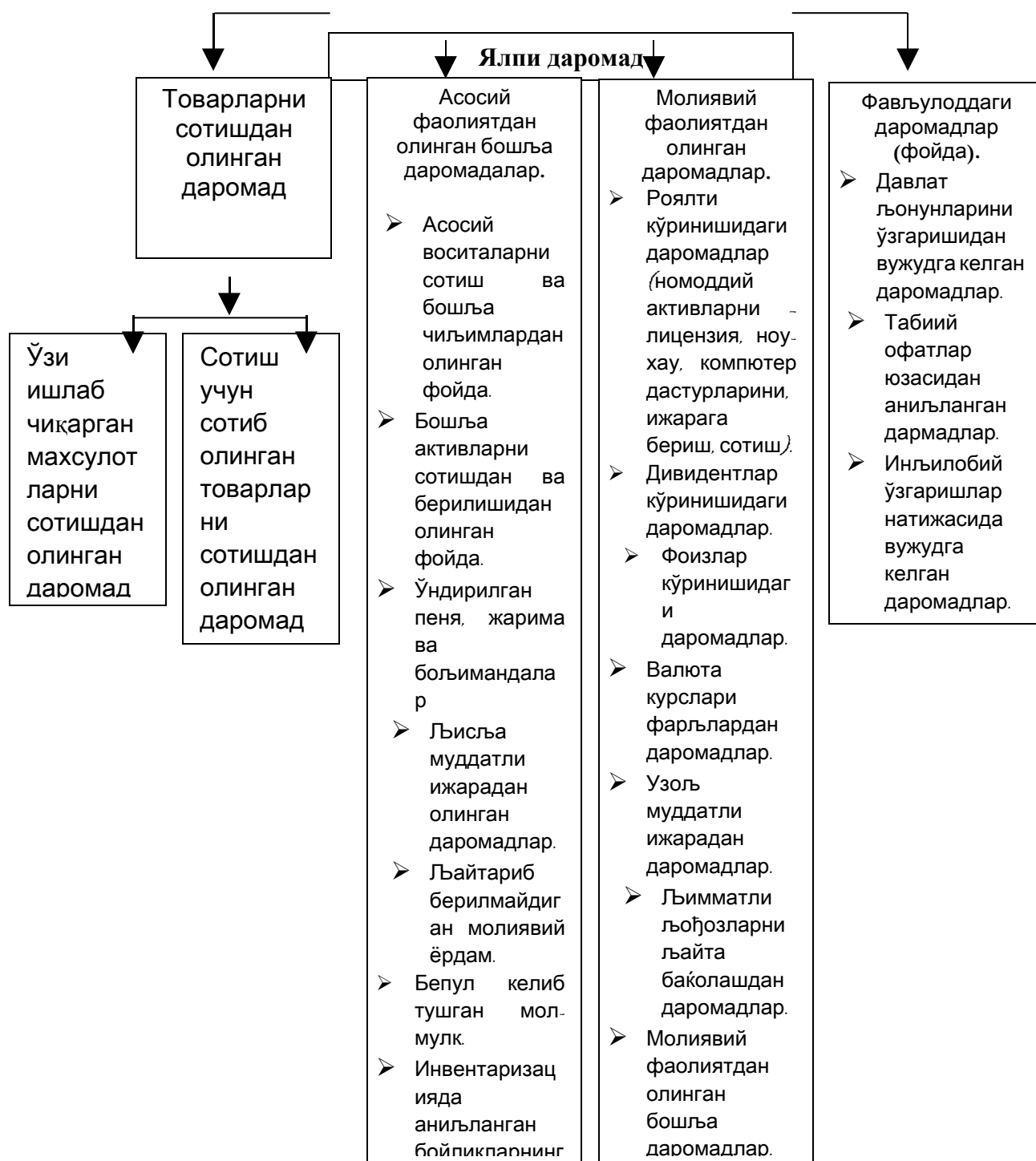
Оммавий овқатланишда устамалар (хом ашё ва товарлар учун) товарлар чакана баҳоси билан товарларни сотиб олиш (чакана ва улгуржи савдодан, деҳқон бозорларидан, ишлаб чиқаришдан ёки бошқа воситачилардан) баҳоси ўртасидаги фарқи сифатида аниқланади.

Оммавий овқатланиш корхоналарининг даромадлари юқорида келтирилган Низом бўйича қуйидагилардан таркиб топади:

1. сотишдан олинган даромад. Оммавий овқатланишнинг «Товарларни сотишдан олган ялпи даромади» сотишдан олинадиган соф тушумдан сотилган товарларни харид қийматини чегириб ташлаш орқали аниқланади;
2. асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;
3. асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар. Улар қаторига молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва фавқулотдаги даромадлар киради.

Оммавий овқатланиш корхона(шаҳобча)лари даромадининг таркибий турлари 17.1.1. чизмада келтирилган.

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг даромадлари турлари.

Оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларида 17.1.1 жадвалдан кўриниб турибдики савдодагидан фақат «товарларни сотишдан олинган даромад»ни шаклланиши билан фарқланади.

Даромадлар миқдори абсолют-сўмда ва нисбий кўрсаткичларда ҳисоб-китоб қилинади. Даромадлар кўрсаткичларини уларни шаклланиш манбаларидан келиб чиқиб қуйидагича аниқлашни тавсия қиламиз:

- товарларни сотишдан олинган даромадларни оммавий овқатланиш корхона (шаҳобча)ларининг умумий товар айланишига (чакана+улгуржи) нисбатан, фоизда ёки коэффициентда;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олинган даромадларни, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш бўйича умумий товар айланиши (чакана+улгуржи)га нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- сотиш учун сотиб олинган товарларни сотишдан олинган даромадларни сотиб олинган товарларни сотиш товар айланмасига нисбатан фоиз ёки коэффициентда;
- товарларни сотишдан олинган даромадларга муомала харажатларни нисбати фоизда ёки коэффициентда; ёки ушбу кўрсаткичнинг тескараси;
- ялпи даромадни барча активларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- ялпи даромадларни амортизация суммаси, айланма маблағлар ва молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда;
- молиявий фаолиятдан олинган даромадларни молиявий ресурсларга нисбати, фоизда ёки коэффициентда.

Бундан ташқари даромадларнинг таркиби ҳар бир элементининг уларга тегишли, уларни шакллантирадиган кўрсаткичларга ёки манбасига нисбатан тегишли кўрсаткичлар аниқланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

17.2. Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари.

Оммавий овқатланиш соҳасининг фаолияти моддий меҳнат ва молиявий ресурслардан фойдаланишни тақозо қилади. Назарий жиҳатдан моддий меҳнат ва молиявий ресурсларни маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва товарларни сотиш жараёнидаги харажатларини пулдаги ифодаси оммавий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари деб юритилади.

Расмий ҳужжатларда ва амалиётда «ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари» атамаси ишлатилмайди, улар «муомала харажатлари» деб юритилади.

Оммавий овқатланиш соҳаси харажатлари бошқа тармоқлар ва савдодан табиати ва таркиби билан фарқ қилади (расмий ҳисоботда савдо ва оммавий овқатланиш соҳаларининг ва муомала харажатларининг моддалари бир ҳил бўлишига қарамай).

Савдо соҳасида ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар йўқ, ишлаб чиқаришда товарларни жойларда истеъмолини ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар йўқ. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқаришда ҳам ашё ва материаллар қиймати таннарх таркибига киритилади, оммавий овқатланишда эса ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига киритилмайди. Шу сабабли оммавий овқатланишнинг ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари уларнинг ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари таннарҳини тўла акс эттирмайди, уларда фақат маҳсулот ишлаб чиқариш уларни сотиш, истеъмолни ташкил қилиш ва сотиб олинган товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлган жорий харажатлар акс эттирилади.

Оммавий овқатланишни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига: ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ишчиларни иш ҳақи; ҳам ашё ва ярим

фабрикатларни ташиш, сақлаш билан боғлиқ, ёқилғи ва электрэнергияга харажатлар, асосий фондлар (ишлаб чиқариш билан боғлиқ) амортизацияси, уларни ижараси, таъминлаш харажатлари; муддати бир йилгача бўлган меҳнат воситаларни эскириши билан; махсус кийим кечакларни эскириши, ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар киритилади.

Тайёр маҳсулотларни жойларда истеъмол қилишни ташкил қилиш билан боғлиқ харажатлар: ўзи ишлаб чиқарган овқатларни ва сотиш учун сотиб олинган товарларни истеъмол қилишни ташкиллаштириш билан банд бўлган ишчилар иш ҳақи (офицантлар, овқатланиш заллари метроделлари, администраторлари, идиш-товоқ ювувчилар, зални тозаловчилар, гардеробчилар ва ҳакозолар); овқатланиш зали билан, жихозларни эскириши, ижараси ва таъминлаш билан боғлиқ харажатлари; идиш-товоқларни эскириши; зал ишчиларини махсус кийим кечакларини ювиш, таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатлардан ташкил топади.

Товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар: сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш (уларни жойларда истеъмол қилдириш билан боғлиқ харажатлардан ташқари) билан боғлиқ тегишли муомала харажатлари моддаларидан ташкил топади.

Муомала харажатларини юқоридагидек таснифлаш амалиётда ишлатилмайди. Лекин уларнинг миқдорини эксперт текшириш, танлов текширишлар орқали ҳисоб-китоб қилиш мумкин.

Юқоридагилардан ташқари ҳар қандай субъектида мавжуд бўлганидек оммавий овқатланиш корхоналарида ҳам «Маъмурий-бошқарув харажатлари» алоҳида ҳисобга олинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори билан тасдиқланган Низомга биноан муомала харажатлари сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар; бошқа операция харажатларига бўлинган.

Муомала харажатларини моҳияти, табиати, таснифи, кўрсаткичлари уларни таҳлил қилиш ва режалаштириш усуллари дарсликнинг 12-бобида батафсил ёритилган. Фақат чакана савдо «Чакана товар айланиши»

кўрсаткичи ишлатилган жойларда оммавий овқатланишни «Умумий товар айланиши» (чакана+улгуржи) кўрсаткичи ишлатилиши зарур.

17.3.Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик.

Фойда ва рентабеллик моҳияти, аҳамияти таҳлили ва режалаштириш масалалари савдо корхоналарига мос ҳолда дарсликнинг 13.2 бобида ёритилган.

Ушбу жойда бизлар оммавий овқатланиш соҳасининг хусусиятларига боғлиқ бўлган, фойда ва рентабеллик кўрсаткичларига таълуқли масалаларни ёритиш билан чегараланамиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 феврал 54- сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом кўрсатмаларидан келиб чиқиб, оммавий овқатланишда фойдани шаклланиш хусусиятларини эътиборга олган ҳолда фойда ва рентабелликни шаклланиш кўрсаткичларини аниқлаш усуллари кўриб чиқамиз.

Фойдани алоҳида турларини ҳисоблашда қуйидаги усуллардан фойдаланишни тавсия қиламиз:

1. Товарларни сотишдан олинган ялпи даромад – (ЯД)

$$\text{ЯД} = \text{ООУТА} - \text{СТМХХ}$$

Бу ерда;

ООУТА - Оммавий овқатланишни умумий товар айланиш (чакана+улгуржи);

СТМХХ - хом ашёлар, ярим фабрикатлар ва товарларни харид қиймати;

Жумладан:

- 1.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган даромад - (ЎМСД)

$$\text{ЎМСД} = \text{СМСТ} - \text{ХЯХҚ}$$

Бу ерда;

СМСТ – сотилган маҳсулотлардан соф тушум (ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш + маҳсулотни улгуржи сотиш);

ХЯХҚ - хом ашё ва яримфабрикатларни харид қиймати;

1.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан даромад- (СТСД)

$$\text{СТСД} = \text{СТССТ} - \text{СТХҚ}$$

Бу ерда;

СТССТ- сотиб олинган товарларни сотишдан соф тушум;

СТХҚ- сотиб олинган товарларни харид қиймати.

2. Оммавий овқатланишни муомала харажатлари (ООМх)жами:

2.1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни сотиш харажатлари

(МИЧСМх);

2.2. Сотиб олинган товарларни сотиш харажатлари (СТСМх).

Ушбу кўрсаткичлар бухгалтерия хисоботлари асосида эксперт баҳолаш орқали ҳисоб-китоб қилиниши мумкин.

3. Оммавий овқатланишда маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган ялпи фойдаси - (МТСЯФ)

$$\text{МТСЯФ} = \text{ЯД} - \text{ООМх};$$

3.1 Ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда – (УМСФ)

$$\text{УМСФ} = \text{УМСД} - \text{МИЧСМх};$$

3.2 Сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда – (СТСФ)

$$\text{СТСФ} = \text{СТСД} - \text{СТСМх};$$

4. Асосий фаолиятдан кўрилган фойда – (АФФ)

$$\text{АФФ} = \text{МТСЯФ} + \text{БД} - \text{БЗ};$$

Бу ерда;

БД , Бз – тегишлича асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва зарарлар (17.1.1 чизмада уларни таркиби келтирилган).

5. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда – (УФ)

$$УФ = АФФ + МД - МХ;$$

Бу ерда;

МД, МХ – тегишлича молиявий фаолиятдан олинган даромадлар ва харажатлар (17.1.1 чизмага қаралсин).

6. Солиқ тўлангунча олинган фойда- (СТФ)

$$СТФ = УФ + ФФ - ФЗ;$$

Бу ерда;

ФФ, ФЗ – тегишлича фавқулодда фойда ва зарарлар.

7. Соф фойда – (СФ)

Бу ерда;

ЯСТ – ялпи солиқ тўлови;

ММС – мол- мулк солиғи .

Оммавий овқатланишда савдодаги каби фойда хўжалик фаолиятининг самараси ҳисобланди, шу сабабли уни нисбий самарадорлиги кўрсаткичи сифатида рентабеллик кўрсаткичи ишлатилади.

Рентабеллик фойдани хўжалик фаолиятига алоқадор товар айланиши, харажатлар, даромад ҳамда ресурсларга нисбатан фоизда ёки коэффициентда аниқланадиган нисбий кўрсаткичдир.

Амалиётда асосан фаолиятни самарасини баҳолашда, уни таҳлил қилишда ва режалаштиришда товарларни сотиш рентабеллиги кўрсаткичи ишлатилади. Ушбу кўрсаткич амалда соф фойдани 100,0 га кўпайтириб оммавий овқатланишни умумий товар айланиш суммасига (ООУТА) бўлиш орқали аниқланади.

Бизнинг фикримизча, фойдани шаклланишини янги тартибидан келиб чиққан ҳолда, «Товарларни сотиш рентабеллиги» ёки «Товар айланиш рентабеллиги» (Рта) (бу иккала маънони синоним сифатида ишлатмоқдамиз) қуйидагича аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

$$P_{TA} = \frac{МТСЯФ \cdot 100,0}{ООУТА}$$

Рентабелликни бошқа кўрсаткичларини пастда изоҳлаймиз.

Рентабелликни та³лили жараёнида кѣрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Улар ^оаторига ^оуйидагиларни киритиш мумкин:

- чакана товар айланиши ³ажми (ООТА) ва таркиби (ООТА_{i-n}), сѣмда;
- сотишдан олинган ялпи даромад (ЯД), сѣмда;
- сотиб олинган товарларни сотишдан олинган фойда (СТСФ), сѣмда;
- ўз маҳсулотларини сотишдан олинган фойда (УМСФ), сѣмда;
- маҳсулотлар ва товарларни сотишдан олинган фойда (МТСЯФ), сѣмда;
- асосий фаолиятдан кѣрилган фойда (АФФ), сѣмда;
- умумхѣжалик фаолиятдан олинган фойда (УФ), сѣмда;
- соли^о тѣлангунча олинган фойда (СТФ), сѣмда;
- соф фойда (СФ), сѣмда;
- муомала харажатлари (Мх), сѣмда;
- муомала харажатларини даражаси (Умх), %;
- асосий фондларни ишлатилиши рентабеллиги (АФ_{и-р}) ва даромадлилиги (АФ_{и-д}), %. Бу кѣрсаткичларни ^оуйидагича ани^оланишини тавсия ^оиламиз.

$$АФ_{и-р} = \frac{УФ \cdot 100}{А}; \quad АФ_{и-д} = \frac{ЯД \cdot 100}{А}$$

Бу ерда: А – асосий фондлар аммортизацияси суммаси.

- айланма мабла^{1/4}ларни рентабеллиги (Рай._м) ва уларни даромадликлиги (Дай.д), %. Бу кѣрсаткичлар ^оуйидагича ани^оланиши мумкин:

$$Д_{ай.м} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})}; \quad Д_{ай.х} = \frac{ЯД \cdot 100}{АйМ(\bar{ёки}\bar{З})}$$

Бу ерда: Ай.М - ѣртача айланма мабла^{1/4}лар суммаси;

$\bar{З}$ - ѣртача товар за³иралари суммаси.

- ишчи-ходимларни рентабеллиги (Ди.х) ва даромадлиги (Ди.х), коэффициентларда. Ушбу кўрсаткичларни ўйидагича аниқлаш тавсия этилади:

$$D_{u.x} = \frac{УФ}{\bar{X}}; \quad D_{u.d} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Бу ерда: $\bar{X}$ - ходимларни йиллик ўртача сони, киши.

- муомала харажатларини рентабеллиги (Мх.р):

$$M_{x.p} = \frac{МТСЯФ \cdot 100}{Mx}; \quad \text{Бу ерда: } Mx - \text{муомала харажатлари}$$

суммаси.

- иш 3а°и фондини рентабеллиги (Их.ф.р.) коэффициентда ёки %.
- Булар тегишлича ўйидагича 3исобланади:

•

$$I_{x.f.p} = \frac{УФ}{I_{x.f}}; \quad I_{x.f.p} = \frac{УФ \cdot 100}{I_{x.f}}$$

Фойда ва рентабелликни таҳлил қилиш жараёнини хусусиятлари, ушбу кўрсаткичларни шаклланиши ва таркиби тўғрисидаги кўрсаткичлардан келиб чиқади.

Биз юқорида оммавий овқатланиш соҳаси корхоналари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, уни даромадлари ва фойдасини шаклланиши хусусиятларни, уларни таснифини, кўрсаткичларни ёритиб ўтдик. Ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш усул ва услублари жараёни савдо корхоналаридаги таҳлил жараёнига мос келади. Фарқи шундаки, бу ерда чакана савдо ўрнига оммавий овқатланишнинг тегишли кўрсаткичлари ишлатилади.

Сўнгги йилларда катор иқтисодий кўрсаткичларни режалаштириш масалаларига барча соҳалардаги хўжалик юритувчи субъектларда бир мунча эътибор пасайган бўлсада, унинг мазмуни ва аҳамияти пасайганича йўқ. Чунки режалаштириш маъмурий буйруқбозлик тизимининг элементи эмас.

балки, бозор иқтисодиётининг ҳам ажралмас бир бўлаги эканлиги исботланди. Рақобат муҳитининг кучайиши барча бошқа соҳа субъектларидаги каби овқатланиш хизматларини кўрсатувчи субъектларда режалаштиришга кенгроқ эътибор қаратиш заруриятини келтириб чиқарди.

Овқатланиш корхоналарида барча иқтисодий кўрсаткичлар режалаштирилиши мумкин. Аммо хўжалик фаолиятининг провард мақсади фойда олиш экан, фойда ва рентабелликни режалаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришни асосий мақсади овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари ва уларнинг умумий мақсадидан келиб чиқиши зарур.

Овқатланиш корхоналарининг хусусиятлари улар фаолиятида ишлаб чиқариш, айрибошлаш, яъни олди – сотди жараёни ва ишлаб чиқарган маҳсулотни ўз жойида истеъмол ташкил қилиш, сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш каби функцияларни бажариш билан белгиланади. Ушбулардан келиб чиқиб, овқатланиш корхоналарининг умумий мақсади сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, жойида сотиш, истеъмолни ташкил қилиш сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш асосида даромад ёки фойда олишга эришишдир.

Овқатланиш корхоналарининг фойдаси бир томондан, юқорида келтирилган функцияларни бажарилиш шарт – шароитлари, ҳажми ва таркибига; иккинчи томондан, даромадларнинг турлари ва шаклланишига; учинчи томондан, овқатланиш корхоналарининг харажатлари миқдори ва таркибига боғлиқ бўлади.

Фойда ҳар қандай корхона, жумладан овқатланиш корхоналари учун ҳам уларнинг ривожланиш манбаи бўлиб ҳисобланади. Унинг яна бир муҳим томони, жамият тараққиётини таъминлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Юқоридагилар фойдани режалаштириш қандай муҳим аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлаб турибди.

Фойдани режалаштиришдан асосий мақсад – бирор томондан, корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган миқдордаги фойдага эришиш бўлса; унга эришиш учун овқатланиш корхоналари аҳоли талабига жавоб берадиган, юқори сифатли озиқ – овқат маҳсулотларини ишлаб чиқиши, сотиши ва истеъмол қилиниши сотиш учун сотиб олинган товарларни сотиш учун юқори даражадаги хизматни ташкил қилишига боғлиқдир. Бу муҳит фойдани режалаштириш мақсадини иккинчи томонини намоён қилади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун фойдани режалаштириш қуйидаги вазифаларни ўзида мужассамлаштириши керак.

- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ҳолатларини аниқлаш;
- фойдага таъсир қилувчи барча омилларни ўтган йилларга комплекс таҳлил қилиш ва келажакка башорат қилиш;
- фойдага бевосита таъсир қилувчи омиллардан келиб чиқиб корхонани безарарлик нуқтасини аниқлаш;
- бозор иқтисодиёти шароитида барча ресурслардан оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларини тежамлигини, молиявий натижаларни оптималлигини таъминлаш;
- режани бозор конъюктураси ўзгариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантларини тайёрлаш;
- ишлаб чиқилган ва қабул қилинган режани бажарилишини таъминлайдиган чора – тадбирларни белгилаш ва назорат қилиш.

Фойда ва рентабелликни режалаштиришда бир қанча усуллардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- даромадлар ва харажатлар баланси;
- техник – иқтисодий ҳисоб–китоб усули;
- безарарлик (зарарсизлик) нуқтасини аниқлаш усуллари;
- эластиклик коэффицентларини қўллаш усули;

- иқтисодий- математик усуллар.

Баланс усули амалиётда товар айланиш кўрсаткичларини режалаштиришда, аҳоли даромадлари ва харажатларини аниқлашда кенг қўлланиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Биз овқатланиш корхоналари фойдасини режалаштиришда баланс усулидан кенг фойдаланишни тавсия қиламиз. Баланснинг чап қисмида оммавий овқатланиш корхонасининг барча даромадлари миқдори, ўнг қисмида харажатларнинг барча турлари миқдори ва корхонанинг фойдаси кўрсатилади.

Бизнингча баланс таркибини қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқдир.

17.3.1. чизма

Овқатланиш корхонасининг даромадлар, харажатлар ва фойдаси баланси

(минг сўм)

Даромадлар	Сумма	Харажатлар ва фойда	Сумма
1.Сотишдан олинган даромадлар – жами Жумладан: 1.1.Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотишдан олган даромади. 1.2 Сотиб олган товарларни сотишдан олган даромади. 2.Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар. 3. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар. 4. Фавқулотда		1.Сотиш таннарига киритилган харажатлар. 2. Давр харажатлари. 2. 1. Сотиш харажатлари. 2.2. Маъмурий харажатлар. 2.3. Бошқа операцион харажатлари. 3. Келгуси давр харажатлари. 4. Асосий бўлмаган фаолиятга доир харажатлар. 5. Молиявий фаолиятга доир харажатлар. 6. Фавқулотда харажатлар.	

даромадлар.			
5. Ялпи даромад.		7. Жами харажатлар суммаси.	
		8. Солиқ тўлангунча фойда. 9. Ялпи даромад солиғи. 10. Мол мулк солиғи. 11. Соф фойда.	
Баланс		Баланс (7+8+11)	

Техник-иқтисодий ҳисоб китоб усулидан балансдаги кўрсаткичларни аниқлашда кенг фойдаланиш мумкин ва фойдани алоҳида турларини аниқлашда ишлатилади. 1999 йил 5 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг 54 сон қарори билан тасдиқланган «Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ оммавий овқатланиш корхоналарининг фойдасининг ҳисоб китоб қилиш усули 17.3. параграфда ёритилган.

Безарарлик нуқтасини аниқлаш орқали фойдага таъсир қилувчи омилларнинг қанча миқдорида соф фойдага эришиш мумкинлиги аниқланади. Унинг учун қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин.

$$1. \text{ БН} = \frac{\frac{ДХ}{УХ}}{1 - \frac{ООУТА}{УХ}};$$

бунда: ДХ – доимий харажатлар (муомала ва ишлаб чиқариш харажатларини) ўзгармас қисми;

ООУТА – овқатланиш корхоналарининг умумий товар айланиши,

У_х оммавий овқатланиш корхонасини ўзгарувчан харажатлари

$$2. \text{ БН} = \frac{\frac{ДХ \cdot 100}{Д \cdot 100}}{ООУТА};$$

бунда Д – даромадлар.

$$BH = \frac{ООУТА_{xДХ}}{ООУТА - У_x}.$$

Эластиклик коэффиценти фойдага таъсир қилувчи омилнинг 1 % ўзгариши фойдани қанча фоизга ўзгаришига олиб келишини кўрсатади. Ушбу кўрсаткич ўтган йиллар маълумотларини таҳлил қилиш орқали ҳисоб-китоб қилинади ва режалаштирилган йилга таъсир қилувчи омилни ўзгариш миқдорида коэффицентни кўпайтириш орқали фойдани ўзгариш даражаси аниқланади.

Эластиклик коэффицентини умумий кўриниши қуйидаги формула орқали аниқланади.

$$K_y \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y}.$$

Бунда: y - фойданинг миқдори;

X - таъсир қилувчи омилнинг миқдори.

Фойданинг ўзгариш миқдори « ΔY » унга таъсир қилувчи омилнинг « ΔX » ўзгариш миқдорида нисбатан қандай даражада ўзгаришини кўрсатади. Уни ҳисоблаш учун корреляцион тенгламадан фойдаланиш мумкин. Агар боғлиқлик тўғри чизиқли бўлса,

$y = a + vx$, унда $K_y = v \cdot \frac{X}{Y}$; « v » - регрессия коэффиценти, уни юқорида

келтирилган тенгламани ечиш орқали аниқлаш мумкин бўлади.

Фойдани режалаштиришда иқтисодий математик усуллардан ҳам кенг фойдаланиш мумкин бўлади. Агар унинг учун етарли маълумотлар мавжуд бўлса. Масалан кўп факторли регрессион моделлардан фойдаланиш мумкин.

Фойдани миқдори аниқлангандан кейин рентабеллик кўрсаткичи аниқланади.

Амалиётда рентабеллик асосан фойда суммасини 100 кўпайтириб, оммавий овқатланиш корхонасини умумий товар айланишига бўлиш билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич билан бир каторда фойдани ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига нисбатан; корхонанинг даромадига нисбатан; иш ҳақиға нисбатан ва ҳ.к. нисбатан аниқлаш ҳам мумкин.

Таянч иборалар: товар айланиши, қиймат, баҳо, устама, ялпи даромад, товарларни сотишдан олинган даромад, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, молиявий фаолиятдан олинган даромадлар, фавкулотдаги даромадлар, фойда, рентабеллик, режа, режалаштириш, прогноз, безарарлик ну^отаси, эластиклик коэффиценти, баланс, харажатлар, даромадлар, самарадорлик.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Даромадлар тушунчаси моҳиятини ёритиб беринг.
2. Оммавий овқатланишнинг даромадини таърифини айтинг.
3. Оммавий овқатланишнинг даромадига қандай тарифлар берилган?
4. Нега савдонинг даромади уни фаолиятининг баҳоси дейилади?
5. Оммавий овқатланишнинг даромадлари қандай йўналишларда ишлатилади?
6. Даромадларни қандай турларини биласиз ва улар таркибига нималар киради?
7. Даромадларни таҳлил қилишни вазифаларини айтинг.
8. Даромадларни таҳлил қилишда қандай маълумотлардан фойдаланилади?
9. Даромадларни таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар аниқланади?
10. Даромадларга қандай омиллар таъсир қилади?
11. Даромадлар қандай режалаштирилади?
12. Фойдани режалаштириш ва прогнозлашни а³амиятини ёритиб беринг.
13. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда ^оандай маълумотлардан фойдаланилади.

14. Фойда ва рентабелликни режалаштиришни ма^осади нималардан иборат?
15. Фойда ва рентабелликни режалаштиришда ^оандай вазифалар ³ал ^оилинади?
16. Фойдани режалаштиришда ^оандай усуллардан фойдаланилади?
17. Фойдани режалаштиришда тузиладиган баланс мазмунини ёритиб беринг.
18. Техник-и^отисодий ³исоблар усули ^оандай ва ^оайси ³олда ишлатилади?
19. Безарарлик ну^отаси ^оандай ани^оланади?
20. Эластиклик коэффициентини мо³иятини ёритинг.
21. Савдода самарадорликни мо³иятини ёритиб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонун. 1990 йил 31 октябр Ўзбекистон Олий Советининг Вedomостлари, 1990 йил №31-33.
2. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги Қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7

- май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 5-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси корхоналар тўғрисида Қонун. 1991 йил 15 феврал Ўзбекистон Республикаси Қонун ва фармонлари. Тошкент. “Ўзбекистон”, - 1992.
 4. Ўзбекистон Республикасининг Кооперация тўғрисидаги 1991 йил 14 июн Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1991 йил, 8-сон.
 5. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида 1991 йил 14 июн Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 йил, 8-сон.
 6. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 1-сон.
 7. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил, 2 июл Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.
 8. «Хусусий корхоналар тўғрисида» Қонуни. 2003 й. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш ахборотномаси 2004 йил 3-сон.
 9. Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 1-сон.
 10. Махсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил, 7 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил, 6-сон.
 11. Симматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил, 2 сентябр Қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993 йил 9-сон.

12. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 4-5 сон.
13. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1991 йил 15 феврал (7 – май 1993 йил ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган). Ўзбекистон Республикаси тадбиркорлик тўғрисида Қонун ҳужжатлари. Тошкент «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1999 йил.
14. Ўзбекистон Республикаси «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» Қонун. 1991 йил 21 декабр. 1998 йил 29 августда ўзгартиришлар киритилган.
15. Озиқ – овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 9 сон.
16. Ўзбекистон Республикаси, 1998 йил, 30 апрелдаги Фермер хўжаликлари тўғрисидаги Қонуни.
17. Ўзбекистон Республикаси 1998 йил, 30 апрелдаги Дехқон хўжаликлари тўғрисидаги Қонуни.
18. Ёишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 1998 йил 30 апрел.
19. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик корхоналарини санаця қилиш тўғрисидаги 1997 йил 25 декабрдаги Қонуни. Халқ сўзи 1997 йил, 15 январ.
20. Стандартлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси 1997 йил, 28 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.
21. Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994 йил 2-сон.

22. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрел Қонуни. Халқ сўзи 2004 йил 2-июл.
23. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ахборотномаси 1996 йил 5-6 сон.
24. Товар бозорларида монополистик рақобатни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997 йил 2-сон.
25. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида Қонун. 1998 йил 30 апрел Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998 йил 5-6 сон.
26. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик ва табиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» 1999 йил 14 апрел Қонуни. Халқ сўзи. 1999 йил, 29 апрел.
27. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси 1999 йил, 1-сон.
28. Инвестиция фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабр Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ахборотномаси, 1999 йил 1-сон.
29. Реклама тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 1-сон.
30. Лизинг тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 14 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 5-сон.
31. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил, 14 апрел Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999 йил, 5-сон.

32. Фаолиятнинг айрим турларини лизинглаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси 2000 йил, 25 май Қонуни. Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари 8- сон. 2000.
33. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 2000 йил, 25 май. Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари. 8-сон 2000.
34. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил, 12 декабр Қонуни. Халқ сўзи 2003 йил 13 декабр.
35. Ўзбекистон савдо-саноат палатасини ташкил қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 7.07.2004 йил фармони.
36. Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт шароит яратиш чора тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 февралдаги фармони.
37. Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 6 мартдаги қарори.
38. «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрел қарори.
39. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20 август 2003 йилги қарори.
40. 2003-2006 йилларда чакана савдо, умумий овқатланиш ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари тармоқларини ривожлантиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 феврал 2003 йилги қарори.

41. Ўзбекистон Республикаси «Кичик корхоналар тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 26 феврал 85 сонли қарор.
42. Ўзбекистон Республикаси «Хусусий тадбиркорлик тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 15 феврал 55-сонли қарори.
43. «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 май 32 сонли қарори.
44. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарори.
45. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарига солиқ солиш тартиби тўғрисида» 1998 йил 10 апрел 153-сон қарорига ўзгартиришлар киритиш ҳақида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1998 йил 14 январ 20 сон қарори.
46. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш ҳақида» 1999 йил 5 феврал 54-сон қарори.
47. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Махсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги 2003 йил 15 октябр 444 сон қарори.
48. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
49. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.

- 50.Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг таъмойиллари. Тошкент., Ўзбекистон, 1995.
- 51.Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Тошкент. «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 2003.
- 52.Абдукаримов Б.А. ва бошқалар «Корхона иқтисодиёти», Дарслик, Тошкент «Фан», 2005.
- 53.Абдукаримов Б.А. «Ички савдо иқтисодиёти». Дарслик., Т., «Фан ва технологиялар», 2007.
- 54.Абдукаримов Б.А. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес – режанинг моҳияти. Маъруза матни, Самарқанд. 1997.
- 55.Абулқосимов Ҳ. Корхонанинг халқаро маркетинг фаолияти. Тошкент: «Академия» 2002.
- 56.Акио Морита. Сделано в Японии. М.: «Знание». 1991.
- 57.Беа Ф.К., Дихтла Э., Швейцера М. Экономика предприятия. Учебник. М.; Издательский дом «ИНФРА - М», 1999.
- 58.Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. Тошкент., «Ўқитувчи», 1996
- 59.Буров В.П. и др. Бизнес план фирмы. М.: «ЭКМОС», 2000.
- 60.Ворст Й., Ревентлоу П. Экономика фирмы. Учебник. (перевод с датского). М.: «Высшая школа», 1994.
- 61.Ғозибеков Д.Е. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Тошкент: «Молия», 2003.
- 62.Головкова Н.С., Заболатная Н.В., Щербакова И.Г. Финансово-экономическое состояние предприятия: Учебное пособие. БУПК.
- 63.Гранаткин Ю.А., Истамов Д.И., Эргашев Х.К. Основы предпринимательства. Санкт-Петербург – 1993.
- 64.Давидяну Д.Б. Показатели и оценка эффективности экономики в условиях рыночных отношений (Макро и микро уровень). Ставрополь. «Кавказский край», 1998.

65. Дадабоев Ю.Д. и др. Экономика предприятия. Учебник. Ташкент: Ферганский научный центр. 1998.
66. Захаров А.Н. и др. Управление качеством продукции. Учебное Пособие, БУПК. Белгород. 2003.
67. «Инструкция по статистике численности и заработной плате работающих по нейму». Утверждена Постановлением Микмакроэкомстата Республики Узбекистан №33 от 26 октября 1998 г.
68. Истамов Д.И., Гранаткин Ю.А., Мухаммедов М.М., Ходжаев Э.Н. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Учебное пособие. Самарканд, 1995.
69. История менеджмента. М.: «ИНФРА-М», 1997.
70. Йўлдошев Н.Қ. Савдо корхонаси иқтисоди, Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2005 й.
71. Кадзуми Татенси. Вечный дух предпринимательства. Киев. «Укрзакдонвизасервис», 1992.
72. Как работают японские предприятия. М.: «Экономика», 1989.
73. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. Киев «ЛИБРА», 1995.
74. Корхоналарнинг бозор модели. Маъруза матни. Қутбетденов А.Т., Абдукаримов Б.А. Самарканд, 2000.
75. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. Ўқув қўлланма. Самарқанд, 2002.
76. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. I-II қисм. Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2001.
77. Парпиев У., Саламов И. Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш. Тошкент: «Шарқ», 1996.
78. Райзберг Б.А. Основы экономики. Учебное пособие. М.: «ИНФРА-М», 2000.
79. Раицкий К.А. «Экономика предприятия». Учебник. М.: ИНФА-М. 1999.
80. Рубин Ю.Б. Бизнес и экономика. М.: «Знание», 1991.

81. Ёразов К.Б. «Савдода бухгалтерия хисоби ва солиққа тортиш». Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004.
82. Севлянянц Г.Е., Хаджаев Э.Н. Предпринимательство в Республике Узбекистан. Ташкент. «Мерос» 1993.
83. Современная экономика. Учебное пособие. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996.
84. Сребник Б.В., «Экономика торговли». Учебник. М.: Высшая школа», 1998.
85. «Торговая дело: Экономика и организация». Учебник. М.: ИНФА-М. 1997.
86. Сулаймонов Ш.С. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Ўш, 1998.
87. Тадбиркорлик ва бизнес асослари. Ўқув қўлланма. Э.Н.Хаджаев, Р. Г. Юнусова, Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Самарқанд Зарафшон. 1994.
88. Хейнс П. «Экономический образ мышления». Перевод с английского. М.: «Новости». 1991.
89. Чжен В.А. ва бошқалар. Хусусийлаштириш асослари. I том. Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1996.
90. Чжен В.А. ва бошқалар. Пул ва молия бозорлари. II том. Тошкент: «Бизнес каталог», 1996.
91. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор Қонуниятлари асослари. III том. Тошкент: «Бизнес каталог», 1996.
92. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор ва очиқ иқтисодиёт IV том. Тошкент. «Бизнес каталог». 1996.
93. Чжен В.А. ва бошқалар. Бозор шароитида минтақанинг тармоқ тараққиёти. V том Тошкент: «Бизнес каталог». 1997.
94. Эгамбердиев Э., Хўжакулов Х. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Тошкент: Маънавият, 2003.
95. Экономика предприятия. Учебник. Коллектив авторов под ред. Гребнева А.И.М.: «Экономика», 1997.
96. Экономика предприятия. Учебник. Коллектив авторов под ред. Проф. Горфинкеля В.Я., проф. Швандара В.А.М.: «ЮНИТИ», 2000.

97. Экономика предприятия. Учебник. Минск. Под ред. Хрипача В.А. Экономпресс, 2000.
98. Экономика предприятия. Тексты лекций. Махмудов Э.Х., Юлдашева Ш.М., Каландарова С.Г. ТДИУ. Тошкент, 2000.
99. «Экономика предприятия (фирмы)». Учебник. Коллектив авторов. М.: ИНФРА-М. 2004.
100. «Экономика предприятия». Учебник. Под редакцией академика В.М. Семенова. ООО «Питер Пресс». 2007.
101. Экономическая теория. Учебник. Тошкент: «Шарк», 1999.
102. «Экономика торгового предприятия». Учебник для вузов. Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1997.
103. «Экономика торговли». Учебник. Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1990.
104. «Экономика торговли». Учебник. Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1980.
105. Экономика торговли. Мухаммедов М.М., Абдукаримов Б.А., Алтинбаев Р.И., Кутбетдинов А.Т., Учебное пособие. Самарканд, 1998.
106. Экономика предприятия. Раицкий К.А., Учебник. М.: - НВЦ. «Маркетинг», 2000.
107. Статистические сборники Госкомстат Узбекистана: «Узбекистан в цифрах 2005»; «Узбекистан в цифрах 2006»; «Торговля в Узбекистане 2005»; «Торговля в Узбекистане 2006»; «Труд и занятость в Узбекистане 2006»; «Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2006».

Мундарижа:

КИРИШ.....	3
11-боб. Савдода иш ҳақи.....	6
11.1 Иш ҳақи тушунчаси, моҳияти ва аҳамияти.....	6
11.2 Иш ҳақини ташкил қилиш қоидалари.....	15
11.3 Иш ҳақининг шакллари, тизими ва ҳисоблаш усуллари.....	18
11.4 Иш ҳақи фондини таҳлили	36
11.5 Иш ҳақи фондини режалаштириш.....	50
12-боб. Муомала харажатлари.....	55
12.1. Харажатлар тушунчаси ва муомала харажатларининг моҳияти, табиати ва кўрсаткичлари.....	55
12.2. Муомала харажатларининг таснифи.....	66
12.3. Муомала харажатларига таъсир қилувчи омиллар.....	70
12.4. Муомала харажатларини иқтисодий таҳлили.....	72
12.5. Муомала харажатларини режалаштириш.....	89
13 боб. Савдо корхоналарининг даромади, фойдаси ва рентабеллиги.....	98
13.1 Савдо корхоналари даромадлари.....	98
13.1.1 Савдо корхоналарининг даромадларининг табиати, моҳияти ва турлари.....	98
13.1.2 Савдо корхоналари даромадлари таҳлили.....	105
13.1.3 Савдо корхоналарининг даромадларини режалаштириш ва прогнозлаш.....	108
13.2. Савдо корхоналари фойдаси ва рентабеллигини моҳияти ва аҳамияти.....	111
13.2.1. Фойда ва рентабелликни моҳияти ва аҳамияти.....	111
13.2.2. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир қилувчи омиллар.....	117
13.2.3. Фойда ва рентабелликнинг таҳлили.....	119
13.2.4. Фойда ва рентабелликни режалаштириш ва прогнозлаш.....	127
13.2.5. Савдо корхоналарининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини моҳияти ва аҳамияти.....	133
14-боб. Оммавий овқатланиш ва уни ташкилий иқтисодий тавсифи.....	137
14.1. Оммавий овқатланишни моҳияти, функциялари ва вазифалари.....	137
14.2. Оммавий овқатланишни иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти.....	141

14.3.	Оммавий овқатланишнинг ташкилий шакллари ва корхоналарининг турлари.....	144
14.4.	Оммавий овқатланиш корхоналарини кўрсаткичлар.....	146
15-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг маҳсулоти ва товар айланиши.....	151
15.1.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланиши кўрсаткичларининг хусусиятлари.....	151
15.2.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг товар айланиши ва маҳсулотлари ишлаб чиқаришини таҳлили.....	153
15.3.	Оммавий овқатланиш корхоналарида товар захираларининг хусусиятлари.....	160
15.4.	Оммавий овқатланиш корхоналарида товар айланиши режалаштириш ва ишлаб чиқариш дастури.....	162
15.5.	Оммавий овқатланиш корхоналарида хом ашё таъминоти ва маҳсулотлари баланси.....	167
16-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналари асосий фондлари ва айланма маблағларининг хусусиятлари.....	173
		
16.1.	Оммавий овқатланишда асосий фондларни хусусиятлари, уларнинг баҳоланиши ва кўрсаткичлари.....	173
16.2.	Оммавий овқатланишда айланма маблағларни моҳияти, шаклланиши, ишлатилиши ва кўрсаткичлари.....	176
17-боб.	Оммавий овқатланиш корхоналарининг даромадлари, харажатлари фойдаси ва рентабеллиги.....	181
		
17.1.	Оммавий овқатланишда даромадларнинг шаклланиш хусусиятлари.....	181
17.2.	Оммавий овқатланиш соҳаси харажатларининг хусусиятлари.....	187
17.3.	Оммавий овқатланишда фойда ва рентабеллик.....	189
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	202

Оглавление

	Введение	3	
11 гл.	Заработная плата в торговле	6	
11.1.	Понятие, сущность и значение заработной платы.....	6	
11.2.	Принципы организации заработной платы.....	15	
11.3.	Формы, система и методика расчета заработной платы.....	18	
11.4.	Анализ фонда заработной платы.....	36	
11.5.	Планирование фонда заработной платы.....	50	
12 гл.	Издержки обращения.....	55	
12.1.	Понятие затрат и сущность, природа и показатели издержек обращения.....	55	
12.2.	Классификация издержек обращения.....	66	
12.3.	Факторы, влияющие на издержки обращения.....	70	
12.4.	Экономический анализ издержек обращения.....	72	
12.5.	Планирование издержек обращения.....	89	
13 гл.	Доходы, прибыль и рентабельность в торговле	98	
13.1.	Доходы торговых предприятий.....	98	
13.1.1.	Природа, сущность и виды доходов торговых предприятий... ..	98	
13.1.2.	Анализ доходов торговых предприятий.....	105	
13.1.3.	Планирование и прогнозирование доходов торговых предприятий.....	108	
13.2.	Сущность и значение прибыли и рентабельности торговых предприятий.....	111	
13.2.1.	Сущность и значение прибыли и рентабельности.....	111	
13.2.2.	Показатели рентабельности и факторы, влияющие на них... ..	117	
13.2.3.	Анализ прибыли и рентабельности.....	119	
13.2.4.	Планирование и прогнозирование прибыли и рентабельности.....	127	
13.2.5.	Сущность и значение социально-экономической эффективности торговых предприятий.....	133	
14 гл.	Экономико-организационная таксифистика общественного питания	137	
14.1.	Сущность, функции и задачи общественного питания	137	
14.2.	Роль и значение общественного питания в экономике	141	

14.3.	Организационные формы и типы предприятий общественного питания.....	144	
14.4.	Показатели предприятий общественного питания.....	146	
15 гл.	Товарооборот и продукция общественного питания.....	151	
	...		
15.1.	Особенности показателей товарооборота предприятий общественного питания.....	151	
15.2.	Анализ товарооборота и производства продукции в предприятиях общественного питания	153	
15.3.	Особенности товарных запасов в предприятиях общественного питания.....	160	
15.4.	Планирование товарооборота в предприятиях общественного питания и их производственная программа.....	162	
15.5.	Снабжения предприятий общественного питания сырем и их продуктовый баланс.....	167	
16 гл.	Особенности основных фондов и оборотных средств предприятий общественного питания.....	173	
			
16.1.	Особенности основных фондов предприятий общественного питания, их оценка и показатели.....	173	
16.2.	Сущность, формирование, использования и показатели оборотных средств в общественном питании	176	
17 гл.	Доходы, затраты, прибыль и рентабельности предприятий общественного питания.....	181	
			
17.1.	Особенности формирования доходов предприятий общественного питания.....	181	
17.2.	Особенности затрат сферы общественного питания.....	187	
17.3.	Прибыль и рентабельность в общественном питании.....	189	
	Список использованной литературы.....	202	

Contents

	Introduction.....	3	
Chapter XI	Salary in trade.....	6	
11.1.	Concept, nature and significance of salary.....	6	
11.2.	Organizational principles of salary.....	15	
11.3.	Form, system and method in salary accounting... ..	18	
11.4.	Analysis of salary fund.....	36	
11.5.	Planning of salary fund.....	50	
Chapter XII	Distribution costs	55	
12.1.	Expenses concept and substance, nature and indices of distribution costs.....	55	
12.2.	Classification of distribution costs.....	66	
12.3.	Factors, influencing to distribution costs	70	
12.4.	Economic analyses of distribution costs.....	72	
12.5.	Planning of distribution costs	89	
Chapter XIII	Income, benefit and profitability in trade.....	98	
13.1.	Incomes of trade enterprises	98	
13.1.1.	Nature, substance and types of incomes of trade enterprises.....	98	
13.1.2	Income analysis of trade enterprises	105	
13.1.3	Planning and forecasting of incomes of trade enterprises0	108	
13.2.	Substance and significance of benefit and profitability of trade enterprises	111	
13.2.1	Substance and significance of benefit and profitability ...	111	
13.2.2.	Profitability indices and factors, influencing to them ...	117	
13.2.3.	Benefit and profitability analysis	119	

13.2.4.	Benefit and profitability planning and forecasting.....	127	
13.2.5.	Substance and significance of social – economic efficiency of trade enterprises	133	
Chapter XIY	Economical – organizational characteristics in catering ..	137	
14.1	Substance, function and objectives of catering.....	137	
14.2	Role and significance of catering economics	141	
14.3	Organizational forms and types of catering enterprises....	144	
14.4	Indices of catering enterprises	146	
Chapter XV	Goods turnover and catering production	151	
15.1	Peculiarities of goods turnover indices of catering enterprises.....	151	
15.2	Analysis of goods turnover and producing products of catering enterprises	153	
15.3	Peculiarities stock –in-trade goods of catering enterprises.....	160	
15.4	Goods turnover planning in catering enterprises and there production program.....	162	
15.5	Supply of catering enterprises with raw materials and their product balance.....	167	
Chapter XVI	Peculiarities of capital assets and circulating assets of catering enterprises	173	
16.1	Peculiarities of capital assets of catering enterprises, their assessment and indices	173	
16.2	Substance, formation, usage and indices of circulating assets of catering enterprises.....	176	
Chapter XVII	Income, expenses, benefit and profitability of catering enterprises.....	181	
17.1	Income formation peculiarities of catering enterprises ...	181	
17.2	Expense peculiarities in catering sphere.....	187	
17.3	Benefit and profitability in catering enterprise.....	189	
	References.....	202	